

En baggårds hemmeligheder

*Latriner som kilde til livsvilkår og urbant miljø i
renæssancens København*

Forskningsrapport

Støttet af Kulturministeriets Forskningsfond (KFU)

Simone Mayer & Zenon Topcagic Rosenkvist

Museumsinspektører, Københavns Museum

Københavns Museum

Stormgade 20

1555 København V

Telefon: +45 33 21 07 72

E-mail: kulturarv@kk.dk

Hjemmeside: www.cphmuseum.kk.dk

Forsidebillede: De koncentrisk aflejrede fækalielag i latrin 8136 under udgravningen. Blik mod syd. Foto: Københavns Museum.

@Københavns Museum 2024

Indholdsfortegnelse

Indholdsfortegnelse.....	3
1. Forskningsmål og fremgangsmåde.....	6
1.1 Introduktion.....	6
1.2 Teoretisk baggrund.....	7
1.3 Projektets gennemførelse.....	7
2. Udgravningerne på Købmagergade.....	9
3. Rapport over Ramsings kvarterbøger.....	12
Købmagergade mellem hjørnet af Landemærket og matrikel 1	13
Rosenborg kvarter, matrikel 1	14
Rosenborg kvarter, matrikel 2	15
Rosenborg kvarter, matrikel 3	16
Rosenborg kvarter, matrikel 4	16
Rosenborg kvarter, matrikel 4 og 5	17
Rosenborg kvarter, matrikel 6	18
Rosenborg kvarter, matrikel 7	18
Rosenborg kvarter, matrikel 8	19
Rosenborg kvarter, matrikel 9	20
Rosenborg kvarter, matrikel 9B.....	20
Rosenborg kvarter, matrikel 9BA	20
Rosenborg kvarter, matrikel 10.....	21
Rosenborg kvarter, matrikel 11 A (-C) (Springgade).....	21
Rosenborg kvarter, matrikel 11 B-C (Springgade)	22
Rosenborg kvarter, matrikel 12	22
Rosenborg kvarter, matrikel 13	22
Rosenborg kvarter, matrikel 14	23
Rosenborg kvarter, matrikel 15	23
Rosenborg kvarter, matrikel 16	23
Rosenborg kvarter, matrikel 17	24
Rosenborg kvarter, matrikel 17B.....	24
Rosenborg kvarter, matrikel 17C.....	24
Rosenborg kvarter, matrikel 18	24
Rosenborg kvarter, matrikel 19	25
Rosenborg kvarter, matrikel 20	25

4. København og Købmagergade i Renæssancen.....	26
4.1 København i Renæssancen	26
4.2 Historie af Købmagergade under renæssancen	27
4.3 Baggården i Renæssancen	30
5. Latriner – en mangfoldig fundgrube.....	31
5.1 Definition af latrin.....	32
5.2 Latrinernes konstruktionstyper og placering i baggården	33
5.3 Latrinernes indhold: affaldshåndtering og -sortering	36
6. Menneskerne bag Købmagergades latriner	38
6.1 Tro og skik.....	38
6.2 Baggården og aktiviteter derinde set ud fra latriner.....	40
6.3 Ernæring, handel, og luksus i hverdagen.....	42
6.3.1 Kød.....	42
6.3.2 Fisk.....	43
6.3.3 Plantebaserede fødevarer	44
6.3.4 Luksus og handel	45
6.4 Latriners som informationskilde til helbred og medicin	48
7. Katalog over latriner fra Købmagergade	52
Latrin 1287.....	53
Latrin 1923.....	56
Latrin 2016.....	57
Latrin 2018.....	57
Latrin 2019.....	58
Latrin 2138.....	59
Latrin 2147.....	59
Latrin 3052.....	60
Latrin 3085.....	61
Latrin 3089.....	62
Latrin 3099.....	62
Latrin 3100.....	63
Latrin 3123.....	66
Latrin 3127.....	67
Latrin 7001.....	68
Latrin 7016.....	68

Latrin 7023.....	69
Latrin 7037.....	69
Latrin 7038.....	71
Latrin 7073.....	71
Latrin 7080.....	72
Latrin 7081.....	72
Latrin 8000.....	74
Latrin 8001.....	78
Latrin 8003.....	79
Latrin 8030.....	80
Latrin 8053.....	80
Latrin 8061.....	81
Latrin 8067.....	84
Latrin 8070.....	86
Latrin 8102.....	87
Latrin 8123.....	90
Latrin 8136.....	92
Latrin 8157.....	95
Tabeller over latrinernes informationer.....	97
8. Latriner i København	118
9. Sammenfatning	121
10. Litteraturliste	123
11. Bilag	129

1. Forskningsmål og fremgangsmåde

1.1 Introduktion

I 1600-tallet voksede København til den markant største by i enevældens Danmark¹, noget som påvirkede beboernes liv på flere planer. Tilstrømningen af mennesker og de mangfoldige funktioner og aktiviteter, der skulle sameksistere indenfor byens volde, skabte nye udfordringer i forhold til pladsmangel, hygiejne og affaldshåndtering. Vi ved fra skriftlige kilder fra slutningen af 1600-tallet og frem, at befolkningstilvæksten skabte problemer², men fra tiden før bidrager især arkæologien med mange nye informationer.

Arkæologisk undersøgte latriner fra et baggårdsmiljø i renæssancens København blev brugt som omdrejningspunkt i udforskningen af bylivets vilkår og udvikling. Materialet består af 34 latringruber, som for nyligt er udgravet på en matrikel i Købmagergade (2. Udgravningerne på Købmagergade).³ Det udgør på grund af sit unikke omfang, sin lukkede kontekst og centrale placering i byen en enestående ny kilde til viden om, hvordan livet tegnede sig for områdets beboere. Suppleret med naturvidenskabelige undersøgelser og med forankring i historiske kilder, er der et stort potentiale for at tilvejebringe unik viden om det urbane bymiljø og forståelse for de processer, som var i gang i en periode af intensiv urbanisering.

Tværvideenskabelige undersøgelser af latriner kan kaste nyt lys over vores viden om praktiske levevilkår i fortidens byer, men også over sociale og kulturelt betingede opfattelser om rent, urent, krop og hygiejne.⁴ Vi søgte derfor information om bylivet på flere niveauer: hverdagslivet på den enkelte matrikel, men også i forhold til overordnet regelværk og sociale forhold i byen. Med en teoretisk tilgang, der fokuserer på sociale praksisser knyttet til latrinernes deponeringsmønstre og rumlige kontekst, og med et syn på latrinerne som materielle manifestationer i et urbant, social-økologisk system, stillede vi følgende spørgsmål:

Hvad kan latrinernes indhold og organisering i forhold til omgivelserne sige om:

- nærmiljø og aktiviteter på matriklen?
- affaldshåndtering og hygiejneforanstaltninger, lokalt og i byen?
- forbrugsmønstre og sundhedstilstand blandt beboerne?

Ud fra latrinerne bliver baggårdens organisation samt aktiviteter, forbrugsmønstre og sundhedsforhold hos de mennesker, som levede og virkede på matriklen kortlagt. Det skete gennem kvantitative og kontekstuelle arkæologiske analyser af latrinernes konstruktioner, indhold og rumlige organisering på matriklerne, i forhold til hinanden og til andre strukturer. Latrinerne fra Købmagergade kan bidrage væsentligt til vores viden om hverdagens vilkår og sociale forandringer set i relation til nyere tids urbaniseringsprocesser.⁵ Det tværfaglige perspektiv og fokus på urban økologi er med til at udvikle det urbanarkæologiske forskningsfelt.

Det social-økologiske perspektiv på studiet af bymiljøet synliggør udfordringer med at skabe økologisk, sundhedsmæssigt og socialt bæredygtige samfund. Emnet er højaktuelt i den moderne byplanlægning, og vi

¹ Bregnsbo 2008.

² Nielsen 1889.

³ Mayer/Topcagic Rosenkvist 2023.

⁴ F.eks. Jörpeland/Bäck 2001; Linna 2016.

⁵ F.eks. Gläser 2004; Haase 2017; Søe et al. 2018; Schneider 2019.

vil muliggøre dialog om strategier og vilkår nu og dengang. Lange, urbanhistoriske og økologiske perspektiver kan bidrage til udviklingen af f.eks. fremtidens urbane ressourceudnyttelse, affaldshåndtering og sikring af god hygiejne.⁶

1.2 Teoretisk baggrund

Med et syn på byen som et *social-økologisk system*⁷, hvor relationen mellem mennesker og de miljøer, de interagerer med, er centrale, vil projektet undersøge, hvordan mennesker forholdt sig til og påvirkede miljøet i den voksende by under konstant forandring.⁸ Det vil vi gøre gennem at studere de sociale praksisser, der er forbundet med latrinerne. Latrinernes rumlige organisation, konstruktion og deponeringsmønstre er behæftet med social betydning, hvor det, som er fraværende og fravalgt, også har betydning. Strategierne er afhængige af mange sociale og økonomiske faktorer, som f.eks. regler omkring affaldshåndtering, hygiejneforanstaltninger og tabu koblet til rent og urent.⁹ Det gælder f.eks. den spatiale opdeling med latrinkonstruktioner i baggårdene og bolig og arbejde i det offentlige rum mod gaden, som i studier af urbane middelaldersamfund er blevet knyttet til kulturelle forestillinger om afføringens fysiske og moralske urenlighed.¹⁰

Ifølge *Social Practice Theory* (SPT) er byen en samling af sociale praksisser sammenflettede gennem myriader af handlinger og hændelser.¹¹ Forskere kan få indsigt i disse praksisser gennem materielle spor, der både kan være arkæologiske strukturer som latriner, men også kan være mikroskopiske pollen, parasitter og DNA. Ud fra sammenligninger med arkæologiske materialer fra ældre og yngre perioder er det ifølge SPT muligt at spore urbaniseringens påvirkning på menneskers hverdag og erfaringer i et længere perspektiv, og undersøge hvordan menneskers adfærd påvirker byudviklingen.¹² Denne dialektiske model er også central for tanken om byen som et socialt økosystem. Synsvinklen er influeret af posthumanismen, hvor menneskenes relationer med verden omkring dem bliver set på nye måder, og det antropocentriske fokus bliver udfordret.¹³ I urbane økosystemer er menneskene kun en af flere aktører, og latriner fungerer som et knudepunkt i systemet: her samles affald fra byens mennesker, deres forbrug og dyr, her lever mikroorganismer, som påvirker mennesker og dyr, herfra bliver affald bragt ud af byen og får en ny rolle som gødning på markerne, som i retur giver mad til mennesker og dyr i byen.

1.3 Projektets gennemførelse

Projektet blev støttet af Kulturministeriets Forskningsudvalg (KFU) og blev udført på Københavns Museum. Temaet er centralt for museets forskningsstrategi indenfor områderne *Det urbane menneske og liv og byplanlægning gennem tiderne*.¹⁴ Hanna Dahlström havde projektledelsen og udførte sammen med Simone Mayer og Zenon Topcagic Rosenkvist de arkæologiske analyser og publikation af resultaterne. Stefanie Høy Brink udførte gennemgangen af historiske kilder om matriklerne og lokalitetens beboere.

⁶ Söderström 2018; Christophersen 2019; Jennbert 2021.

⁷ Magnusson 2013; Christophersen 2021.

⁸ Christophersen 2019.

⁹ Linaa 2016; Sosna/Bruncliková 2017, deri især Reno 2017 og Högberg 2017.

¹⁰ Jervis 2014; Reno 2017; Linaa 2016, med videreførende litteratur.

¹¹ Garrow 2012; Christophersen 2015.

¹² Shove et al 2012; Christophersen 2015.

¹³ Fernández-Götz et al. 2021.

¹⁴ Københavns Museums forskningsstrategi.

Forskningsarbejdet blev udført i forskellige etaper mellem november 2022 og april 2024. Al korrespondance er journaliseret i eDoc under sagsnummer 23-1062. Udover den forliggende forskningsrapport, blev en engelsksproget artikel udarbejdet og sendt til et internationalt anerkendt tidsskrift (Dahlström/Mayer/Topcagic Rosenkvist i forb.). En præsentation af resultaterne er desuden planlagt til den årlige konference af *European Association of Archaeologists* (EAA) i Rom i August 2024. Fremtidig formidling af resultaterne både til fagfolk og til den brede befolkning skal gennemføres i fremtiden.

Et stort antal naturvidenskabelige analyser på latriner blev allerede gennemført under efterbearbejdningen af den bygherrebetalte udgravning. Både resultaterne af udgravningen og af de forskellige analyser foreligger i form af offentlig tilgængelige rapporter.¹⁵

Som en del af projektet blev tre latriner udvalgt til supplerende naturvidenskabelige analyser. Kriterierne til udvalgsprocessen var at det skulle være arkæologisk veldokumenterede og velbevarede latriner med flere brugsfaser i fylden. Det skulle sikre at kunne undersøge de mulige forskelle mellem fyldene og dermed eksemplarisk forstå latrinernes biografier. Samtidig blev latriner udvalgt, hvor der allerede var gennemført et større antal analyser, for at opnå mest mulig information. Valget faldt på latriner 3100, 8000 og 8136.

Der kunne således gennemføres et kursorisk gennemsyn af en prøve fra latrin 8136, samt efterfølgende seks makrofossilanalyser, som sammen med analyserne fra 2022 indgik i en rapport over makrofossiler fra de tre latriner¹⁶. Makrofossilanalyserne blev foretaget af Anna Marie Junker Stevnsvig og Peter Steen Henriksen på Nationalmuseets afdeling for Miljøarkæologi og Materialeforskning. Derudover blev der foretaget tre yderligere insektanalyser¹⁷ af Jesper Petersen fra Afdelingen for Konservering og Naturvidenskab på Moesgaard Museum, samt tre parasitanalyser¹⁸, gennemført af Jonas Bergman fra Arkeologerna i Sverige.

Metodisk kunne vi også se på sammensillet eller forskellen i resultaterne fra analyser af søjleprøver, dvs. geokemiske XRF-analyser og mikromorfologi: latrin 3100 blev undersøgt ved mikromorfologi, latrin 8136 med XRF-analysen, og latrin 8000 var underlagt begge analysetyper. De geokemiske analyser var allerede gennemført som del af de naturvidenskabelige undersøgelser under efterbearbejdning af udgravningerne, og blev udført af Anthony Ruter på Globe Institute af Københavns Universitet.¹⁹ Mikromorfologien blev foretaget af Richard I. Macphail på Institute of Archaeology på University College London, UK.²⁰

Begge analyser kunne bidrage med væsentlige informationer om sammensætning og dannelsesprocesserne bag de enkelte latrinfyld. Det er dog vores opfattelse, at mikromorfologien er mere velegnet til analysen af latrinfyld: sammensætningen af de kemiske elementer set i XRF-analyserne er meget vanskeligt at tolke og kræver på den ene side mere forskning og på den anden side mere erfaring af arkæologerne til at kunne følge og forstå betydningen af sporelementerne præsente i prøver. Samtidigt kan mikromorfologien med hjælp af tyndslib se endnu mere detaljeret på et stort antal af tynde lag, som de opstår i en latrin, og

¹⁵ Mayer/Topcagic Rosenkvist 2023; Parasitanalyser: Bergman 2022; Zoologi: Gotfredsen 2022; Gennemsyn af makrofossiler: Henriksen/Stevnsvig 2020/2021; Makrofossilanalyser: Henriksen et al. 2022; Insektanalyser: Petersen 2021; Geokemiske XRF-analyser: Ruter 2022.

¹⁶ Stevnsvig/Henriksen 2023.

¹⁷ Petersen 2023.

¹⁸ Bergman 2023.

¹⁹ Ruter 2022.

²⁰ Macphail 2023.

dermed bedømme dannelsen og sammensætningen mere præcis end den makroskopiske undersøgelse i forbindelse med XRF-analyser kan foretage.

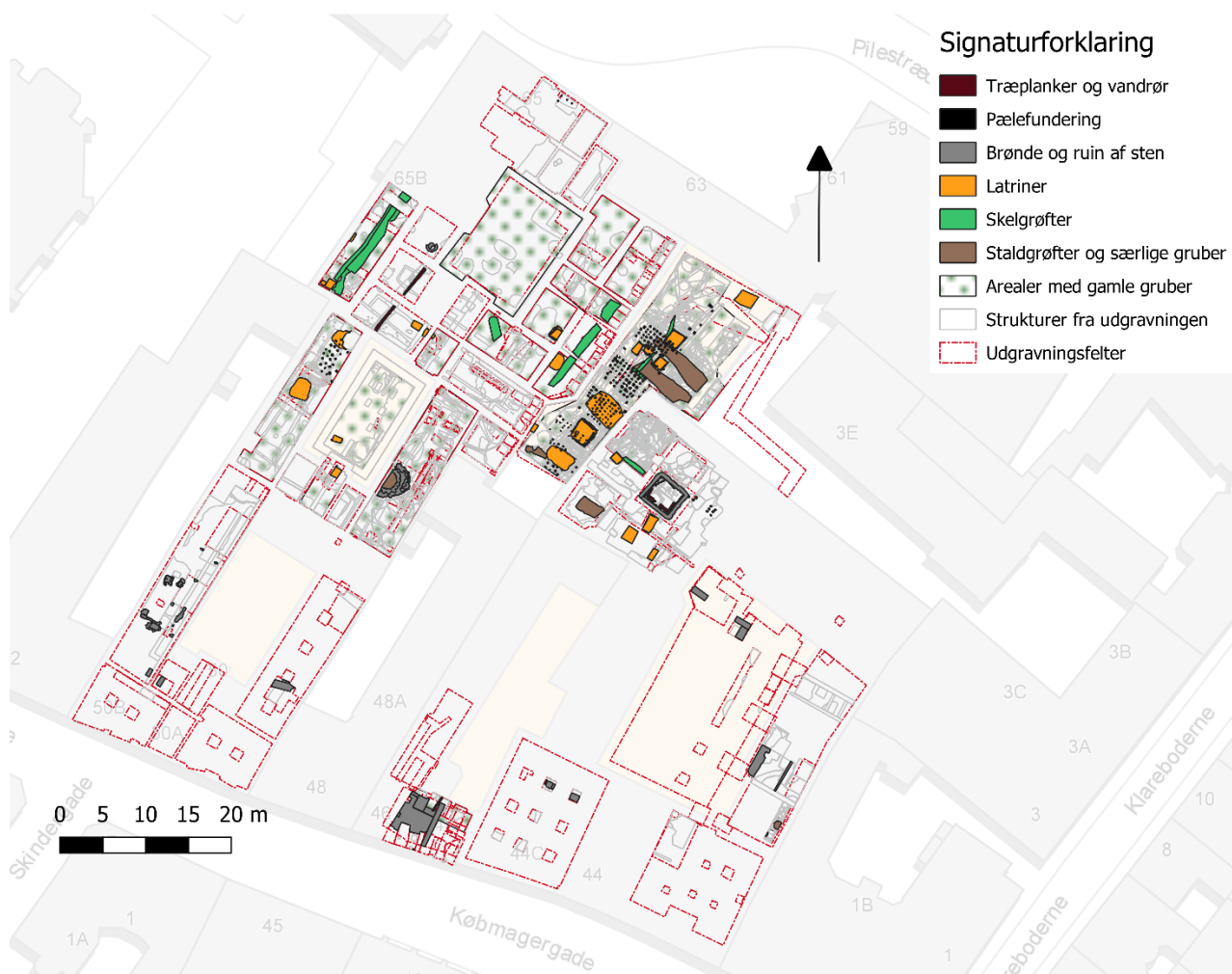
Tyve prøver blev udtaget fra forskellige fund af læder fra latrinerne. Målet var at kunne se nærmere på ressourceudnyttelse, tegn på genbrug og brug af råmaterialer. Der blev valgt prøver fra både særlige genstande (læderhandsker), og mere almindelige fund som skosål og overlæder af sko, samt fra små fragmenter af læder og fraskær. Prøverne blev analyseret med ZooMS metoden (Zooarchaeology by Mass Spectrometry) af Jakob Hansen på Globe Institute, Københavns Universitet.²¹

Resultaterne af de forskellige analyser er vedhæftet som bilag og indgår i vores fremstilling af de enkelte latriner i katalogen (kap. 7. Katalog over latriner fra Købmagergade).

2. Udgravningerne på Købmagergade

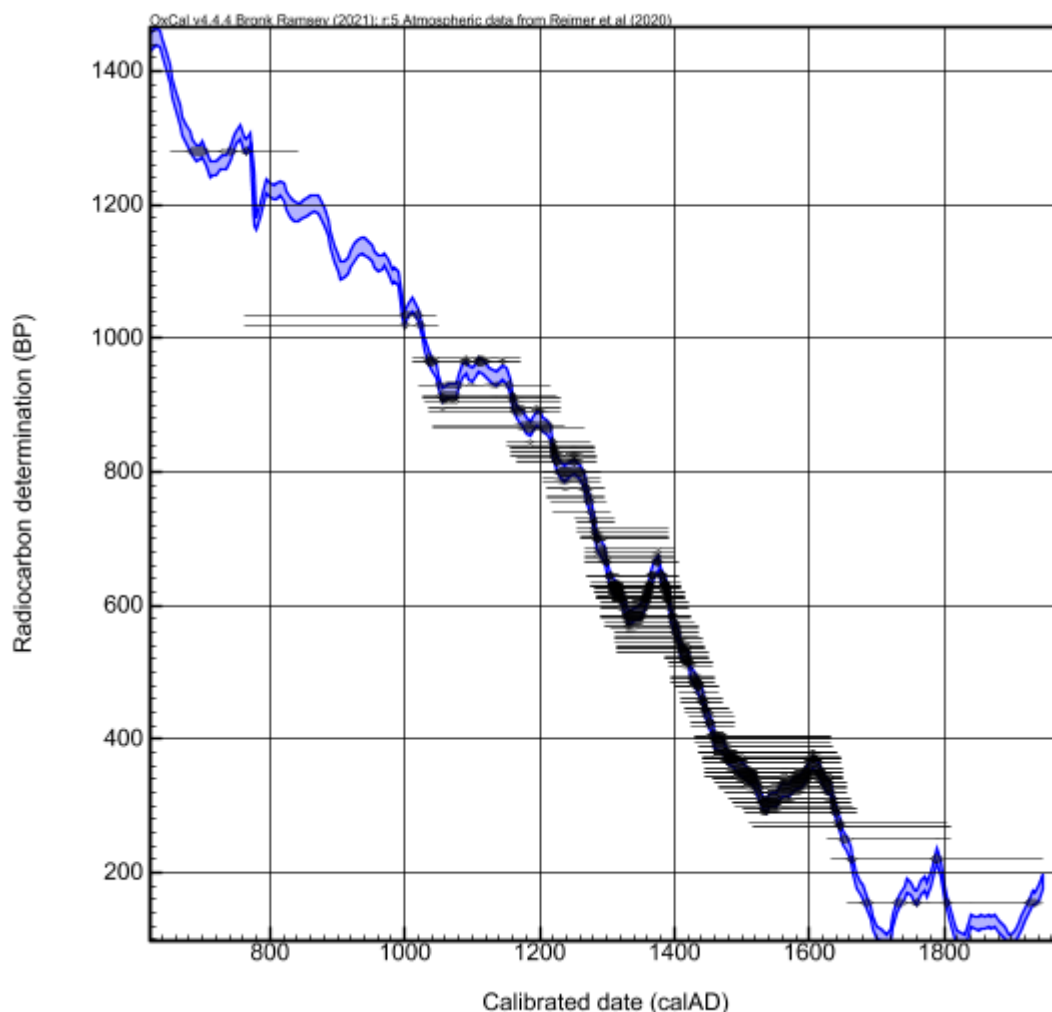
Københavns Museums' udgravninger på Købmagergade 44-46 og 50 (sagsnummer KBM4365) fandt sted mellem juni 2019 og juli 2020 og blev ledt af Zenon Topcagic Rosenkvist og Simone Mayer. Arealet på næsten 4000 m² (undersøgt ca. 2500 m²) er ualmindeligt stort i byarkæologisk sammenhæng og gjorde det muligt at undersøge sammenhængende kontekster især i et tidligere baggårdsmiljø.

²¹ Hansen 2024.

Figur 1: Oversigt over udgravningsarealerne (rødt) og de vigtigste påtrufne anlæg på Købmagergade 44-46 og 50, lagt over en moderne byplan. Kort: Tina Rasmussen, QGIS.

Samlet set havde undersøgelserne frembragt over 900 anlæg (Figur 1), som kunne inddeles i syv forskellige historiske faser mellem 1000- og 1900-tallet. At der har været kontinuerlig aktivitet siden tidlig middelalder viser også de forskellige C14-dateringer (Figur 2). Der fremkom bl.a. hele 34 latriner med en datering til 1500-1600-tallet. Den for den foreliggende forskningsrapport interessante tidsperiode af renæssancen blev delt i faser 4 og 5. I de følgende afsnit vil dog alle tidsfaser kort beskrives til en bedre forståelse af lokaliteten.

Figur 2: Tidslinjen af alle kulstof14-dateringer fra Købmagergade viser en kontinuerlig brug af pladsen mellem 1100- og 1700-tallet. Vertikal akse: År før nu (= 1950); Horizontal akse: kalibrerede dateringsspænd. Plotting lavet med programmet OxCal, gennemført af Tina Rasmussen, Københavns Museum.

Den første fase omfattede den tidlige middelalder (1000-1100-tallet), hvor området lå øde hen og det blev primært udnyttet til anskaffelse af naturressourcer, såsom ler til nye husbyggerier rundt om i byen. Det var især lertagningsgruber, som blev fundet fra denne periode, men også nogle tidlige skelgrøfter. Først i løbet af højmiddelalderen (1200-1300-tallet), som dannede den anden fase, blev aktiviteterne på arealet forøget. Igen fremkom mest gruber, nu formentlig med en længere og mere divers anvendelseshistorik: lertagningsgruber, senere brugt som affaldsgruber. De gamle skelgrøfter blev repareret og nye skelgrøfter kom til, en henvisning til en tidlig matrikulering af området, som kunne genkendes i matriklerne på kortmateriale fra nyere tid. Udbyggelsen af arealet hænger sandsynligvis sammen med udvidelsen af befæstningen i samme tidsperiode. Det er også fra 1300-tallet, at Købmagergade nævnes første gang i de skriftlige kilder, på det tidspunkt kaldt Bjørnebrogade, som en indfaldsvej fra Nørreport hen mod havnen ved nutidens Amager Torv (se kap. 4). Fra senmiddelalderen (1400-1500-tallet) – vores tredje fase – kender man til flere skriftlige kilder, som bevidner at området langs Købmagergade mellem Klareboderne og Landemærket var tildelt slagterne, dengang kaldt for kødmangere, som stod bag oprindelsen af det nuværende gadenavn (Kjødmangergade). Skiftet i udnyttelsen af arealet spejler sig klart i de arkæologiske

fund: tykke opfyldnings- og planeringslag samt et stort antal affaldsgruber, mange af dem fyldt med affald fra slagteboderne i form af selekterede lemmeknogler, samt en fin tønnebrønd.

Renæssancen (1500-1600-tallet) begyndte med store forandringer af området og baggårdsmiljøerne, hvor slagterne blev henvist til nye pladser og nye huse, især adelsgårde for overklassen blev opført. Det skabte en pludselig forøget affaldsproblematik, hvor mennesker og opstaldende dyr har genereret enorme mængder affald. Det var derfor først affaldsgruber, staldgrøfter og kulturlag, som bevidnede opstarten af den brugsfase af arealet (fjerde fase). Især de to dybe staldgrøfter, fyldt med gødning af kvæg eller heste samt en del affaldsmateriale fra husholdene, markerede baggårdene. Kun kort tid efter, formentlig fra midten af 1500-tallet og frem til 1600-tallet, blev mere end 30 latriner – enten som enkelte gruber, med en overdækning af træ eller i form af nedgravede trækasser installeret i de forskellige baggårde (femte fase). Det er de i renæssancen påtrufne forskellige latriner, som er genstand for nærværende afrapporterede forskningsprojekt.

Tiden efter latrinerne kom ud af brug (1700-1800-tallet, sjette fase) kunne mest observeres i form af mange tynde kulturlag. Der var nærmest ingen spor efter den store Københavnske bybrand af 1728 – man havde tydeligvis ryddet op efter branden, og ved den lejlighed måske også fjernet noget af det ældre jordmateriale. Fra de skriftlige kilder ved vi, at det var efter branden, som ødelagde de fine adelsgårde fra renæssancen, at større bygninger, mere egnede til håndværk og tidlig industri blev opført. Samtidigt kom vandforsyningen i form af trævandrør og nye brønde over hele byen, hvoraf der også blev fundet flere på arealet. Det er fra denne periode, at rester efter bygninger blev påtruffet: brolægninger, fundamenter og murværk. Mest præsente var dog de omfattende pælefunderinger fra slutningen af 1770'erne, som stod i forbindelse med opførslen af Den Kongelige Porcelænsfabrik på Købmagergade 50. Den sidste tidsperiode, som markerede sig under udgravningerne, var den moderne tid efter 1880'erne, og den udmærkede sig mest ved brokkelag fra fornyelser af bygningerne og baggårdene, samt installation af en ny vandforsyning, mest bestående af ældre brønde og keramikdræn. Det var i slutningen af 1800-tallet, at de nuværende bygninger blev opført.

3. Rapport over Ramsings kvarterbøger

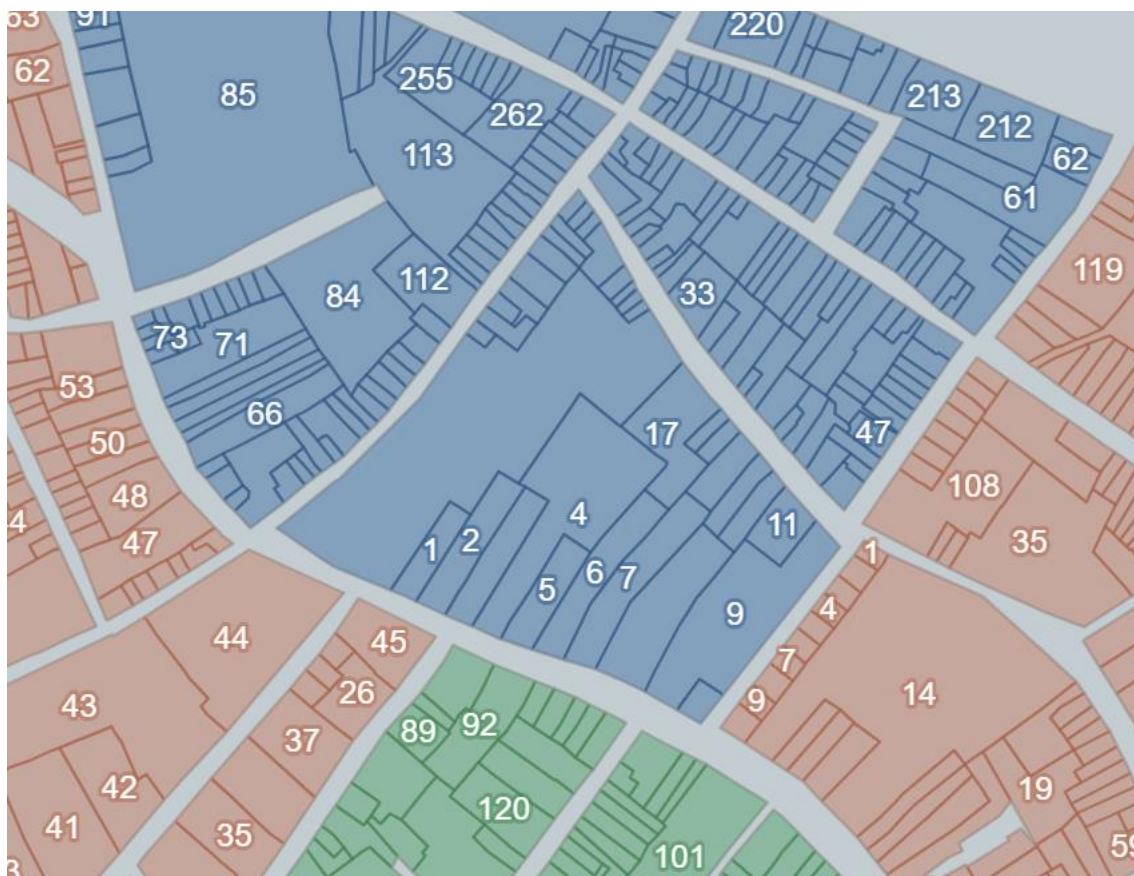
Som en del af forskningsprojektet så Stefanie Høy Brink nærmere på de historiske kilder, som findes i forbindelse med Købmagergade 44-46 og 50 og renæssancetidens ejere og beboere af adresserne. Samtidigt var vi også interesseret i beboere på Springgade, som på det tidspunkt dannede den nordøstlige afslutning af karréen og hvis beboere måske delte baggårdsområdet med adresserne på Købmagergade.

Det viste sig, at udover informationer fra ejendomsvurderingerne²², var der mest information at opnå ved en gennemgang af matriklerne ud fra H.U. Ramsings kvarterbøger (Rosenborg kvarter).²³ Kvarterbøgerne gør rede for ejerforhold af de Københavnske huse indtil ca. 1760. Ejendommene er anført i matriklens orden fra 1689 (Figur 3). Hvert matrikelnummer har to sider i bogen; til venstre er ejerne opnoteret i omvendt kronologisk rækkefølge, til højre har Ramsing noteret sine kilder. En forkortelsesliste er indklæbet foran i bogen. Efter matrikelnumrene af 1689 er med grønt blæk anført matrikelnumrene af 1756.

²² Wiene 2018.

²³ Ramsing 1996.

Det kommende beskriver ejerforholdene ud fra matriklerne af 1689. Informationerne fra kvarterbøgerne og ejendomsvurderinger samt andre skriftlige redegørelser bliver opsummeret til en historisk fortælling om de relevante adresser i kapitel 4.2 Historie af Købmagergade under renæssancen.

Figur 3: Udsnit af H.U. Ramsings matrikelkort over København fra 1689. Kilde: Københavns stadsarkiv, digitale matrikelkort. [Digitale matrikelkort \(kbharkiv.dk\)](http://kbharkiv.dk)

Købmagergade mellem hjørnet af Landemærket og matrikel 1

Matrikel A	
1408	12. kødmangerbod.
1496	Claus Daa til Raunstrup, død ca. 1496.
1496	Københavns by.
1497	Jochum Bjørnsen og biskop Niels Skave.
8. august 1496 til 16. januar 1497	ejet af Mads Eriksen Bølle, rigsråd, død 1539, gift med Birgitte Clausdatter Daa, død 1522.
4. april 1544 til 1562	Erik Madsen Bølle til Tersløse, død 1562, gift første gang med Sophie Rud, død 1555. Anden gang med Margrethe Rud.
1581-1596	Kirstine Bølle til Tersløse, født 1530, død 1604, gift med Jesper Krafne til Basnæs, død 1566; samt Birgitte Bølle, født 1530, død 1595, gift i 1549 med Christopher Mogensen Giøe, død 1584.
1596	Mogens Giøe til Bremersvold, død 1608, gift ca. 1576 med Helvig Mogensdatter Giøe, død 1597.

1596	Katrine Frantzdatter, gift med byskriver Hans holst. Mogens Giøe skødede den 14. august 1596 gården på Købmagergade ud til Landemærket til Katrine Frantzdatter og d. 23. august 1596 til Hans Holst gård og 8 boder på Købmagergade.
1597	Severin Aaremester.
1622 til 1633	Claus Lauridsen, brygger. Han stævner borgmester og råd angående prioritet i 3 af hans legevåninger afhændede til kirkeplads sammen med gård efter kgl. Ordre uden lov og dom i 1638.
1636-39	Grundgravning mv. til Trinitatis Kirke. Grundstenen blev lagt den 7. juli 1637.
1638 til 1728	Trinitatis Kirkegård
Matrikel B (nr. 1)	
1544	Jens Brygger.
1546	Jens Clemmensen, gift med Kirstine Jenses.
1552	Søren Skipper.
1573 til 1597	Oluf Jensen, skrædder.
1597 til 1630	Rasmus Boesen, gift med Thore Torbensdatter.
1622	Tore Brygger.
1630 til 1645	Oluf Olufsen, gift med Else.
1638 til 1728	Trinitatis kirkegård.
Matrikel C	
1496 til 1514	Jørgen Marsvin, rigskansler, død 1524, gift med Anne Andersdatter Passow. Hun blev herefter gift med Henning Valkendorf til Glorup.
1546	Peder Marsvin, rigsråd, død 1581. En parcel af byens jord tillagt 6. maj 1568 til erstatning for en agevej. I 1570 kaldes gården for Per Masuins Gaard.
1622	Frederik Pallesen Ulfeld, begravet den 31. oktober 1591, gift med Birgitte Marsvin, død 1629. I 1620 var der bommesifaveri ²⁴ i gården.
1622 til 1625	Kronens gård.
1625	Bartholomæus Haagensen. Gården kaldes "de Marsuins gaard".
1630	Hillebrand Jørgensen.
1638 til 1728	Trinitatis kirkegård.
Matrikel C b	
1408	Kødmangerbod.
1568	Byens jord, del af Avlsgården.
1568 til 1651	Jørgen Marsvin og efterfølgende ejere. Se også Matrikel C.
1651 til 1663	Frederik Frederiksen, Grunden lå ved "Regentzkirken".
1671	Byens plads, henlagt til Avlsgården.
1671 og frem	Trinitatis kirkegården.

Rosenborg kvarter, matrikel 1

1408	10. kødmangerbod.
------	-------------------

²⁴ Bommesifaveri er betegnelsen for et tekstil, der er vævet i kipperbinding af bomuld eller i en kombination af bomuld og uld. Oftest ensfarvet eller sribet. Beskrives som tæt vævet og meget lig sardug og olmerdug. Bruges i 1600-tallet, 1700-tallet og begyndelsen af 1800-tallet. Se også [Bommesifaveri - tekstilnet](#)

1444	Jes Lauridsen.
1513	Jep Andersen, gift med Anne Matthisdatter i Dionysii alters gård.
1541	Jep Green.
1549 til 1561	Laurids Gundersen, gift med Beritte.
1570	Hans Lauridsen, kapellen til Frue Kirke.
1581 til 1586	Jørgen Marsvin, rigsråd, død 1581, gift med Karen Ottesdatter Gyldenstjerne, død 1589.
1622 til 1625	Jacob Beck.
1640 til 1653	Niels Lauridsen Veddelev, brygger.
29. januar 1651	Frederik den 3. skøder den 29. januar 1651 til Friderich Friderichsen en kronens plads, jordfri grund, liggende ved enden af den ny kirke, som nu kaldes Regenskirken imellem forskrevne kirkegård og avlsgården.
20. marts 1651	Borgmestre og råds samt stadskræmmerer brev, at have solgt på byens vegne til Frederik Frederiksenen byens grund og plads med et gammelt halvtags hus, liggende op til byens avlsgård i Springgaden og er samme plads i sin bredde, af sønder i hør (?), fortil fra den gamle stolpe til Frederik Frederichsens grund og jord, syv alen og halvtredje kvarter. I længden fra det fodstykke som ligger næst op til den femte stald i Avlsgården og til den nye kirkes plads. Strækender af øster i vester i 25 alen et halvt kvarter 2". Bredden bagtil fra gavlen af avlsgårdens stald indtil Frederich Frederichsens plads fra sønder til norden syv alen halvtredje kvarter.
24. april 1656	Friderich Frederichsens ansøgning til borgmestre og råd om at lægge en rende fra brønden i Avlsgården ind på det stykke jord han købte. Påtegnet af Arent Bentsen, at det bevilger "så længe dette uden skade være og taales kan".
1661 til 1682	Søren Jørgensenm brygger gift med Margrethe.
	10. juli 1663. Taxation på en øde plads i Springgade. Den vurderes til at være 130 sølvdaler værd.
1682 til 1690	Anders Børghesen Nygaard, brygger, islandsk købmand ²⁵ .
1690	Jens Børresen Nygaardm brygger.
1717 til 1718	Jacob Pedersen Løvberg, brygger.
1728	Hans Legan, brygger.

Rosenborg kvarter, matrikel 2

1444	Didrik Kræmmer og Jep Thorstensen.
1444	Peder Neb.
1452	Magnus Kok.
1452	Frue kirkes kapitels gård.
1510 til 1541	Katrine Mattis i Psalterens gård.
1544 til 1560	Niels Hammer.
1561	Søren Michelsen, brygger, gift med Anne Severinsdatter
1570 til 1615	Erich Clemmensen, rådmand, død 1602, og Anne Severinsdatter, død 1603.

²⁵ En islandsk købmand var ikke en købmand fra Island, men en købmand/grosserer, der handlede med Island.

1622	Hans Sørensen.
1625 til 1645	Jens Loumand, brygger.
1647 til 1653	Tidemand Adersen, brygger.
1661 til 1680	Peder Joensen, brygger.
1680 til 1688	Hans Andersen Normand, brygger på Christianshavn.
1688 til 1710	Jens Christensen Dreyer, brygger, fhv. blokkedrejer.
1710 til 1749	Jens Lassen, rådmand, islandsk købmand, gift med Christina Fjelderup.
1749 til 1754	Peder Fjelderup Lassen, justitsråd.
1754	Niels Pedersen Bager, brygger, gift med Anne Nielsdatter, der senere var gift med Michael Kassenius.
1788	Johan Conrad Fribert, brygge.

Rosenborg kvarter, matrikel 3

I dag Købmagergade 50

1408	9. kødmangerbod.
144?	Didrik Kræmmer.
144? til 1452	Jep Thorstensen.
1496	Ole Jensen.
1510 til 1531	Michel Barsebech.
14. oktober 1531	Lejebrev fra kapitlet ved Frue Kirke til Berthel Christensen, kødmanger, borger i København på en gård i Købmagergade, gift med Anne.
1581 til 1589	Jens Krogmager, jfr. Nedenfor.
	12. september 1584 Michel Ibsens, bager, købelev på Anders Nielausen, Anders Madsen, skomager og Anna (måske Anne) Mogensdatter, enke efter Christoffer Klyne halvgård i Købmagergade for enden af Skindergade. Klyne havde fået gården i arv efter Anne Bertels.
1597 til 1620	Jacob Trægaard, skibshøvedsmand, gift med Marine Michelsdatter, der var gift med Jens Krogmager.
1613 til 1678	Brygger Hans Mortensens købelev på Jacob Trægaard enke Marine Michelsatters gaard i Købmagergade, Mortensen var gift med Anne
1680	Hans Detloffsen Schrøder, brygger, Hans Mortensens dattersøn.
1689 til 1729	Anders Lauridsen Bech, rådmand, brygger, islandsk købemand, Hans Detloffsen Schrøders eftermand.
	6. december 1725 Rasmus Holders(en), kongelig Maj køkkeninspektør, som har købt Etatsraad Rostgaards Gaard på Købmagergade, betaler jordskyld til Vartov Hospital.

Rosenborg kvarter, matrikel 4

I dag Købmagergade 50

1412	Jacob Clemmensen, dekan ved Frue kirke.
------	---

1412	Theobaldi Alters gård med årtide for Clements Awesson (Ågesen) af Nykøbing i Odsherred, gift med Christina.
144x	Sct. Gertruds kapels gård.
1510 til 1512	Michel Nielsen, kødmanger, gift med Kirstine Persdatter, i Sct Gertrud alters gård.
1531	Unge Michel i Sct. Gertruds kapels gård, der hører til degnedømmet sammensteds.
1581	Hartvig Jørgensen eller Eskesen Bille, ugift.
1600 til 1625	Ebbe Ebbesen Munck til Fjællebro, død 1622, gift med Sidsel Styggesdatter Høeg, død 1648.
1627	Et hegnssyn på Anders Bille til Rosendals gård i Købmagergade
1629	Anders Billes skøde til Karen Henriksdatters børn Steen Andersen og Kirsten Andersdatter på en gård i Købmagergade "østen for Hans Mortensens gård".
1635	Kgl. Hofmønsterskriver Johannes Boyesen den ældres købebrev på Anders Billes Gård.
1635	Johannes (Hans) Boyes skøde på samme gård.
1659	Johannes (Hans) Boyes den yngres købebrev på forældrenes gård i Købmagergade.
1659	Johannes den yngres skøde på samme gård.
1664 til 1668	Albrecht Dysseldorph, vinhandler, gift med Lisabeth.
1669	Vinhandler Henrich Werners (Wörner) skøde til Hans Nansen den yngre på den gård i Købmagergade som Johannes Boyes har iboet. Hans Nansen den yngres skøde til Hofkøkkenskriver Claus Sohn på en gård i Købmagergade som Hans Nansen har købt af Lisabeth sal. Albrecht Dysseldorfs enke.
1701	Catharine Riese, enke efter rådmand Claus Sohn, skøder sin gård til geheimearkivar Frederik Rostgaard.
1701 til 1725	Friderich Rostgaard, geheimearkivar.
1725 til 1734	Rasmus Holders, køkkeninspektør.
1734 til 1737	Jens Jensen, slagter.
1737	Henrik Verhagen, kgl. Maj. Falkonermester.

Rosenborg kvarter, matrikel 4 og 5

1408	8. kødmangerbod.
1495	Axel Laveson Brok, døde 1498.
1495	Helligånds hospitals gård.
1570	Niels Hammer.
1581	Jacob Truelsen.
1600	Hans Jensen.
1607 til 1620	Laurids Hansen Weile, døde 1624, 1620 bodeleje af en lang bod.
1633 til 1635	Laurids Hammer, 1633 bodeleje af en lang bod.
1635 til 1645	Peder Sørensen.
	19. oktober 1640 Tingsvidne i Falk Lykkes kontrakt med Peder Sørensen angående Peder Sørensens baggård ved Falk Lykkes Gård i Købmagergade.
1653	Bertel Jespersen.

1661 til 1668	Johan Edinger, døde 1667.
1676 til 1680	Johan Funch.
1680 til 1682	Hendrich Lindtner, vinhandler.
1682 til 1683	Elline, enke efter Nicolai Edinger.
1683	Peter Blysach.
1692	Willum Dencker, kgl. Maj. Kok, Peter Blysachs eftermand.
1692 til 1728	Anthoni Meibusk, kgl. Maj medailleur, gift med Anne Cathrine Jensdatter Warbjerg.
1733 til 1737	Esmarch, justitsråd.
1737 til 1748	Herman Lengerken Klöcker, bankkommissær, rådmand.
1748 til 1758	Herman de Place, handelsmand, agent.
1758	Erich Torm, Politi- og borgmester.

Rosenborg kvarter, matrikel 6

1408	7. kødmangerbod.
1496 til 1532	Oluf Jensen i Vor Frue Kirkes calendarum alters gård.
1547	Elline Staffen Bryggers.
1570	Elline Anders, Margrethe og Karine Rasmusdatters moder.
1570	Hans Ibsen, guldsmed, gift med Margrethe Rasmusdatter, og Karine Rasmusdatter, Vor Frue Kirkes Sct. Johannes evangelists gård.
1594	Jacob Jensen.
1625	Jacob Osrin, døde 1644.
1645 til 1669	Claus Raffn, byfoged, rådmand, døde 1669.
1671 til 1686	Titus Bülcke, borgmester, justitsråd.
1686	Jochum Bøchmand.
1686 til 1690	Johan Johansen Bache, købmand, døde 1696.
1690 til 1717	Mads Christensen, islandsk købmand.
1725	Mads Christensens enke.
1728 til 1731	Henrich Müller.
1731 til 1733	Hans Legan, brygger.
1733 til 1735	Carl Jantzen, parykmager, brygger.
1738 til 1740	Henrich Wilhelm Becher, hofskrædder.
1740 til 1752	Jens Christensen Lange, revisor ved Generalpostamtet.
1752	Johan Adolph Nissen, brygger.

Rosenborg kvarter, matrikel 7

I dag Købmagergade 44

1408	6. kødmangerbod.
1532	Ellitze Jost Kødmangers.
1544 til 1577	Hans Christiansen Tossing, brygger, gift med Margrethe Joensdatter
1579	Willem v. Unna, apoteker, gift med Anne Nielsdatter.
1590	Frederik Willumsen v. Unna, døde 1590.
1594	Jørgen Bubbert, apoteker, gift første gang med Anne Nielsdatter, 2. gang med Mette.

1603 til 1620	Ove Christoffersen Liunge til Odden, døde 1601, gift med Anne Malthesdatter Sehested, døde 1621
1620 til 1653	Jacob Jørgesen, brygger, døde 1640, gift første gang med Anne Hansdatter, døde 1637, enke efter Jens Grøn og Laurids Christensen, skrædder.
	Frem til omkring 1625 lå også her en Adelsgård ²⁶ .
1661	Peder Juel, brygger.
1668 til 1686	Anders Svendsen, brygger, gift med Inger Eriksdatter.
1686 til 1694	Jens Nielsen Hald, købmand, døde 1693.
1694 til 1715	Bartholomæus Jensen, Borgmester, gift med Ingeborg Diderichsdatter.
1715 til 1731	Hans Scavenius, kancelliråd.
1731	Margrethe Lemvig.
1731	Henrik Wilhelm Becker, kgl. Maj. Liv- og hofskrædder, gift med Johanne Elisabeth Pritsche.

Rosenborg kvarter, matrikel 8

I dag Købmagergade 44

1408	5. kødmangerbod.
1504	David Hak til Mogenstrup, døbt 1484, gift med Helle Henriksdatter Daa, og arvinger.
1532 til 1533	Oluf Clausen Daa, døde 1532, gift med Gundel Joachimsdatter Griis.
1552	Claus Olufsen Daa, døde ca. 1574, gift første gang med Anne pedersdatter Lykke, anden gang med Hilleborg Lauridsdatter Tinhuus.
1581	Oluf Clausen Daa, døde 1600.
1645	Claus Daa, rigens admiral, døde 1641, gift første gang med Dorothea Below, anden gang med Ingeborg Parsberg.
1653	Frøken Sophia Elisabeth, Christian IVs datter, døde 1657, enke efter Chr. Pentz, døde 1651.
1661 til 1664	Hans Jørgensen Friis til Clausholm.
1664	Christen Jørgensen Skeel, døde 1688, gift med Birgitte Rosenkrantz, døde 1677.
1695	Jørgen Christensen Skeel, kammerjunker, døde 1695, gift med Benedicte Margrethe Brockdorff, døde 1739.
1717 til 1728	Christian Ditlev Reventlow, døde 1738, gift med Benedicte Margrethe Brockdorff
1743	Christian Ditelev Reventlow den yngre.
1743	Henrich Wilhelm Becker, kgl. Maj. Livskrædder, gift med Johanne Elisabeth Pritsche.

²⁶ "Jomfru Thielo og hendes Elsker, Ruslands Gesandt", Hellssen 1950, 44-50.

Rosenborg kvarter, matrikel 9

1408	4. kødmangerbod.
1504	Hr. Hans Nielsen, perpet. vicar. til Vor Frues Jomfru Mariæ alter og Hans Teckeler, gift med Bodil.
1504	Vor Frue kirkes Mariæ compassionis alters gård.
1518 til 1533	Torkild Brygger.
1533	Peder Jensen, smed.
1559 til 1572	Søren Brygger, i Peder Smeds gård. Gården kaldes i 1559 til 1584 Peder Smeds gård og en enkelt gang for Søren Bryggers i 1572.
1581	Hack Ulfstand, døde 1594, gift første gang med Pernille Gjøe, døde 1589, anden gang med Anne Parsberg, døde 1592.
1595	Peder Brahe til Krogholm søgte at få gården, men Christopher Parsberg foremåede at fremlægge skøde fra Hack Ulfstand.
1609	Peder Brahe.
1620 til 1625	Otte Pedersen Brahe til Torbenfelt.
1625	Kronens gård.
1625 til 1661	Tage Ottesen Thott, døde 1658, gift (4. gang) med Jytte Laxmandsdatter Gyldenstjerne.
1668 til 1672	Axel Sehested, døde 1676, gift med Øllegaard Ottesdatter Thott.
1672 til 1689	Jørgen Bielke, statholder.
1689 til 1695	Jens Rodsteen, admiral.
1695 til 1707	Eggert Christoffer Knuth, amtmand over Kronborg og Frederiksborg amter, døde 1697, gift med Søster Lerche.
1707 til 1711	Laurs Bentzon, kammerjunker, etatsråd.
1720 til 1728	Nicolaj v. Hytten, isenkræmmer.
Herefter sammen med matrikel 10	
	Frem til de store brande i 1700-tallet var der en prægtig Adelsgård. Herefter og frem til 1895 var dette et smukt barokhus med gavlkvist ²⁷ .

Rosenborg kvarter, matrikel 9B

1695	Søster Lerche, døde 1723, enke efter Eggert Christopher Knuth.
1724	Adam Christopher Knuth, greve.
1724	Pierre Cabot, fransk kok, gift med Elisabeth.
1728 til 1730	Envold Schrøder, Pierre Cabots eftermand.
1730	Abraham Høy, stukkatør.
1736	Johan Christian Bøhme, muremester, Abraham Høys eftermand.
1736 til 1737	Niels Barchmand, snedker.
1737 til 1758	Claus Petersen Lentz, bager, gift med Eleonora Elisabeth.
1758	Jacob Bernth Kiøbke, bager (stedsøn).

Rosenborg kvarter, matrikel 9BA

1754	Johan Christian Bøhme, muremester.
1754	Civile og adskillige stænders enkekasse.

²⁷ Se mere om husets beboere – dog hovedsageligt fra 1700-årene og frem i "Et hus med mange skæbner", Hellssen 1950, 51-55.

1754	Victor Christian von Plessen, oberceremonimester.
------	---

Rosenborg kvarter, matrikel 10

1408	Vor Frue Kirkes Købmangerbod. 20-30 alen facade pr. Bod.
1504	Jørgen Koch.
1518 til 1544	Albrecht v. Gochs, gift med Johanne Clausdatter, 12 boder, Klareboder. Pantsættelse til Peder Johan Oxe i 1527 og til Peder Oxe i 1540.
1544 til 1578	Peder Johansen Oxe til Nielstrup.
1578 til 1589	Albret Johansen Oxe, døde 1577, gift med Sidsel Jørgensdatter Urne.
1582 til 1589	Hack Holgersen Ulfstand, døde 1594, gift første gang med Pernille Albrechtsdatter Giøe, døde 1589, anden gang med Anne Vernersdatter Parsberg.
1595	Christopher Parsberg.
1620 til 1646	Sten Pedersen, guldsmed, døde 1644, gift anden gang med Anne Nielsdatter, der var enke efter Henrik Kier.
1653	Peder Lesle, guldsmed, døde 1647, gift med Anne, døde 1664.
1661	Johan Stichmann, guldsmed, døde 1663.
1668 til 1704	Jacob Kitzerow, guldsmed, døde 1674, gift med Anne Stensdatter, døde 1703.
1704 til 1705	Johan Hesselberg kræmmers enke Anne Jacobsdatter Kitzerow.
1705	Frans Hermand Vogelsang, silkekræmmer, købte ejendommen af ovenstående enke.
Betaling af jordskyld til Vartov Hospital:	
1704	Rasmus Ifversen, som har købt magister Knud Gamborgs sognepræst st. Laurs. Nielsen, brøggers enkes forh. Hus i Springgaden.
1716	Haagen Nielsen, som har købt afg. Rasmus Tommesens gård i Springgade.
1717 til 1730	Johan Wilhelm Engelbrecht, silke- og klædekræmmer.
1730 til 1750	Nicolai von Hütten, isenkræmmer.
1750	Pieter de Wind.
1754	Schaffalitzky, baron, oberstløjtnant.

Rosenborg kvarter, matrikel 11 A (-C) (Springgade)

1377	Laurencius Steerd.
1518	Albrecht v. Goch, borgmester.
1518	Helligånds hospitals boder.
1581 til 1600	Troels Snedker, matrikel nummer 11A.
1607	Niels Sørensen, tømmermand.
1625 til 1633	Thorbiørn (Torben) Pedersen.
1634 til 1653	Frands Andersen, brygger, 1634 til 1636 matrikel nummer 11a, siden matrikel nummer 11 A-C.
1659 til 1668	Torben Frandsen, brygger.
1672 til 1699	Laurs Nielsen, brygger.
1699 til 1704	Knud Gamborg, sognepræst til Greve og Kildebrønde.

1704 til 1716	Rasmus Tommesen, hyrekusk.
1716 til 1724	Haagen Nielsen, prammand.
1724 til 1754	Jokum Stilling, fanesmed.
1754	Hans Uttendahl, murmester.

Rosenborg kvarter, matrikel 11 B-C (Springgade)

1581	Hans Flensborg (11B), David v. Køller (11C).
1600	Hans Skriver (11B), Troels Snedker, tidligere Arent Glasfører (11C).
1607	Peder Skrædder (11B), Hans Pedersen (11C).
1625	Bartholomæus Ploug (11B).
1620 til 1636	Oluf Stubbekøbing, skipper, brændevinsbrænder (11C).
1641 til 1653	Hans Albretzenm hattemager.

11B og 11C herefter slået sammen med 11A.

Rosenborg kvarter, matrikel 12

1377	Olaus Henningsen.
1518	Hans Friman.
1570	Laurids Kiempes boder.
1645 til 1653	Anders Behn.
1653 til 1670	Anders Brant, murmester, gift med Sophia Thomasdatter.
1671 til 1687	Christopher Hansen Bang, islandsk købmand.
1687	Peder Allesen, Allersen eller Ollesen, rodemester.
1693	Peder Olsen, brændevinsbrænder (måske den samme som ovenstående).
1716	Henning Pedersen Hiort.
1716	Edvard Jørgensen Eckholtz, brændevinsbrænder.
1725	Jens Terkildsen, brændevinsbrænder.
1733 til 1746	Søren Larsen, slagter.
1746	Margrethe Bendzdatter, enke efter Niels Andersen.
1752	Ole Hansen Broe, fhv. Bærndevinsbrænder, gift med Margrethe Bentzdatter.
1752	Henrik Wium, stivelsesfabrikør.

Rosenborg kvarter, matrikel 13

1377	sammen med nr. 12.
1516	Peder Kiempe (?).
1570	Laurids Kiempes boder.
1645 til 1653	Frands Baumand, kleinsmed.
1659 til 1689	Mathias Boumand, kleinsmed (søn af Frands Boumand).
1691	Jochum Bruun, drejer.

1691 til 1693	Henrich Pohlman.
1693 til 1712	Johan Pfeifer, bader.
1712 til 1728	Johan Henrich Bechman, bader, gift med Anne Dorthea, Johan Georg Flyner, bader (eftermand).

Rosenborg kvarter, matrikel 14

1377	Marquardes pistør (Markvard, bager). Matrikel nummer 14, 15 og 16.
1512	sammen med matrikel nummer 15.
1570	Hans Thosing eller Taasing, gift med Margrethe Jensdatter (5 boder).
1570 til 1712	De fattiges to huse og fire i gangen?
1712 til 1741	Søren Matthiesen, klokker ved Trinitatis kirke.
1741 til 1756	Johan Cornelius Krieger, oberlandbygmester.
1756	Peder Moldrup Balle, landmåling- og stadskonduktør.

Rosenborg kvarter, matrikel 15

1377	sammen med matrikel nummer 14 og 16.
1496 til 1512	Oluf Jensen på byens jord på Rosengården, matrikel nummer 14-16.
1512	Oluf Jensen.
1516	Helligånds kloster, matrikel nummer 14-17.
1570 til 1581	Willum von Unna, apoteker, gift med Anne Nielsdatter, matrikel nummer 15-16 og en del af 17.
1600 til 1607	Jørgen Bubbard, apoteker, gift første gang med Anne Nielsdatter, anden gang med Mette, matrikel nummer 15, 16 og del af 17.
1634 til 1635	Willum Doppes efterleverske, matrikel nummer 15, 16 og del af 17.
1635 til 1636	Jacob Hermandsen, matrikel nummer 15, 16 og del af 17.
1645 til 1668	Willads Christensen, skibstømmermand.
1667 til 1677	Christopher Jørgensen, skibstømmermand, gift med Anne Hansdatter.
1677 til 1707	Knud Christensen, kornmåler, øltapper.
1707 til 1738	Severin Poulsen Giøtting, skomager.
1738 til 1745	Peder Nissen, sneder. Matrikel nummer 15-16.
1745 til 1753	Børnehusets fattige på Christianshavn.
1752	Barthold Diderich Zeeland, snedker, gift med Marie, matrikel nummer 15-16.

Rosenborg kvarter, matrikel 16

1377	Sammen med matrikel nummer 14 og 15.
1581	Willum von Unna, apoteker, gift med Anne Nielsdatter, matrikel nummer 15 og 16 og del af 17.
1600 til 1607	Jørgen Bubbart, apoteker, gift med Anne Nielsdatter. Matrikel nummer 15, 16 og del af 17.
1634 til 1635	Willum Doppes efterleverskes våninger. Matrikel nummer 15, 16 og del af 17.

1635 til 1636	Jacob Hermandsen, arktelimester, matrikel nummer 15, 16 og del af 17.
1645 til 1653	Jacob Einerdsen, drager.
1661 til 1668	Christen Jensen Brun, hjulmand.
1672 til 1680	Niels Rasmussen, drejer.
1692	Knud Rasmussen, drejer.
1692 til 1713	Willum Thommesen, taffeldækker.
1713	Alexander Duden, kræmmer.
1713	Peter Petersen.
1717	Frederik Pedersen, snedkersvend.
1725 til 1728	Peder Nissen, snedker.

Rosenborg kvarter, matrikel 17

1377	Claustrum Haffnense (Gråbrødre kloster).
1496	Jep Mønbos have på byens jord. Matrikel nummer 17 og del af 18.
1511	Oluf Jensen, brygger, matrikel nummer 17 og del af 18.
1581	Jens Baldtzersen. Del af matrikel nummer 17.
1600 til 1607	Knud Marquardsen. Del af matrikel nummer 17.
1634	Anders Pedersen, lædertover. Del af matrikel nummer 17. Ejer også andre ejendomme.
1634	Jacob Hermandsen, arkelimesters fem vågninger, del af matrikel nummer 17.
1645 til 1653	Anders Trompeter.
1656 til 1668	Michel Jørgensen.
1671 til 1699	Søren Lauridsen eller Lawesen Fohrmænd, købmand, gift med Anne.
1699 til 1730	Niels Therkildsen, islandsk købmand.
1730 til 1734	Lauritz Christopher Ulfeldt, kommandør.
1734	Søren Matthiesen, klokke til Trinitatis kirke.
1734	Henrik Wilhelm Becker, hofskrædder.
Betaling af jordskyld til Vartov Hospital:	
Juni 1782	Niels Pedersens Dons skræddermester som har købt Michel Jensens Holsts hus i Springgade.

Rosenborg kvarter, matrikel 17B

1735	Søren Matthiesen, klokke til Trinitatis kirke.
1735 til 1737	Jens Jensen, hofslagter.
1737	sammen med matrikel nummer 5.

Rosenborg kvarter, matrikel 17C

1738	Henrich Wilhelm Becker, hofskrædder.
1738	Ole Andersen, hjulmand, gift med Charlotte Amalie.

Rosenborg kvarter, matrikel 18

1377	Jacobus Tychonis (Jacob Thygesen).
------	------------------------------------

1509	Byens jord.
1509-1529	Helligånds hospitals avlsgård "Hyrdegården". Matrikel nummer 18A. I 1516 blev en parcel solgt fra matrikel nummer 17 og lagt sammen med matrikel nummer 18
1581	Byens avlsgård med 2 lejevåninger.
1671 til 1709	Fire huse under Trinitatis kirke.
1709 til 1728	Del af Trinitatis kirkegård.
Betaling af jordskyld til Vartov Hospital:	
23. juli 1703	Michael Nielsen, som har købt Claus Grugetop, skomagers hus i Springgaden, matrikel nummer 20.
19. december 1720	Hans Pedersen, snedker, som har købt Hans Mathiesen, knapmagers hus i Springgade, matrikel nummer 21.
16. april 1722	Henrych Saborowski (Saphorovskis), som har købt Jesper Sørensens hus, matrikel nummer 20.
24. juli 1723	Christen Bendtsen som har købt Henrych Saborowski (Saphorovskis) hus i Springgaden.
4. november 1746	Mathias Jørgensen, som har købt Christen Christensen Møllers enkes hus i Springgaden.

Rosenborg kvarter, matrikel 19

1377	Thorstanus Ulf. Matrikel nummer 19-22.
1514	Byens jord.
1514 til 1516	Peder Jensen, skrædder. Matrikel nummer 19 (delvis?) og 20-22.
1516	Helligånds Klosters og Helliggejstshusets jord.
1581	Anders Pedersens børn.
1600	Jens Skrædder.
1697	Mads Frandsen.
1634 til 1635	Henrich Fuien.
1635 til 1668	Willum Fuien og arvinger.
1668 til 1671	Jacob Brun, urmager, døde 1671.
1674 til 1677	Hans Hansen, spejlmager.
Betaling af jordskyld til Vartov Hospital:	
1722	Troels Mathiesen, som har købt Svend Olsens hus i Springgade.
28. december 1778	Johan Böhm, meelmand, som har købt Peter Zacharisen, mursvend, hus i Springgaden.
4. december 1794	Christian Hansen Smith, spækhøker, som har købt Johan Böhms hus, matrikel nummer 21.

Rosenborg kvarter, matrikel 20

Betaling af jordskyld til Vartov Hospital:	
7. juli 1734	Niels Nielsen, tømmermester, som har købt Anders Wineches hus i Springgade.
31. juli 1734	Jens Nielsen, som har købt Niels Nielsens hus i Springgade.
23. december 1784	Christian Jasmund baker, som har købt Erich Pedersens Steens hus i Springgade.

4. København og Købmagergade i Renæssancen

4.1 København i Renæssancen

Rikke Simonsen har for nyligt fremlagt Københavns historie i renæssancen, som vi følger her i hovedtrækkene.²⁸

København var i renæssancen en by i rivende udvikling: den havde siden middelalderen udviklet sig til landets største købstad i 1550 med omkring 10000 indbyggere. Både hoffet, rigsrådet, statsadministrationen og flåden holdt til i København.²⁹ Som kongeby, havneby, universitetsby³⁰ og base for flåden tiltrak byen mange forskellige mennesker fra ind- og udland. Adel, gejstlige, borgere og bønder havde hver deres funktioner, pligter og rettigheder. De adelige boede på godser og herregårde og borgerne var byens forretningsdrivende bl.a. købmænd og håndværksmestre, som i renæssancen bl.a. var bosat netop her på Købmagergade.³¹

Med de mange flere indbyggere var der snart ikke nogen ledige byggegrunde mere indenfor byen. Rådmænd og borgmestre fik derfor i 1567 lov af kongen til at sælge deres havejord foran byen, hvorefter forstæder udenfor portene i nord, vest og øst opstod.³² Men det var snart ikke god nok mere og det var under kong Christian 4., at de gamle befæstninger blev sløjfet og fra 1607 nye volde og voldgrave samt byporte blev oprejst. Den nye befæstning var langt større end den middelalderlige befæstning og bød plads til flere mennesker.³³

Byplanlægning var i renæssancen et videnskabeligt felt og man diskuterede bl.a. infrastruktur og hygiejne, som indeholdt håndteringen af skrald, latrinaffald og slagtning af dyr.³⁴ Det var som del af disse overvejelser, at byen i 1580 fik sin første rindende vand gennem udborede træstammer, der blev ledt fra Emdrup Sø og søerne lige udenfor byen, hvor vandet bl.a. blev brugt til at forskønne byen efter internationale forbilleder med springvand flere steder i byen, bl.a. Caritas springvandet på Gammeltorv.³⁵

Også handlen skulle udvides, man skulle ikke stå bag andre nationer og betale dyrt for importvarer. Derfor gik handlen mellem København og Indien i gang i 1618, hvor man grundlagte handelsstationen i Tranquebar. Man var interesseret i krydderier, te, tekstiler, salpeter og porcelæn. Også forbindelser til Afrikas Guldkyst og de Vestindiske Øer var garanteret ved de nye danske kolonier. Samtidigt var der også handelskompagnier til handlen med Island, Østersøen og Grønland.³⁶

Københavns indbyggere havde dog også sygdomme at kæmpe med: pesten brød ud i flere epidemier både i 1500- og 1600-tallet. Derudover kender vi også til epidemier af mæslinger, kopper og tyfus difteri i samme tidsperiode. Samt at befolkningen var hårdt testet i deres hverdag, da byen blev belejret af Svenskerne i krigen med Danmark i 1657.³⁷

²⁸ Simonsen 2022.

²⁹ Simonsen 2022, 7-8.

³⁰ Københavns Universitet blev grundlagt i 1479.

³¹ Simonsen 2022.

³² Simonsen 2022, 47.

³³ Simonsen 2022, 58-62.

³⁴ Simonsen 2022, 66.

³⁵ Simonsen 2022, 47.

³⁶ Simonsen 2022, 71.

³⁷ Simonsen 2022, 46; 87-89; 92-102.

4.2 Historie af Købmagergade under renæssancen

Den middelalderlige Bjørnebrogade begyndte at skifte sit navn til Kiødmagergade i forbindelse med den nye placering af slagterboderne, eller kødmangerboderne, som var kommet til i 1409. Slagterboderne blev først flyttet fra området igen i midten af 1500-tallet, hvor de kom til at ligge på Skindergade indtil man i 1577 besluttede at forbyde al slagtning indenfor voldene af sundhedsmæssige årsager.³⁸

Bjørnebrogaden, den senere Købmagergade, var første gang blevet nævnt i Roskildebispens jordebog fra 1377³⁹, sammen med de tre indfaldsveje Nørregade, Vestergade og Østergade og den må derfor også have været en vigtig færdselsåre fra Nørreport til havnen og overfarten til Slotsholmen vel dagens Amagertorv.⁴⁰

Gadens rolle som færdselsvej tiltrak allerede i middelalderen interesse fra nobiliteten og de begyndte snart at opføre deres adelsgårde langs vejen. En af de ældste adelsgårde kan føres helt tilbage til 1377, hvor den i jordebogen står nævnt som tilhørende drosten Henning Podebusk, som var tidens mest indflydelsesrige politiker.⁴¹

Der kendes ikke kort eller billedmateriale fra middelalderbyen: Det ældste bevarede kort over København blev håndtegnet af en ukendt kunstner mellem 1598 og 1602 (Figur 4). Det viser udstrækningen af byen og forskellige gader, men kan dog ikke anses som helt korrekt, da gadenettet er tegnet ret skævt.⁴² Det er lige ved dette tidspunkt, at de fleste latriner på Købmagergade kan dateres til.

³⁸ Tønnesen 1988, 239; Fabricius 2006, 162.

³⁹ Se Andersen 2022, 82.

⁴⁰ Fabricius 2006, 162.

⁴¹ Tønnesen 1988, 240.

⁴² Fabricius 2006, 22; Dahlström 2022, 14-15.

Figur 4: Det ældste kort over København fra omkring 1600. Udtaget fra: Dahlström 2022, 15. Det kongelige Biblioteks billedsamling.

Det næste kort er først fra 1674 (Figur 5), hvor Peder Hansen Resens "realistiske" kort over København udkom som del af Atlas Danicus.⁴³

⁴³ Fabricius 1999, 30-31.

Figur 5: Peder Hansen Resens kort over København fra 1674.⁴⁴

Efter slagteboderne havde gadebilledet skiftet til adelgårde. Allerede i 1645 listes 106 husstande i gaden, hvis beboere beskrives som en blanding af adel, købmænd, bryggere, håndværkere og folk som er ansat under kronen.⁴⁵ Det er i renæssancen, at Købmagergade fik sit nuværende navn: Forvanskningen af gadens navn med "b" i stedet for "d" optræder allerede i 1595.⁴⁶ I den sammenhæng blev mange af de gamle huse fra middelalderen revet ned. Mange store offentlige byggeprojekter blev udført under Christian 4.s regeringstid. Mens studenterkollegiet Regensen opstod på den vestlige side af Købmagergade, blev direkte over for Regensen og nord for Købmagergade 50 Rundetårnet færdigbygget i 1642. Efter indvielsen af Trinitatis Kirken i 1656 blev også grunden nord for vores udgravningsareal indviet som kirkegård.⁴⁷ Kirkegårdens største udstrækning lå øst for kirken, hvor den blev delt af en sti, som forbandt Købmagergade med den daværende Springgade (øverste del af nuværende Pilestræde). Stien gav adgang til kirkens sydvestlige portal, som var hovedindgangen indtil 1817.⁴⁸

Fra 1600-tallet kender man også nogen navne på ejere og beboere af husene (se også 3. Rapport over Ramsings kvarterbøger). På Købmagergade 44 lå omkring 1625 en adelsgård, som var ejet af rigsadmiral Claus Daa, som boede der indtil ca. 1640. Der siges, at kong Christian 4. benyttede en sti over grunden,

⁴⁴ Resens kort over København - kbh billeder.dk

⁴⁵ Gamrath 1980, 101; Fabricius 2006, 162-163.

⁴⁶ Tønnesen 1988, 239.

⁴⁷ Fabricius 2006, 163; Simonsen 2022, 80.

⁴⁸ Tønnesen 1988, 196; 294.

”Claus Daas lønvej” for at komme fra Østervolden hen til Gammelholm. Gården er senere ejet af Oberst Hans Friis, men bliver stadig kaldt for Klausholm Gården. I 1689 er to ejere opført for de på det tidspunkt to matrikler 7 og 8: Købmand Jens Nielsen (nr. 7) og Christen Skeel (nr. 8). I vurderingen fra 1728 er greve Christian Ditlev Reventlow oplyst som den enlige ejer af grunden.⁴⁹ Reventlow havde også en anden gård lige syd for Klareboderne, men også langs Købmagergade.⁵⁰

Også fra Købmagergade 50 kendes der enkelte navne af ejerne. I 1581 tilskrives ejendommen en Hartvig Bille, mens det i 1600 er en Ebbe Munk. Lidt mere ved man fra 1689 med den første matrikulering, hvor ejendommen stadig er delt i to matrikler. På **matrikel 3** holdt Anders Larsen til, en brygger og islandsk købmand. På **matrikel 4** boede Claus Sohns enke. Mellem 1701 og 1728 blev bygningen brugt som adelsgård og husede Oversekretær i Danske Kancelli Frederik Rostgård, en svoger til Frederik IV.⁵¹ Inden branden havde han dog allerede solgt gården til køkkeninspektør Rasmus Holders. I den første ejendomsvurdering i 1733 blev bl.a. beskrevet, at der var et sidehus med et lokum (det var åbenbart placeret indenfor), samt at der var en have indhegnet af en grundmur med tag på og et simpelt midlertidigt plankeværk på den anden side.⁵²

Der er langt mindre kendt om forholdene på Købmagergade 46. Den bliver først nævnt i matrikuleringen i 1689, hvor man kender ejeren, købmand Johan Johansen Bache.

Andre interessante skikkelser der boede på matriklerne (eks. matrikel nr. 8) tilhørende Købmagergade var en af Christian 4.’s døtre, Frøken Sophia Elisabeth, der boede her i 1650’erne. Det viser blot igen, hvilke typer personer med høj status der boede i dette kvarter.

Hele Købmagergade blev ramt og ødelagt i bybranden i 1728. Rundetårn og Trinitatis Kirke er derfor de eneste bygninger fra renæssancen, der er bevaret i Købmagergade. De andre 1600-tals gårde brændte ned i 1728.⁵³

4.3 Baggården i Renæssancen

Den undersøgte baggårds matrikler ligger i et område der er omgivet af Købmagergade mod syd, Klareboderne mod øst, Løngangsstræde mod vest og daværende Springgade (i dag Pilestræde) mod nord. Samlet set udgør grundarealet 20.410 m² og var et af de største distrikter i Rosenborg-kvarteret. Langt størstedelen af latrinerne er fundet indenfor det der i 1689 var matrikel nr. 4, som også var den største matrikel på over 2000 m².

Det er ikke meget vi ved om Københavns baggårdes udseende fra før 1700-tallet, da der er mangel på skriftligt kildemateriale. Generelt er byers baggårdsmiljøer sjældent beskrevet i de skriftlige kilder og det tilgængelige kortmateriale viser os ikke i detaljer hvordan baggårdene tog sig ud. Eksempelvis kan ingen latriner ses derpå, det samme gælder f.eks. også lossepladser, som tilsyneladende ikke blev anset som relevant information til at vise på kort.⁵⁴

I flere mellemsvenske byer er der arkæologisk påvist regulære plotstrukturer fra 1600-tallet. Grunden er indrettet således, at boligbyggeriet har vendt mod gaden, med mindre bygninger længere inde på grunden.

⁴⁹ Nielsen 1923, 18; Hellssen 1950, 44; Wiene 2018, 12.

⁵⁰ Tønnesen 1988, 140.

⁵¹ Nielsen 1923, 19; Wiene 2018, 2.

⁵² Wiene 2018, 2-3.

⁵³ Fabricius 2006, 163.

⁵⁴ Andersen 2012, 82-83.

Mellem disse har der været en gårdhave i form af en åben sandet overflade eller brolægning. Yderst på parcellerne lå kålhaver eller indhegninger til dyr, og her var også affaldsdeponier.⁵⁵ Fra Malmø nævnes det at der fandtes svinestier og at affald og latrinære efterladenskaber helst skulle holdes væk fra gaderne og kunne graves ned i baggårdene.⁵⁶ Købmagergades baggårdsmiljø kan derfor på mange måder minde om dem der nævnes i de svenske byer. Hvor vi arkæologisk har påvist havejord til afgrøder, samt dyrehold formodentlig svin og høns, men det var også her latriner blev opført. De zoologiske analyser af hønseknoglerne har påvist at der fandtes kalkmarv i knoglerne, hvilket kun ses, hvis der er tale om æglæggende høns.⁵⁷ Vi kan derfor gå ud fra at der i baggården også fandtes hønsehold, hvor beboerne kunne få æg.

Der kunne ikke påvises brolægninger i baggården, hvorfor der enten ikke har været det, eller måske kun indenfor nogle meget begrænsede områder - og måske tættere på bebyggelserne. Men det har været normalt ikke at have brolagte baggårde i middelalder/renæssance, som det også ses i andre europæiske byer.⁵⁸ Total brolagte baggårde ses først i nyere tid og frem. Måske skyldes det mangel på ressourcer da mange byer i senmiddelalderen og renæssancen udvider deres areal og bebyggelse og har brug for teglsten og sten generelt til at skabe nye veje etc. til de nyanlagte bydele. Netop mangel på sten i Nottingham, England, i renæssancen kendes fra skriftlige kilder, hvor en markedsplads kun får brolagt den ene halvdel.⁵⁹

Man har her på Købmagergade derfor udnyttet at der ikke var brolægninger, og på den måde kunne de grønne arealer anvendes til gårdhaver til afgrøder, til egen forbrug. Derudover har latrinernes fækalielag indeholdt så mange kerner fra f.eks. figner, at der potentielt set kunne have vokset figentræer i baggården. Det skal dog nævnes at figner i sig selv afgiver mange kerner når de konsumeres, hvorfor det også kan være en årsag til deres massive tilstedeværelse i mange af latrinerne. Andre konsumerede frugter som æbler og pære, og forskellige bær, som eks. jordbær og hindbær kunne potentielt også have groet i baggården.

5. Latriner – en mangfoldig fundgrube

I Danmark har latriner gennem de seneste ca. 20 år været genstand for nærmere analyser og tolkninger i arkæologien. Særligt har Janne Fruergaard Keyes i 2004 i sit speciale *Hemmelige huse*⁶⁰ (publiceret i 2008) belyst latriner fra vikingetid og middelalder i det jyske, hvor man har fundet mange forskellige typer latriner. Specialet har givet næring til, at vi i det arkæologiske fag skal forsøge at undersøge latriner grundigere i felten, men også at vi kan tolke på dem ud fra nye perspektiver. Dette er bl.a. forsøgt af Jette Linaa i 2016 med hendes artikel *Den monstrøse materialitet*⁶¹, der tager udgangspunkt i 16 middelalderlige latriner fra en udgravning i Aarhus. Artiklen handler hverken om latrinernes konstruktioner eller kostundersøgelser, men derimod om hvordan kosmologi kan fremlæses i et arkæologisk materiale, som latriner. Inspireret af andre middelalderforskere, der har udgivet værker der sætter de menneskelige affaldsprodukters kulturelle og symbolske betydning for det middelalderlige menneske i centrum, foreslår hun i artiklen en mentalt/kosmologisk forankret læsning af en specifik organisering af latrinkonstruktioner i forhold til både matrikelgrænser og de beboelses- og andre huse, der blev konstrueret på matriklerne i det

⁵⁵ Jörpeland 2001, 69.

⁵⁶ Reisnert 2004, 467.

⁵⁷ Gotfredsen 2022, 25.

⁵⁸ Jörpeland 2001, 69.

⁵⁹ Cockayne 2007, 181-182.

⁶⁰ Keyes 2008.

⁶¹ Linaa 2016.

urbane landskab. Med hendes artikel skal vi med andre ord forsøge at forstå, at latriner var meget mere end blot et toilet, hvor man har forrettet sin nødtørft, der placeredes tilfældigt på en matrikel. Samtidig har latriners placering i det urbane landskab en dybere mental mening, hvor det urene (latrinære efterladenskaber) får en særlig plads i samfundet både fysisk og mentalt.

I udlandet har der været langt højere fokus på latriner og affaldshåndtering i middelalderen og renæssancen. I mange år har man i Tyskland, Sverige, England, USA m.fl. haft fokus på netop latriner og deres konstruktioner og indhold. Der kan være forskelle på middelalderlige, renæssance og nyere tids latrinkonstruktioner. Langt de fleste latriner der findes verden over, er træbyggede og enten firkantede eller kvadratiske. Nogle kan også være simple huller uden foring og med et overdækket skur, eller tønder gravet i jorden. Andre sjældnere typer kan være flere meter dybe skakter, som nok fejlagtigt ville være blevet tolket som en brønd.⁶²

Nyere naturvidenskabelige undersøgelser af afføringslag har også frembragt ny viden om latriner. Bl.a. har der været stor succes med pollenanalyser af latriner i Danmark, som har påvist pollen fra eks. agurk i et middelalderligt latrin i Svendborg, hvor pollen fra agurken fremrykker dens herkomst i Danmark med 100 år, fra 1600-tallet til 1500-tallet.⁶³ Flere naturvidenskabelige undersøgelser med fokus på madvanerne men også på parasitter i afføringslagene blev gennemført på bl.a. latriner fra København.⁶⁴

5.1 Definition af latrin

Hvad er en latrin egentlig? Benævnelsen latrin stammer fra det latinske *latrina*, der er en sammenskrivning af *lavatrina*, der betyder baderum, og *lavare*, der betyder at vaske.⁶⁵ Latriner er med andre ord datidens toiletter. Latriner benævnes i 1800-tallet også som en 'hemmelighed' eller de 'hemmelige huse', for det var her man kunne snakke om hemmeligheder med hinanden.⁶⁶

Andre navne forbundet med latriner har været 'det lille hus', 'dasset' eller 'mag' og senere det mere velkendte 'lokum' m.fl. En latrin kan se ud på forskellige måder. Generelt set er en latrin en form for beholder, hvori afføring og urin gemmes. De kan dog også være bygget på siden af husmure og over broer, sådan at afføring og urin er røget direkte i vandet. På denne måde har man kunnet slippe for de værste lugtgener.⁶⁷ I arkæologien bliver et anlæg først erkendt som latrin når der ses fækaliemateriale i det. Det kan være svært at se om et anlæg er en latrin da de øvre lag ikke altid indeholder fækalier. Men de ildelugtende, fedtede grøn-brunlige lag afslører som regel et anlæg som værende en latrin. Latriners konstruktioner kommer også i flere typer (med og uden foring), størrelser og former.

Vores definition af en latrin baserer sig derfor også primært på indholdet af et anlæg, hvor der i jordprøverne gerne skal være rester af madvarer, der kan være spist af mennesker – og når disse samtidig er mineraliserede eks. kerner og frø. Mineraliseringen opstår, når frø og kerner har været igennem tarmsystemet. Andre forskere mener at hvis der findes mange små tekstilrester i lagene så er det tegn på latrin, da tekstilresterne har været anvendt som toiletpapir.⁶⁸ Det bliver også foreslået at en latrin kan defineres ved at indeholde bestemte typer insekter (fluer eller biller), eller hvis små fiskeknogler viser tegn

⁶² Smith 2021.

⁶³ Hald et al. 2020, 19.

⁶⁴ Hald et al. 2018; Hald et al. 2020; Søe et al. 2018.

⁶⁵ Keyes 2016, 4.

⁶⁶ Keyes 2008, 89.

⁶⁷ Jørgensen 2006, 8-10.

⁶⁸ Broberg/Hasselmo 2001, 275.

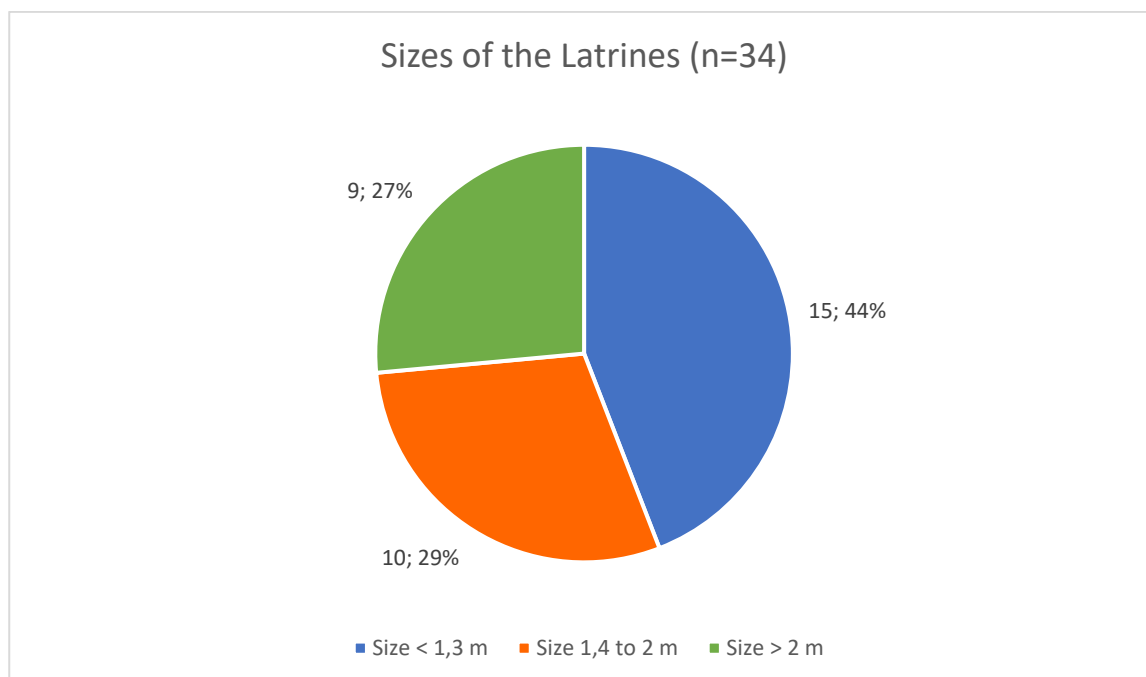
på knusning, eller hvis et anlæg har horisontalliggende fyldlag, inklusioner af aske og kalk, samt tilstedeværelsen af mos og tekstilrester.⁶⁹ Vores erfaring med latrinerne fra Købmagergade er dog at man ikke altid kan definere en latrin så simpelt og slet ikke altid med det blotte øje, f.eks. hvis latrinen er blevet tømt og indholdet dermed mangler i den observerede grube. For sikkert at kunne definere et anlæg, som en latrin, bør man have flere faktorer med i sine overvejelser, og gerne have udtaget naturvidenskabelige prøver af de forskellige bevarede lag.

5.2 Latrinernes konstruktionstyper og placering i baggården

De her fundne 34 latriner er firkantede til rektangulære i deres form og varierer meget i størrelsen. Dog ses der en overvægt af latrinerne i størrelsen ca. 1 x 1 m (Figur 6), som også er den type størrelse, der generelt anvendes, ikke bare i Danmark, men også i udlandet. Den største latrin 8102 måler 4,6 x 3,3 m og er 1,6 m dyb. Antallet af gruber og træbyggede latriner er lige fordelt med 17 latriner af hver type, hvor to af de træforede latriner har været træbyggede brønde genbrugt som latriner. I alt er 17 latriner bygget af genbrugs tømmer af eg og fyr og bestod af hjørnestolper med fastsømmet horisontalliggende planker. De ikke træbyggede latriner, som var bygget som et simpelt hul i jorden, synes at være konstrueret netop sådan idet de var sat i den hårde og stabile lerede undergrund - hvorfor det måske ikke har været nødvendigt at træfore latrinen eller på anden vis sikre dens sider mod at kollapse. Latrintypen kan altså være afhængig af hvilken type jord (løst eller fast) de er sat i, hvilket også for nyligt fremsættes af den britiske arkæolog David Smith, ved at undersøge nutidige fremstillingsmetoder af latriner i den amerikanske hær.⁷⁰ Andre fundne latriner i København synes at være konstrueret på flere måder end her på pladsen. De findes bygget med tøndes, men også med opmurede kasser, som dog først ses senere i 1700-1800-tallet (se kapitel 8).

⁶⁹ Smith 2013, 541; Broberg/Hasselmo 2001, 275.

⁷⁰ Smith 2021, 453.

Figur 6: Diagram over fordeling af sidelængderne af latrinerne på Købmagergade i tre grupper. 15 Latriner havde en sidelængde på maksimalt 1,3 m, ti latriner mellem 1,4 og 2 m, og ni latriner havde sidelængder på over 2 m.

Der fandtes ingen efterladenskaber efter latrinernes overbygning, skure etc. Ved enkelte tilfælde fandtes dog planker over de latrinære lag, som må have været en del af den trækasse der har tillukket latrinerne. Ud fra insektanalyserne af latrinerne ser det ud til at manglen på insekter i afføringslag, påviser at latrinerne har været tillukket da insekter, især fluer, ikke kan lide at opholde sig i mørke rum.⁷¹

Latrinernes placering i midten af gården samt det at de alle er placeret længst væk fra gader og huse beviser at love angående latriners placering har været overholdt.⁷² Placeringen af latrinerne, der netop er gemt væk i baggårde, kendes også andre steder fra Danmark (Aarhus), men også Sverige (Malmø) og Norge (Oslo).⁷³ Ud fra 1689 matrikuleringen af H.U. Ramsing, ser det ud til at alle latrinerne hører til Købmagergade og kun en latrin til Springgade (matrikel 17), jf. Figur 7. Indholdet i latrinerne synes også at indikere at brugerne af dem har tilhørt overklassen, der som nævnt boede på Købmagergade (jf. kapitel 5.3 Latrinernes indhold: affaldshåndtering og -sortering).

Anvendes førømtalte Resens kort fra 1674 og plottes latrinerne ind på dette kan det se ud til at mindst 10 af latrinerne kunne tilhøre Springgade (Figur 8). Kortmaterialer der fremviser byen fra renæssancen skal dog tages med forbehold, da de sjældent gengiver byen som den oprindeligt tog sig ud. Eksempelvis er gaderne alle stort set lige brede på Resens kort, hvilket vi ved de ikke var. At basere latrinernes placering ud fra dette kort er derfor ikke at foretrække.

Det skal hertil nævnes at der under udgravningerne af baggården fandtes 1200-1300-tals skelgrøfter, der går i samme retning som de matrikellinjer der ses på Ramsings kort anno 1689. Det er derfor nærliggende at tro at matriklerne ikke har forandret sig meget siden, og latrinerne anses derfor med størst sandsynlighed at skulle tilhøre beboerne på Købmagergade og ikke Springgade.

⁷¹ Smith 2021, 453; Petersen 2021, 1ff.

⁷² Linaa 2016, 27.

⁷³ Keyes 2016, 9; Reisnert 2004, 467.

Figur 7: Matrikelkort anno 1689 af H.U. Ramsing, visende latrinernes (grøn) placering primært indenfor matrikel nr. 4. Derudover ses andre samtidige arkæologisk påviste anlæg fra området. Staldbygning (blå), Staldgrøfter (rød), havejord (brun) og grube til tekstilproduktion (pink). Latrinerne er placeret midt i kvarteret med en diameter på ca. 50 meter (rød cirkel). Kort: Z. Topcagic Rosenkvist, QGIS. Baggrundskort: Ramsing, Københavns stadsarkiv, KBHarkiv.dk.

Figur 8: Resens kort anno 1689 med latrinerne (gul) i midten af baggården. De fire forskellige farver af baggården inddeler latrinerne i en nordligøstlig del (Springgade) og sydligvestlig del (Købmagergade). Kort: Z. Topcagic Rosenkvist, QGIS Baggrundskort: Resen 1686, Kbh billeder.dk.

I alt fire af latrinerne har været nedgravet på kanterne af de førnævnte to staldgrøfter (kapitel 2. Udgravningerne på Købmagergade). Opførelser af latriner på kanterne af grøfter ses også andre steder. Bl.a. i Aarhus, hvor syv højmiddelalderlige latriner var nedgravet i møddingen på kanten af en voldgrav.⁷⁴ Placeringen af latriner på kanterne af grøfter må være gjort bevidst. På den måde har latrinernes indhold kunne sive lettere ud, og derfor har man ikke behøvet at oprense og tømme latrinerne lige så ofte.

Mange af latrinerne der er fundet i baggården, er desuden opført få meter fra det, der ud fra makrofossilanalyser og XRF-analyser tolkes som havejord (Figur 7). Havejorden indeholdt rester af mineraliseret frø⁷⁵, hvilket betyder at man har gødet havejorden med fækaliemateriale. Gødning med fækalier (afføring fra latriner) kendes fra mange andre steder og var generelt en normal praksis op gennem middelalderen og renæssancen og endda helt til 1900-tallet, hvor man anvendte tørret og malet fækaliemateriale fra latriner, kaldet pudrette.⁷⁶

5.3 Latrinernes indhold: affaldshåndtering og -sortering

Latrinerne har indeholdt forskellige typer af affald. Begrebet 'affald' er generelt forstået som uønsket materiale af al slags, selvom der er stor forskel i definitionen af hvad der er uønsket. Faktisk affald er ikke eksisterende, da det ligger i betragterens øje.⁷⁷ Sammenfletningerne af forskellige typer af affald og deres forskellige værdier er desuden blevet diskuteret af Joshua Reno⁷⁸, og danner en basis til vores opfattelse af affald: et objekt kan være affald, altså have mistet sin værdi for én person, men stadig være værdifuld for en anden person. Objektet kan skifte sin primære funktion og derefter tilegne sig værdi i en ny funktion. Det er en bevidst handling at aktivt fjerne noget og re-interpretare det som affald, samt at bestemme affald som at være værdiløs – både økonomisk og som meningsfyldt del af livet. Der findes også affald, som er dannet ubevidst som del af levende organismer: det er f.eks. afføring og madaffald, som opstår som en del af vores nødvendige levetilstande. Det er overlevelsen, som er i sidste ende dette type affalds funktion. Dets eksistens og hvordan det skal håndteres, er dog igen influeret af bevidste beslutninger og forskellige forestillinger og værdier knyttet til affaldshåndtering. Hvordan et samfund håndterer sit affald kan derfor afspejle deres værdiforestillinger.

Baseret på disse undersøgelsers argumenter, skal vi anvende begrebet 'affald' til at beskrive materiale deponeret i latrinerne som uønsket af lokalitets beboere. Materialet skal dog stadig håndteres og har muligvis værdi for andre medlemmer af samfundet, f.eks. som opfyldsmateriale, gødning mm.

Dannelsen af en latrin fyldt vil vi behandle som en række af enkelte deponeringer, som stammer fra enkeltstående begivenheder, hvor man har nedlagt uønsket materiale og udvalgt tilføjelsesmateriale til specifikke beholdere⁷⁹. Materialer anset som affald, sammensætningen af materialer deponeret (eller fraværende) i latrinerne kan indikere koncepter af hygiejne, urenlighed og værdier af det lokale samfund, samt at netop afsløre aktive beslutninger taget for at opnå de ønskede standards af en latrin. Ifølge langtlevende-histories tilgang ved tolkningen af affaldet fra latriner⁸⁰, skal vi fremstille nogle af de sammenkædninger af handlinger, som har ledt til de påtrufne arkæologiske observationer af latriner.

⁷⁴ Linaa 2016, 30.

⁷⁵ Henriksen et al. 2021, 23.

⁷⁶ Becket/Meyer 1894, 4; Drangert/Hallström 2002, 10; Jörpeland 2001, 61-62.

⁷⁷ Jörpeland/Bäck 2001, 325.

⁷⁸ Reno 2017.

⁷⁹ Følgende Jervis 2014.

⁸⁰ Defineret i Joy 2009 og videreført i Smith 2021.

Det var muligt at afgrænse seks forskellige affaldskategorier i vores latriner, som afslørede de forskellige bevidste deponeringsmønstre og tankegange bag disse. De forskellige typer af affald er relateret til praktikker forbundet med latrinernes brug: var latrinerne begrænset til deres primære funktion som beholdere for afføring eller blev de anset som almene samlingssteder til affald? Sammensætningen og typerne af affald kunne også fremvise aktiviteter, som foregik i baggården og de kunne hjælpe med at erkende strategier til genbrug af materialer, når de var frasorteret. Fundene fra latrinerne blev knyttet til affaldstyperne.

Hovedkategorien for affald, som definerer et anlæg som latrin er menneskeligt kropsligt affald, altså *afføring eller fækalier*. Arkæologisk set er fækalier synlig ved en kombination af observationer, bl.a. dårlig lugt under udgravningen, en stribet aflejring af fyldlagene set i mikromorfologi og XRF-analyser, tilstedeværelse af parasitter og insekter knyttet til menneskelige fæces, samt store mængder spiseplanter, gerne også mineraliseret eller fragmenteret efter at være tygget og fordøjet.⁸¹

Affald af personlig pleje er en kategori af materialer, hvis deponering i latrinen var direkte relateret til personlig hygiejne, f.eks. menstruationsbind. Også toiletpapir – tilstede som mos eller tekstilfragmenter – hører i denne kategori, da det er knyttet til det primære ønske at deponere afføring i latrinen. *Køkkenaffald* indeholder uspiselige madrester, som knogler og nøddeskaller, små fragmenter af glas eller kermamik, som måske gik i stykker under måltiden eller i køkkenet. *Staldaffald* og *byggeaffald* består derimod af gødning og strå fra stalden, respektive af teglsten, mørtel, træfragmenter og lignende efter nedrivning af bygningslevn. Til sidst er *husholdnings affald* en kategori, som indeholder alt materiale knyttet til aktiviteter på lokaliteten, som ikke direkte er madlavning.

Oplysningerne om menneskerne på lokaliteten og deres handlinger og værdiforestillinger er beskrevet i kapitel 6. Menneskerne bag Købmagergades latriner.

Latrinerne rummede også flere forskellige faser af handlingsrækker med dels forskellige intentioner. Udover at man kunne observere tømninger og genindfyld af latriner, som peger på deres langvarig anvendelse som toiletter og vedligeholdelsen, var der også forskel i fyldenes sammensætninger. Der er en helt klar opdeling af hvor (eller hvornår) de forskellige affaldstyper er deponeret i latrinerne. Lagopdelingen af latrinerne og affaldstyperne deri har fremvist tre faser af en latrins anvendelse.

1. Ved den første fase (brugsfasen) kan det ses at latrinen udelukkende anvendes som toilet. Man deponerer ikke andre efterladenskaber end urin og fækaliematerialer fra mennesker, samt affald fra personlig pleje. Samtidigt er der tegn på dyrefækalier og strå, altså staldaffald, i mindre mængder. Af og til ses der få mindre stykker drikkeglas (eks. pasglas), søm eller mindre stykker af lerkar, som tyder på køkkenaffald. Overordnet set holdes latrinen fri for andet affald end fækalier og affald fra personlig pleje. De mindre inklusioner af køkkenaffald, staldaffald eller sterilt materiale som sand, kan tolkes som deponeringer til vedligeholdelse af miljøet: både sand, strå og andet organisk materiale kan binde lugt og holde latrinen tør⁸².
2. Ved den anden fase (tømnings-/oprensningsfasen) fjernes så meget som muligt af den organiske fyld fra den første brugsfase. Efterfølgende blev latrinen atter anvendt som toilet og fyldt med lignende affald som i den første fase. Både i den første og den anden fase er store uorganiske affaldsstoffer, altså byggeaffald, og store mængder husholdningsaffald fraværende.

⁸¹ Macphail 2022.

⁸² Keyes 2016, 7-8.

3. Ved den tredje fase (lukningsfasen) bliver større mængder affald anvendt til lukningen af forseglingen af latrinen. Hvor der i de tidligere faser ikke måtte deponeres andet end organisk materiale, ses nu det stik modsatte. Alt hvad der har været tolket som ubrugeligt, er deponeret. Det gælder især store stykker brokker fra byggeaffald, husholdningsaffald med store dyrekogler fra svin og kvæg, store stykker keramik og ovnkakler og alt andet der har fyldt godt, som store mængder staldaffald, muligvis for at man kunne fylde latrinhullet så hurtigt op som muligt.

Denne faseopdeling og tydelige opdeling af affaldet, der ses i latrinerne, vidner om en bevidst affaldshåndtering og affaldssortering. De komplementerende analyser på latriner 3100, 8000 og 8136 gjorde disse forhold særlig tydeligt. Samtidigt kunne hidtil på matriklen ukendte parasitarter påvises: i latrin 8000 var parasitter af tamfugle (høns) til stede. Denne påviste tilstedeværelse af fækalier fra høns i latrinen, samt hønernes præsens i baggården i det hele taget.

Sandsynligvis havde man andre deponeringssteder på matriklen til at samle det resterende affald, som ikke indgik i latrinerne. I starten af 1500-tallet fungerede de to staldgrøfter (Figur 7) som samlingssted til staldaffald og husholdningsaffald mm. I middelalderlige lovgivninger var det forbudt at bruge byens voldgrave, bække og åer til affald. Københavns stadsret fra 1443 forbyder at lægge affald fra ens gård, hus eller stald ud på gaden – i hvert fald i mere end tre dage og man forsøgte at holde offentlige områder fri for affald.⁸³

6. Menneskerne bag Købmagergades latriner

Forskningsprojektet om latrinerne har kastet nyt lys på menneskene, deres spisevaner, helbred, men også deres omgang med miljøet de boede i, hvor latrinerne bidrog med mere end at være simple toiletter: De var også gødningsdepoter med fækalier fra dyr og mennesker, til at gøde de nærliggende haver. I det følgende fortælles nærmere om latrinernes indhold af genstandsmaterialet, madvaner samt, hvordan miljøet i baggården tog sig ud i renæssancen, med latrinerne i fokus.

6.1 Tro og skik

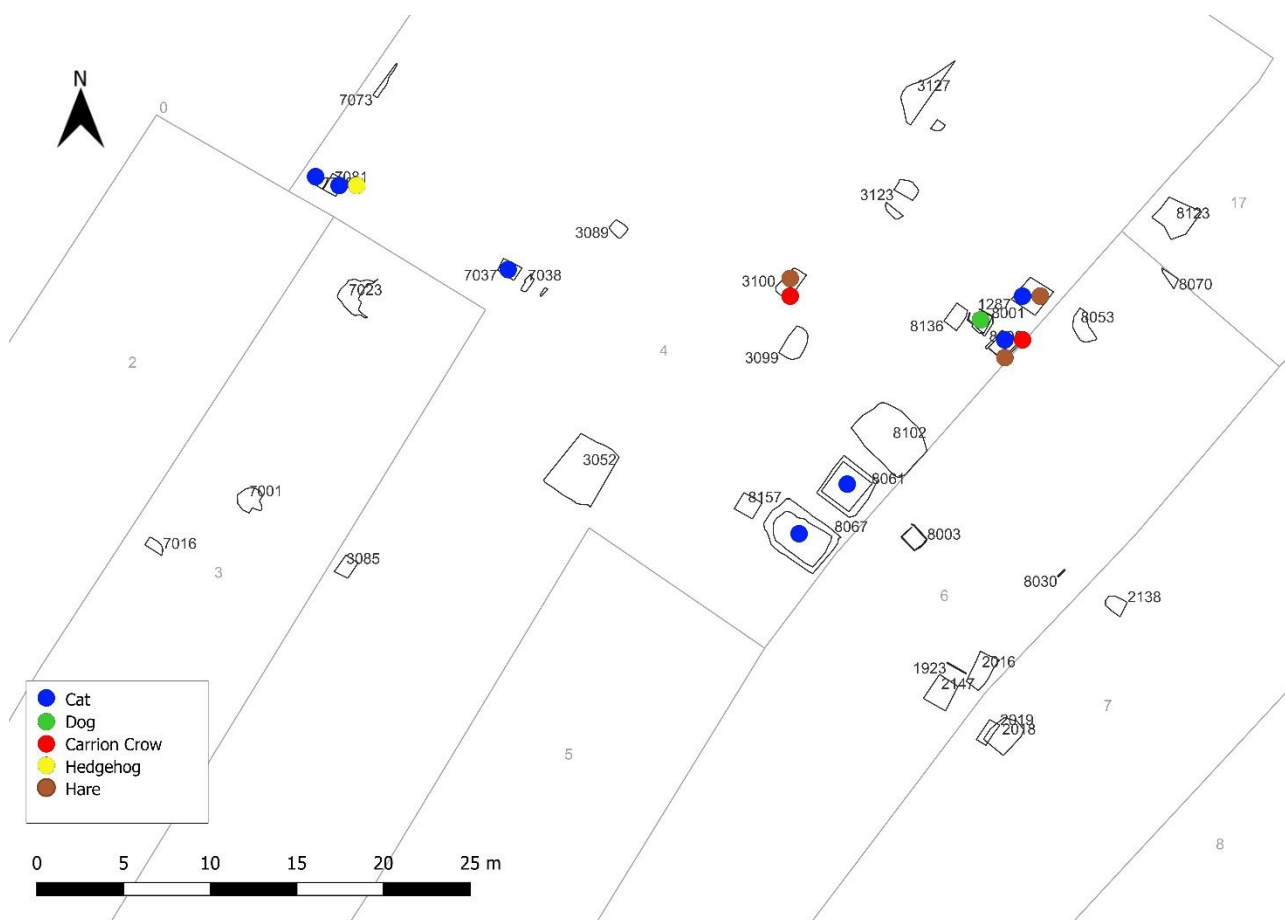
Renæssancens tankesæt var en helt anden end den vi har i dag. Vi skal holde os for øje at hvad vi vil kalde for folkloristisk 'overtro' i dag, i renæssancen var del af aktuel viden om hvordan verden var opbygget. Det var f.eks. også i 1500-tallet, at hekseafbrændinger for alvor begynder, men især efter Christian 4.s trolddomsforordning i 1617.⁸⁴ Latrinerne rummede en symbolsk dimension og er forbundet med et samfunds kulturelle holdninger til affald, urenhed og endda underverdenen. At forrette sin nødtørft er en nødvendighed for at leve, hvilket tvinger folk til at engagere sig i deres egen urenhed og forgængelighed. Derved fik menneskelig afføring også en moralsk og symbolsk urenlighed. Latriner, som en beholder gravet dybt i undergrunden havde derfor en ktonisk konnotation. At placere latrinerne væk fra beboelsesrum, holde lugte på afstand og bygge skure for at 'skjule' dem og garantere privatlivets fred, kan tolkes som foranstaltninger til at gøre urenheden usynlig og skabe klare grænser mellem 'rene' og 'urene' aspekter af verden. Natmændenes arbejde med at tømme/oprense latriner måtte kun ske om natten (deraf navnet

⁸³ Andersen 2022, 91-92.

⁸⁴ Trolddomsprocesserne, [Trolddomsprocesserne | lex.dk – Danmarkshistorien](https://lex.dk/Danmarkshistorien); Bill-Jessen/Hvass 2023.

natmænd) ikke kun for at forhindre at kroppens affald generede beboerne, men sandsynligvis også for at forbyde enhver kontakt med den symbolske urenhed.⁸⁵

Andre aspekter af anvendelse og vedligeholdelse af latriner kan have været påvirket af dets symbolske værdier såsom valg af byggemateriale, hvornår en latrin skulle tømmes og forlades. Der er nogle indikationer på rituelle lukninger af latrinerne. Deponeringen af affald kunne minde folk om, at de stadig var i live for at producere affald i stedet for at være affald, dvs. døde⁸⁶. Fundet af Krageknogler, en harepote (en lykkeamulet?) og flere hele katteskeletter kunne forbindes med folkloristisk tro⁸⁷. Da latriner og deres indhold blev opfattet som urene i middelalderen og renæssancen, kan aflejringen af en ådselkrage derfor være bevidst og forbundet med selve latrinen og et ønske om at overvinde mulige farlige elementer i hverdagen.

Figur 9: Kort over fund af katte (blå), hunde (grøn), krage (rød), pindsvin (gul) og hare (brun) i latrinerne. Kort: S. Mayer, QGIS.

Deponeringen af hele dyr kunne have været en rent praktisk løsning til at deponere et kadaver, muligvis endda fremme nedbrydningen af latrinfyldet ved at tiltrække bakterier. Kattenes dominans er dog iøjnefaldende. Især med tanke på fund af katteskeletter aflejret i tønderne ved Kultorvet og Højbro Plads.⁸⁸

⁸⁵ Jörpeland and Bäck 2001, 333-334; Morrison 2015, 31; Linaa 2016, 33-37.

⁸⁶ Morrison 2015, 31.

⁸⁷ Latriner 7037, 7080, 7081, 8000, 8001, 8061, 8067.

⁸⁸ Hald et al. 2018, 606; Hald et al. 2020, 18.

Måske er fundene af komplette katteskeletter og katteknogler i mange af latrinerne forbundet med begreber om urenhed, da især sorte katte (og krager) blev udsat for folkloristisk tro, som symboler på underverdenen og djævelen, og de kunne være en del af en rituel lukning af latrinerne.⁸⁹ Katten er også i forskellige kulturers mytologier knyttet til kvinder, samt det magiske og dæmoniske, så i Egypten som gudinden Bastet, men også som attribut til den græsk-romerske Artemis eller Diana mfl. Måske i en videreudvikling derfra, blev katte knyttet til hekse i folketroen og skulle bringe uheld, og hekse kunne tage form af katte.⁹⁰ Samtidigt var også Krage forbundet med negativ symbolik, især pga. deres sorte farve. Og igen var dyret knyttet til hekse.⁹¹ Aflejringen af katte og krage kunne måske forbindes med en række af nødvendige handlinger for at sikre det uønskede materiale i jorden.

6.2 Baggården og aktiviteter derinde set ud fra latriner

Ved de arkæologiske, historiske og naturvidenskabelige analyser kan vi tilnærme os baggårdens udseende i renæssancen. Selvom de historiske kort af området nok skal behandles med forbehold for de kunstneriske aspekter af kartografien i datiden, så viser både Resens kort fra 1674 (Figur 8) og det senere Geddes kort fra 1761⁹² et åbent baggårdsområde, hvor der er antydning af beplantning. Også de naturvidenskabelige analyser tyder på en baggård uden brolægning, men tyder derimod på arealer med havejord og græs, med ukrudtstyper, som vokser i næringsrig og lidt fugtige omgivelser langs bebyggelse, som gåsefod og brændenælder. Formentlig fandtes en have til dyrkning af forskellige afgrøder som kål, frugt og måske krydderurter.⁹³

I latrinerne og i de omkringliggende kulturlag og gruber fandtes så store mængder hyldefrø, at det udover konsumtion af hyldebær også er tegn på, at der må have groet hylde træer nær latrinerne.⁹⁴ Hylde var ikke nødvendigvis bare til pynt i baggården: da de udgiver en særlig parfumeret duft og aroma, når de er i blomst, ville det give meget god mening at have dem voksende ved siden af latrinerne. Hylde blomstrer især om sommeren, i juni/juli måned, når det er varmest. Varmen har fået latrinernes stank til at kulminere, hvorfor de duftende hylde træer har været en hjælp mod lugtgenerne.

Baggården havde siden middelalderen været del af byen og rummede også forskellige affaldsgruber, udjævningslag og havejord fra middelalderen.⁹⁵ Det var disse tidligere meget organiske opfyldninger, som formentlig dikterede valget af latrintypen: træforede latrinkasser blev anvendt i de områder, hvor der var flere meters tidligere kulturjord til stede (se også kapitel 5.2 Latrinernes konstruktionstyper og placering i baggården).

Flere fund fra latrinerne indikerer at der blev holdt dyr i baggården, som formentlig var fritgående. Æggeskaller fremkom i flere latriner, samt at der i flere knogler kunne påvises kalkmarv, som opstår som reservoir ved æglæggende høner.⁹⁶ Både æg og gamle lægge høner ville man sikkert kunne købe på markedet. Der fandtes dog også en parasit (hårorm, *Capillaria spp.*) fra en tamfugl, mest sandsynligvis en

⁸⁹ Gotfredsen 2022, 28; Morrison 2015, 31.

⁹⁰ [kat | lex.dk – Symbolleksikon](https://lex.dk/Symbolleksikon).

⁹¹ Brøndegaard 1985/86 (2), 276.

⁹² Christian Geddes' eleverede kort på Københavns Stadsarkiv, ID 105722, [Geddes' eleverede kort over København - kbhbilleder.dk](https://kbhbilleder.dk).

⁹³ Henriksen et al. 2022, 35-36; Ruter 2022, 24; 73.

⁹⁴ Henriksen et al. 2022, 35.

⁹⁵ Se Mayer/Topcagic Rosenkvist 2023, 69-311.

⁹⁶ Gotfredsen 2022, 24-25.

høne, i latrin 8000.⁹⁷ Parasitten blev overført til latrinen ved deponeringen af hønsefækalier, måske da man rensede stierne omkring latrinen. Hønsehold i baggården er relativ nemt og man kan måske forestille sig en lille hønsestald af træ i et hjørne af gården.

I de fleste latriner optrådte parasitter fra mennesker side om side med parasitter af grise eller andre dyr.⁹⁸ Grisehold i baggården er dermed påvist, da parasitterne nok blev deponeret i latrinen som en del af deres fækalier, da man rensede stierne i baggården. Samtidigt belyser grisehold også den sekundære anvendelse af køkkenaffald: Madrester af enhver art kunne bruges som griseføder og det er derfor sandsynligt, at der ofte slet ikke blev deponeret affald direkte fra køkkenet i latrinen, men at de påtrufne mindre knogler og dele af spiseplanterne endte i tertiær stadie i latrinen, da de blev deponeret som del af grisenes afføring.

Mere kompliceret forholder det sig med parasitter, som kunne stamme fra enten kvæg, får eller hund (*Trichuris ovis/vulpis*).⁹⁹ Der var næppe plads til mange store dyr. Samtidigt fandtes dog inklusioner af halm fra hø eller strå, som tyder på staldaffald.¹⁰⁰ Måske havde man en mindre staldbygning, f.eks. til en malkeko? Flere gange blev hele nyfødte eller foetale kalve deponeret i latriner (latriner 7073, 7081).¹⁰¹ De var tydeligvis ikke påtænkt at blive spist, og blev nok ikke indkøbt til direkte bortskaffelse. Det kan derfor være tegn på avl på stedet, eller man købte drægtige køer til at udnytte mælken.

Dyreholdet i baggården påviser sammen med de formodede havearealer og frugttræer en form for selvforsyning med madvarer. Ølproduktionen fandt desuden også sted på området. Større mængder af forkullet og spiret byg fremkom i latrinerne, samt de vellidte smagstilsætninger humle og mosepors.¹⁰² Det kan både være rester fra de enkelte husholdningers hjemmebryg, som fra bryggergårde, som er nævnt i jordebøgerne (se kapitel 3. Rapport over Ramsings kvarterbøger).

Der er altså tale om en gensidig påvirkning af baggårdens miljø og dens beboerne: de tilstedeværende ældre kulturlag krævede særlige byggematerialer til at kunne bygge latrinerne, men tilbød samtidig velegnet undergrund til udnyttelse af grunden til dyrehold og have.

Der var ingen sikre tegn på håndværk udført i baggården. En grube, som var foret med fletværk, var måske anvendt til hørproduktionen.¹⁰³ Hørfrø blev da også påtruffet på lokaliteten i prøver fra middelalderen og renæssancen. Der vides dog ikke, om de blev anvendt til tekstilproduktion eller til olie og lægemidler. Der er dog fundet sjældne farveplanter fra middelalderen og renæssancen, som kan tyde på at man faktisk dyrkede tekstilproduktion og farvning.¹⁰⁴ Christian IV oprettede da også sin egen silkeproduktion på Købmagergade, tæt på matriklerne, hvorfor tekstilproduktion har fundet sted i området.¹⁰⁵

Læderfundene kan desuden tyde på at man i hvert fald har repareret læderobjekter. De påtrufne læderrester bestod hovedsageligt af fraskær og tøj (sko), som ikke skulle anvendes længere. ZooMS analyser på udvalgte fraskær fremviste brugen af både almindelig tilgængelige materialer såsom koskind, men også kostbare materialer såsom rådyrskind. Skosåler og overlæder af sko påviste at mange fraskær var af koskind, ligesom skoresterne. Der var dog også kasserede handsker og et fragment af et bælte af

⁹⁷ Bergman 2023, 3.

⁹⁸ Bergman 2022; Bergman 2023.

⁹⁹ Bergman 2022; Bergman 2023.

¹⁰⁰ Henriksen et al. 2022, 35.

¹⁰¹ Gotfredsen 2022, 37.

¹⁰² Henriksen et al. 2022, 35.

¹⁰³ Mayer/Topcagic Rosenkvist 2023, 319-323.

¹⁰⁴ Henriksen et al. 2022, 35-36.

¹⁰⁵ Nielsen 1885, 314.

gedeskind og rådyrskind, samt en fin dekoreret sko.¹⁰⁶ Således blev læder genbrugt og repareret, men indbyggerne på stedet var rige nok til at følge modens trends og skille sig af med ældre modeller af god kvalitet. Større stykker læder var måske genbrugt som toiletpapir, men fundene fra Købmagergade er enten kasserede lædergenstande, som sko og handsker, eller som nævnt mindre stykker fraskær der er uegnede til formålet.

Indsamling af materialer til genbrug kunne påvises ved manglen af glas og metal i latrinerne. Der er dog ikke fundet samlingssteder til dem i baggården, så man må gå ud fra, at de blev leveret og transporteret til andre områder end vores baggård.

6.3 Ernæring, handel, og luksus i hverdagen

De zoologiske og botaniske analyser har afsløret en lang række forskellige fødevarer, som Købmagergadebeboerne indtog.

6.3.1 Kød

Blandt husdyrene var fårene vigtigst, som udgjorde 40 % af husdyrknoglerne fra latriner; Kvægknogler lå på 40 % og svineknoglerne på 20 %. Den store andel af kvægknogler hænger sammen med slagteraffald i form af store dele af kraniefragmenter af kvæg, som blev påtruffet i lukningslagene af kun tre latriner (latriner 7023, 7037 og 7081). Det er derfor klar fåret, som er konstant dominerende blandt husdyrene.¹⁰⁷ I de landlige områder, som f.eks. i det nærliggende Tårnby, var grise de mest almindelige dyr, mens kvæg var dominerende i andre fund, som i Helsingør og lokaliteter i selve København.¹⁰⁸ I overensstemmelse med brugen af husdyr i middelalderens København¹⁰⁹ blev får og grise spist som unge dyr (lam, smågrise og unge voksne grise). Det indikerer en husholdning med højere status eller anderledes økonomisk strategi sammenlignet med landlige miljøer, hvor får blev slagtet i en ældre alder, da de blev brugt til uld og mejeri, mens deres værdi lå i deres kød i urbane økonomier.¹¹⁰ Et overskud af unge får kan derfor måske repræsentere det høje urbaniseringsniveau. Kvæg på Købmagergade var typisk ældre før slagtning, enten på grund af deres værdi som arbejdsdyr eller malkekvæg, eller fordi kalvekød ifølge skriftlige kilder var usmageligt.¹¹¹

Knogler fra fjerkræ var sjældnere, men observeredes i koncentrationer, såsom det store antal vinge- og benknogler fra kylling og grågås i latrin 7037. Høns udgjorde over 60 % af fugleknoglerne i latrinerne, efterfulgt af gæs (28,9 %) og ænder (7,5 %). Sidstnævnte findes næsten udelukkende i latriner og grøfter fra renæssancen. Derimod var gæs den dominerende fugl med 60-70 % i samtidige lokaliteter i Danmark.¹¹² Æggeskaller blev observeret regelmæssigt, og en tredjedel af hønsene blev spist i en ung alder, hvilket primært indikerer kødforbrug. Vildgås, enten en mindre type grågås eller bramgås, blev fundet i latrin 7081 og kan ses som en indikator for høj status.¹¹³

¹⁰⁶ Hansen 2024.

¹⁰⁷ Gotfredsen 2022, 30-31; 56.

¹⁰⁸ Dahlström 2020, 296-299; Enghoff 2020, 290-293; Gotfredsen 2005, 458-463.

¹⁰⁹ Dahlström 2020, 297.

¹¹⁰ Dahlström 2020, 298-299.

¹¹¹ Brøndegaard 1992/1, 119.

¹¹² Gotfredsen 2005, 451-453; Enghoff 2020, 287-289; Gotfredsen 2022, 21-25.

¹¹³ Gotfredsen 2022, 24-25.

En kranieknogle fra en kronhjort i latrin 8061 og hare i latriner 1287, 8000 og 3100, var de eneste indikationer på vildt.¹¹⁴ Dette stemmer overens med historiske kilder, der beskriver vildt som eksklusivt for kongen og adelen, som kun sjældent blev handlet, samt med de få fund af vildt på andre steder i Danmark.¹¹⁵ Fundet af et krudthorn i latrin 8102 (Figur 10), kan indikere at nogle af beboerne havde adgang og lov til jagt.

Figur 10: Krudthorn af hjortetak med jernkapper og jernhængsler fundet i latrin 8102. Inv. nr. KBM4365.X8113. Foto: S. Mayer, Københavns Museum.

6.3.2 Fisk

Blandt fiskene¹¹⁶ var havfisk dominerende, især af familien *Gadidae* (torskefisk, især selve torsk og kuller) og fladfisk (rødspætte/skrubbe/ising og pighvarre/slethvarre). Sild var den overordnede dominerende fisk på andre steder, og dens mindre repræsentation kan enten skyldes udgravningsteknikker (eksempelvis vandsoldning med for store maskestørrelser, hvor de mindre fiskeben ikke tilbageholdes) eller faldet i sildefiskeri i løbet af det 17. århundrede.¹¹⁷ En højere procentdel af torsk blev dog også påvist i sammenlignende undersøgelser mellem lokaliteter i middelalderens København og det nærliggende landskab, hvilket indikerer en mulig højere grad af handel med fisk i bymiljøet.¹¹⁸ Flere arter af fisk er vandrende fisk, som findes både i hav-, brak- og ferskvand, i latrinerne var der almindelig ulk, ål, og hornfisk til stede.

Ferskvandsfisk blev udsat for lignende restriktioner som vildt og indikerer en høj social status hos beboerne: på Købmagergade blev aborre, karpefisk, laks/ørred og gedde fundet. Særligt luksuriøst var en stor variation af arter: 12 forskellige arter af hav- og ferskvandsfisk blev påvist. Det var kun halvt så mange

¹¹⁴ Gotfredsen 2022, 27.

¹¹⁵ Skaarup 2006, 65; Enghoff 2020, 291.

¹¹⁶ Se Gotfredsen 2022, 46, appendiks B, tabel 1 for fiskearter fra latrinerne.

¹¹⁷ Gotfredsen 2022, 11-18; Enghoff 2005, 477-478; Enghoff 2020; Maltin 2020.

¹¹⁸ Dahlström 2020, 299.

som i fundsteder fra renæssancen i Helsingør, og bundes igen måske på grund af forskellige prøveudtagningsmetoder, som de nævnte masketørrelser til sigtning. Arterne, deres antal og sammensætning afspejler dog potentielt afhængigheden af markedstilbud i et bymiljø. Arter som småpletet rødhaj indikerer finansielle muligheder til at supplere menuen med sjældne fisk.¹¹⁹

Selvom høns og grise sandsynligvis blev holdt i baggården (se kapitel 6.2 Baggården og aktiviteter derinde set ud fra latriner) og stod for æg og frisk kød, var størstedelen af den kød og fisk, der blev indtaget i bymiljøer, saltet eller tørret med henblik på konservering.¹²⁰ I Købmagergades latriner blev en flue af arten *Meoneura* påtruffet, der findes bl.a. i saltet fisk¹²¹, samt at fund af bændelorm *Taenia sp.* i latrin 8102 angiver forbruget af rått (tørret eller saltet) kød og fisk¹²².

6.3.3 Plantebaserede fødevarer

Der blev indtaget en bred vifte af plantebaserede fødevarer. Resten af klid fra brød eller mos samt en række forskellige kornsorter blev observeret: korn, byg, rug, havre, boghvede, hirse og spelt. Byg var mest dominant, men det kan hænge sammen med at den blev anvendt til ølbrygning, hvor der bestod risiko for at byggekorn forkullede under tørringen af malt. Boghvede var meget udbredt som hverdagsmad, som blev anvendt af alle samfundslag og var søfarernes forplejning. Derimod er hirse i Danmarks renæssance noget særligt, da den kræver mildere klima til at blive dyrket. Hirse skal derfor anses som en import sydfra, som dog igen blev anvendt af alle samfundsgrupper.¹²³

Kål, ærter og vilde gulerødder var de grøntsager, der kunne spores i makrofossilanalyserne. Resultaterne fra pollenanalyserne, som blev udført i forbindelse med XRF-analyser på forskellige latriner, viste kun forskellige typer af græs og ukrudt.¹²⁴ Det skyldes formentlig mest bevaringsforholdene på stedet, samt at mange af de bestembare pollen og frø faktisk var fragmenterede efter at have været tygget og fordøjet. Selvom det kunne være en udmærkelse af latrinkonteksten, så er der fundet mange flere arter og især grøntsager i pollenanalyser fra andre latrinundersøgelser. I den samme retning peger også renæssancens opskrifter, hvor der er forskellige grøntsager nævnt.¹²⁵

En række forskellige frugter blev spist med hovedretten eller som dessert, konserveret som syltetøj eller syltet. Frugterne omfattede bl.a. forskellige bær som skov-jordbær, brombær, hindbær, og slåen, mange æbler og blommearter, figner, vindruer, samt forskellige nødder.¹²⁶ Der blev sandsynligvis produceret olie fra hørfrø og hampefrø.¹²⁷

Urter og krydderier beviser tilsmagningen af retterne: Sort sennep, dild og koriander var dominerende. Tilstedeværelsen af sort peber i fire latriner er dog ekstraordinær: Det dyre krydderi skulle importeres til Danmark og er hertillands kun kendt som enkeltfund i højstatushusholdninger.¹²⁸ Hvid peber, en videreforarbejdning af sort peber, blev fundet i 1700-tallets latrin i Pilestræde 8, sandsynligvis tilhørende en

¹¹⁹ Gotfredsen 2022, 18; Skaarup 2006, 48; Enghoff 2020, 279-287; Maltin 2020.

¹²⁰ Skaarup 2006, 64.

¹²¹ Petersen 2023, 6.

¹²² Bergman 2022, 3.

¹²³ Henriksen et al. 2022, 35; Heimdahl 2020, 430-31.

¹²⁴ Ruter 2022, 3-4; 18-21.

¹²⁵ Hald et al. 2018, 605; Hald et al. 2020, 17; Skaarup 2006, 98.

¹²⁶ Henriksen et al. 2022, især 36; Stevnsvig/Henriksen 2023.

¹²⁷ Henriksen et al. 2022, 35.

¹²⁸ Hybel/Poulsen 2007, 371-372; Jensen 2020, 88-89; Karg/Flensborg 2020, 245 med tabel 9.7, 243; Heimdahl 2020, 425.

restaurant, og diskuteret som et usædvanligt og sjældent fund.¹²⁹ Et enkelt frø af sort peber blev fundet i Aalborg i en biskops latrin fra 1600-tallet.¹³⁰ Derfor er fund af hele fem korn på Købmagergade (to i latrin 8001, og hver ét korn i latriner 8000, 8061, 8102) virkelig usædvanligt, samt at det muligvis drejer sig om det ældste fund af sort peber i Danmark.¹³¹ Sar var tidligere ikke påvist i Danmark, men forekommer igen i flere latriner fra Købmagergade (latrin 8000, 8001, 8061, 8067, 8102).¹³²

Det sjældne fragment af et kar¹³³, der brugtes til at transportere sukker, beviser tilstedeværelsen af det populære sødemiddel. Sukker blev langsomt mere almindeligt og tilgængeligt i renæssanceperioden.¹³⁴ En latrin bygget af to tønder ved Kultorvet, en type der mangler ved Købmagergade, afslørede de samme frugter og kerner, selvom resultaterne fra pollenanalyserne var bedre og tilføjede arter som ribs og citrus til kosten.¹³⁵

Bevaringsforholdene og prøveudtagning kan selvfølgelig påvirke tilstedeværelse og fordelingen af påviste fødevarer. Trods alt ser vi nogle generelle mønstre. Figner blev f.eks. påvist i 15 latriner, hvor de hovedsageligt manglede fra dem med dårlige bevarings- eller udgravningsforhold og mindre prøveudtagning. Dette indikerer, at figner var en mere almindelig fødevare end ellers opfattet.¹³⁶ Alligevel har Hald et al. (2020) diskuteret både figner og druer i et komparativt studie og fundet frem til, at de kun er til stede i de social højere lag i København, især i latriner fra 16-1700-tallet i nærheden af Købmagergade.¹³⁷ Enten kunne figner dyrkes i baghaven og var let tilgængelige for alle beboere, eller måske var figner billigere end tidligere antaget, eller også var brugerne af de undersøgte latriner rige nok til at indtage importeret frugt.¹³⁸ Spørgsmålet om hvorvidt figner er en særlig frugt eller ikke kræver stadig mere forskning. Det samme kan siges om vindruerne, som viser et lignende mønster både på Købmagergade og i andre fundsteder.

6.3.4 Luksus og handel

Flere af de fødevarer, der blev fundet i latrinerne ved Købmagergade, tyder på, at beboerne var af en højere social status. Derudover fandtes formodede luksusvarer dog kun i et begrænset antal latriner. Mange af fundene og fødevarerne blev allerede nævnt i de forudgående kapitler. I det følgende skal en sammenstilling af de formodede luksusobjekter skaffe overblik over antal og den rumlige fordeling af disse statusindikatorer i baggården (Tabel 1 og Figur 11).

Ser man på opskrifter fra middelalderen, blev der brugt mange urter, krydderier og 'eksotiske' fødevarer blandt de højere samfundslag i Danmark, såsom safran, peber og muskatnød, mens renæssancens måltider var præget af færre krydderier og enklere retter. Mentalitetsændringen var angiveligt forbundet med de faldende priser på eksotiske varer på grund af bedre handelsruter. Krydderier blev mindre eksklusive og derfor mindre interessante som et middel for overklassen til at markere deres sociale status.¹³⁹

¹²⁹ Andersen/Moltsen 2007, 248-251.

¹³⁰ Ørnbjerg et al. 2016, 69.

¹³¹ Henriksen et al. 2022, 36. Flere korn, som den fra latrin 8102, fremkom i et internt gennemsyn på Københavns Museum af planterester indsamlet under soldningen.

¹³² Henriksen et al. 2022, 36.

¹³³ Inv. nr. KBM4365.X8357.

¹³⁴ Skaarup 2006, 116; Rebora 1998, 115-117.

¹³⁵ Hald et al. 2018; Hald et al. 2020.

¹³⁶ Heimdahl 2020, 425.

¹³⁷ Hald et al. 2020, 19.

¹³⁸ se også Karg/Flensborg 2020, 248-249.

¹³⁹ Skaarup 2018, 29.

Helt opgive ville man dog hverken urter eller krydderier, og dyre importvarer bestod af sjældne krydderier såsom sort peber eller sukker fra Spanien og 'den nye verden'¹⁴⁰, som også kunne observeres i fundene fra latrinerne med sar, dild, koriander mfl. Sort peber blev fundet i fire latriner, mens ferskvandsfisk (aborre, gedde, laks og karper) blev fundet i syv latriner. Ferskvandsfisk som f.eks. gedde er nævnt som et af de dyreste fødevarer i 1500-tallet.¹⁴¹ Fire af latrinerne med sort peber og/eller ferskvandsfisk lå ved siden af hinanden, og alle syv latriner med peber og/eller ferskvandsfisk er placeret på samme matrikel - ifølge Ramsings kort fra 1689. Det er interessant, at fem af de syv latriner også indeholder drikkeglas, hvilket indikerer muligt vinkonsum (se nedenfor).

Latrin nr.	Antal luksusindikatorer	Vindrue	Figen	Sort peber	Sukkerkar	Ferskvandsfisk	Vildt	Drikkeglas	Special objects
2016	1	1							
2018	3	1	1					1	
2019	2	1	1						
3099	2	1	1						
3100	4	1	1				1		1 Læderhandsker
7023	1					1			
7037	4	1	1			1			1 Sparebøsse
7038	1		1						
7080	2	1	1						
7081	5	1	1			1	1	1	
8000	7	1	1	1		1	1	1	1 Ankelstøvle
8001	3	1	1	1					
8061	8	1	1	1	1	1	1	1	1 Sengevarmer
8067	2	1	1						
8102	5	1	1	1		1			1 Graveret kniv
8123	1								1 Fransk Keramik
8136	2		1					1	
1287	4		1			1		1	1 Bemalede ovnkakler
Total	57	13	15	4	1	7	4	6	7

Tabel 1: Oversigt over luksusvarerne i latrinerne på Købmagergade.

Cerealier var den vigtigste plantegruppe påtruffet i latrinerne. En kost primært på korn var muligvis en luksus på det tidspunkt: Priserne steg i løbet af det 16. århundrede på grund af mangel på korn, efter at dårlige vejrforhold i senmiddelalderen og renæssancen ledte til en mangel på korn, og det skulle importeres til Danmark.¹⁴² Måske var det de sammen med import af korn, at også den mere sjældne hirse blev fragtet til stedet.

Største delen af kødet og fisk var nok regional produceret, dvs. fisk blev fanget tæt i de omgivende farvande og de fleste dyr avlet i regionen og solgt til byen til slagting. De enkelte husstande har nok mest købt større køddeler og fisk på markedet. De ovennævnte indikationer på saltning eller tørring af kødet kunne foretages af husholdningen, eller varerne blev indkøbt i konserveret tilstand. Knoglefordelingen af

¹⁴⁰ Hybel/Poulsen 2007, 366-372.

¹⁴¹ Skaarup 2018, 48; Enghoff 2020, 282.

¹⁴² Hybel/Poulsen 2007, 61; Camenisch/Rohr 2018.

middelalder.¹⁴⁷ I en sammenligning af plantemateriale fra forskellige latriner i Danmark, blev mose-pors kun fundet i latriner med en datering til middelalder, mens den manglede i latriner fra renæssancen og nyere tid.¹⁴⁸ Mose-pors var meget vellidt for smagen og antibakteriel virkning, og den kom kun ud af brug efter den bayerske "Reinheitsgebot" trådte i kraft.¹⁴⁹ Det er interessant at både humle og mose-pors påtræffes i latrin 8123. Det blev tidligere diskuteret, om ikke lokale traditioner og præferencer af øl med mose-pors fortsatte illegalt i Renæssancen på trods af den tyske lov¹⁵⁰, og måske ser vi her netop en lokal hjemmebryg efter egen smag. Større mængder øl blev altså produceret på stedet. Det var dog ikke nok til den danske ølkonsum og der vides om øl-import fra Tyskland.¹⁵¹

Også vin blev importeret fra Tyskland.¹⁵² Mens stentøjskrus blev mest anvendt til øl, indikerer drikkeglas forbruget af vin. Særligt højkvalitetsglas i venetiansk stil med indviklet og udsøgt dekoration og farverige glastråde begyndte i renæssancen at dukke op ved de rigere borgeres borde over hele Europa.¹⁵³ Glassene blev højst sandsynligt selv importeret fra Italien, mens stentøj samt det meste af servicens keramik blev produceret i Tyskland.¹⁵⁴

Te og kaffe blev introduceret i Danmark i 1600-tallet, og nogle af de urter og bær, der fandtes ved Købmagergade, kunne have været brugt til te, såsom mose-pors eller rønnebær.¹⁵⁵

1700-tallets latriner på Højbro Plads og Pilestræde 8 (Figur 46) afslørede en større mængde og variation af frugt.¹⁵⁶ Dette kan afspejle nye eller anderledes handelsruter til at importere specielle varer som tobak, der er fundet i en middelalderlig kontekst i vores udgravninger baggården.¹⁵⁷

6.4 Latriners som informationskilde til helbred og medicin

På elleve af de 34 latriner blev parasitanalyser udført¹⁵⁸, hvoraf kun én prøve var negativ (latrin 8123). De andre latriner afslørede et betydeligt antal parasitæg, hovedsagelig af piskeorm (*Trichuris trichiura*) og rundorme (*Ascaris lumbricoides*), selv den sjældnere bændelorm (*Taenia sp.*) var til stede. Selvom nogle af parasitterne kunne være underarter, der inficerede kvæg, får, svin eller endda hunde, havde langt de fleste sandsynligvis mennesker som deres værter.

Infektion med piskeorm og rundorm var almindelig i middelalderlige og nyere tids europæiske byer. De to parasitter er forbundet med befolkningstæthed og dårlig håndhygiejne, da de overføres via forurennet jord og planteføde gødet med inficeret gødning. Sammenlignet med de prævalenstal, der er opnået i andre europæiske undersøgelser, var mindst halvdelen eller trefjerdedele af beboerne i Købmagergade smittet med piske- og rundorme – en forholdsvis høj smitterate.¹⁵⁹

¹⁴⁷ Henriksen et al. 2022, 23.

¹⁴⁸ Hald et al. 2020, 16.

¹⁴⁹ Hald et al. 2020, 19.

¹⁵⁰ Heimdahl 2020, 433-437.

¹⁵¹ Hybel/Poulsen 2007, 366.

¹⁵² Hybel/Poulsen 2007, 371.

¹⁵³ Haggrén et al. 2020, 192; Haggrén 2010, 125.

¹⁵⁴ Haggrén et al. 2020, 190-202.

¹⁵⁵ Skaarup 2006, 142-143; Henriksen et al. 2022, 23.

¹⁵⁶ Hald et al. 2020, 19; Andersen/Moltsen 2007.

¹⁵⁷ Henriksen et al. 2022, 10.

¹⁵⁸ Bergman 2022; Bergman 2023.

¹⁵⁹ Bergman 2023, 3-4.

De tilstedeværende parasitter kan alle forårsage diarré og symptomer som feber og mavepine. De er dog kun farlige for børn og svækkede mennesker, eller når de optræder i et meget højt tal. For raske voksne var ormene en mindre indisposition, og de bemærkede sandsynligvis ikke en infektion.¹⁶⁰

At sygdomme var smitsomme var velkendt i Renæssancen. En sammenstilling af den middelalderlige og renæssancetidlige viden om lægemidler og behandlinger, samt stillingen af læger, apoteker og badere især ud fra skriftlige kilder er fremlagt af Johanna Bergqvist¹⁶¹. Karantæne og isolation af mennesker eller dyr, der var blevet syge, samt ødelæggelse af genstande, f.eks. afbrænding af sengetøj, var almindelige tiltag for at forhindre spredning.¹⁶² Forholdsregler mod spredning af sygdomme set i baggården ved Købmagergade var forbundet med vedligeholdelse af latrinerne: Tørre og tillukkede forhold i latrinen holdt insekter på afstand, som ellers kunne smitte mennesker med mulige sygdomme. Foranstaltninger til at fremskynde nedbrydningen af affaldsmateriale i latrinerne kunne observeres og ville ikke blot bidrage til en længere varighed af brugen af latrinerne, men også tage højde for begrænsede muligheder for rådne materialer til at tiltrække bakterier og insekter (jf. kapitel 5.3 Latrinernes indhold: affaldshåndtering og -sortering).

Medicinsk behandling er stort set ikke registreret i de arkæologiske fund på Købmagergade. At medicin nogle gange blev købt på apoteket, bevises dog af fragmentet af et salvekar af fajance (Figur 12), dateret til omkring 1600.¹⁶³ Botaniske og zoologiske fund fra latrinerne kan indirekte pege på mulige behandlinger for en række forskellige helbredsproblemer¹⁶⁴, mens skriftlige kilder også anførte kure, bl.a. mod parasitter¹⁶⁵.

¹⁶⁰ Bergman 2023, 4-6.

¹⁶¹ Bergqvist 2013.

¹⁶² Bergqvist 2013, 143-145.

¹⁶³ Bergqvist 2013, 55; 289-291.

¹⁶⁴ Henriksen et al. 2022; Stevnsvig/Henriksen 2023; Olesen 2000.

¹⁶⁵ Bergqvist 2013, 276.

Figur 12: Apotekerkar, en såkaldt Albarello, af fajance i to fragmenter fra latrin 8061. Inv. nr. KBM4365.X8351. Foto: S. Mayer, Københavns Museum.

Mange af de tilstedeværende urter og ukrudt i latrinerne kan anvendes mod fordøjelsesproblemer, mens hyld og koriander var specielt kendt for at helbrede ormeinfektioner (Tabel 2). Med resultaterne af de tidligere nævnte parasitologiske analyser *in mente*, forekommer det rimeligt at antyde, at i det mindste nogle af planterne var anvendt som midler mod symptomer på parasitinfektion og bevidst indtaget for at imødegå de opståede lidelser.

Art	Latinsk navn	Medicinsk anvendelse
Rude	<i>Ruta graveolens</i>	Mod pest, slangebider, epilepsi og til abort. Skulle fremme kyskhed. Sideeffekter: hypersensitivitet af huden i sollyset.
Isop	<i>Hyssopus officinalis</i>	Mod blå mærker, ondt i halsen, brugt i hostepastiller, samt brugt til at vaske spedalske.
Mose-pors	<i>Myrica gale</i>	Anvendt som te: mod maveonde, feber, problemer med bronkier og leveren. Som salve til behandling af fnat.
Enebær	<i>Juniperus</i>	Blændet med vin mod hoste. Juice af bærkapslerne med eddike mod næseblod.
Sort sennep	<i>Brassica nigra</i>	Anti-bakteriel, stimulerer fordøjelsen. Sennepsomslag af de knuste frø mod gigt og kredsløbsproblemer.
Fennikel	<i>Foeniculum vulgare</i>	Som olie som brystdråber; mod mæslinger og skoldkopper. Fennikelvand indtaget mod hoste og til et kraftigt hjerte.
Dild	<i>Anethum graveolens</i>	Stimulerer mælkeproduktionen under amning; giver god nattesøvn til babyer, mod hikke, krampe og ørepine.
Koriander	<i>Coriandrum sativum</i>	Mod ormeinfektioner. Kunne købes som teblending på apotekerne. Vanddrivende og styrker maven.

Sar	<i>Satureja sp.</i>	Mod lungesygdomme. Friske blade mod insektstik. Vanddrivende, appetitstimulerende og mod diarré.
Røn	<i>Sorbus sp.</i>	Bær: vanddrivende som te, sukkererstatning ved diabetes. Mod gigt, lungesygdomme, hæshed, forstoppelse - og det holder hekse væk.
Figen	<i>Ficus sp.</i>	Mod forstoppelse og diarré.
Hamp	<i>Cannabis sativa</i>	For virilitet, fordøjelsesproblemer, blærebetændelse, diabetes og gulsot.
Hyld	<i>Sambucus nigra</i>	Vanddrivende, afførende og mod slangebid. Buskens bark er afførende og bær kan bruges til hårfarvning. Mod rundorme, feber, ondt i tænderne, hovedpine og som salve på vabler.
Alm. Hør	<i>Linum usitatissimum</i>	Afførende og god for fordøjelse. Også brugt som kærlighedseliksir.
Slåen	<i>Prunus spinosa</i>	Bær til at stoppe menstruation; blomsterne i øl er afføringsmiddel for børn. Modne bær mod ondt i halsen, blærepiner og fordøjelsesproblemer, mod pletter.
Brombær	<i>Rubus fruticosus</i>	Mod mavepine eller andre piner i indvoldene (f.eks. Gastroenteritis). Eller for uren hud.
Rug	<i>Secale cereale</i>	Muligvis brugt mod ørebetændelse.
Hindbær	<i>Rubus idaeus</i>	Vand fra opkogte blade brugt til at gurgle ved hæshed og ondt i halsen, til at vaske udslag fra huden og mod øjenbetændelse. Te af planten er vanddrivende og ophidsende.
Byg	<i>Hordeum sp.</i>	Mod pine, f.eks. Klid lagt på kvinders mave under fødslen. Vand indlagt med byg og citrus giver gode mavefunktioner.
Havre	<i>Avena sativa</i>	Blomster i badevandet for styrke og beroligende. Havresuppe mod gastroenteritis. Skal hjælpe ved depression.
Humle	<i>Humulus lupulus</i>	Sovemiddel.
Valnød	<i>Juglandaceae</i>	Mod hudsygdomme, mave-tarme-infektioner, afførende, mod gigt og rakitis. Blade og frugtkapsler brugt til at farve skægget sort.
Skov-Æble	<i>Malus sylvestris</i>	Især mod diarré, gigt, lever og nyre sygdomme, samt arteriosklerose.
Gul okseøjje	<i>Glebionis / Chrysanthemum segetum</i>	Pga. dens gule farve skulle det hjælpe mod gulsot.
Pileurt	<i>Persicaria sp.</i>	Som te mod urinvejsbesvær. Mod kolik.
Kiddike	<i>Raphanus sp.</i>	Frø som te mod hæshed og slim i halsen. Mod giftige svampe, hvis kogt i vin, og mod gonorré.
Fuglegræs	<i>Stellaria media</i>	Mod lungesygdomme, som salve på sår eller god ved reumatisme, betændelse af leddene, samt mod bronkitis.
Kornblomst	<i>Centaurea cyanus</i>	Mod blå mærker.
Skærm-vortemælk	<i>Euphorbia helioscopia</i>	Den hvide saft var brugt mod vorter og fnat, men er giftig.
Sort natskygge	<i>Solanum nigrum</i>	Mod hudsygdomme og sygdomme i genitalområde.

Katost	<i>Malva</i>	Som suppe for ammende kvinder til øgelse af mælkeproduktionen; mod nyre- og blæresten. Kogte blade er slimet og spist mod forstoppelse. Som omslag på sår.
Hvid gåsefod	<i>Chenopodium album</i>	Brugt som spinat. Te af rødderne mod udslag, infektioner og sår.

Tabel 2: Liste over planter påtruffet i Købmagergades latriner, som er kendt som historiske lægeplanter, efter Olesen 2000.

Ud fra devisen, at folk i renæssancetiden også anvendte midler, hvis virkning var baseret på folkløstisk tro (jf. kapitel 6.1 Tro og skik), kunne nogle af de mere usædvanlige dyreknoget fundet i latrinerne have været brugt til medicinsk behandling. En enkel harepote¹⁶⁶ var en potentiel lykkebringer, men hare blev også brugt til behandling af alle former for lidelser.¹⁶⁷ I samme latrin fandt man vinge- og fodknoget fra en krage.¹⁶⁸ Ligesom haren blev kragekødet brugt til at behandle sygdomme som gigt og brystproblemer, men også i kærlighedsdrysser og til at øge styrken.¹⁶⁹

Flere gange blev pindsvineknoget observeret.¹⁷⁰ Muligvis er dyrene havnet i en latrin ved et uheld, døde på stedet af naturlige årsager, blev spist som en delikatesse - eller indtaget af medicinske årsager. Overleverede beretninger tyder på, at pindsvinekød kunne hjælpe mod tuberkulose, ødem og inkontinens.¹⁷¹ At mål for sundhedsvæsenet kunne have en religiøs eller magisk karakter, var en del af periodens medicinske tilgange og en rationel behandlingshandling.¹⁷² Fund som harepoter, krager og pindsvin i latrinerne kan derfor være levn fra folkløstisk tro i deres virkning i medicinske sammenhænge.

Selvom vores information om behandlinger af sygdomme på Købmagergade er bygget på forskellige postulater, tyder empirien på botaniske, zoologiske og arkæologiske fund kombineret med historiske kilder på, at der blandt indbyggerne blev truffet forskellige tiltag for at finde midler mod deres lidelser – bl.a. tilstedeværelsen af medicinske urter og potentielt 'folkløstiske' kure mod de ormeinfektioner, vi ved, påvirkede grundens beboere.

7. Katalog over latriner fra Købmagergade

I de følgende afsnit belyses de 34 påtrufne latriner med informationer om latrintype, størrelse, gennemførte analyser, datering og specielle fund samt antal fyldlag fremlagt i en oversigtlig tabel for hver latrin. Derefter følger en mere udførlig beskrivelse af fundomstændigheder, bevaring og indhold af de enkelte latriner. Mere detaljerede og udførlige informationer findes i latrinkatalogen i tabelform sidst i kapitlet.

En kronologisk faseinddeling af latrinerne var ikke mulig, da dateringerne ved fundmaterialet og dendrokronologi var for bredt for at kunne afgøre en relativ følge af latrinerne. Der var kun to tilfælde, hvor latriner stratigrafisk skar hinanden: Latrin 7080 blev tilsyneladende skåret af latrin 7081, men pga. moderne forstyrrelser, kunne de nærmere omstændigheder ikke observeres. Nedgravningen til den tidligere brønd

¹⁶⁶ Latrin 8000. Gotfredsen 2022, 27.

¹⁶⁷ Brøndegaard 1985/86, bind 3, 52-55.

¹⁶⁸ Gotfredsen 2022, 21.

¹⁶⁹ Brøndegaard 1985/86, bind 2, 276-277.

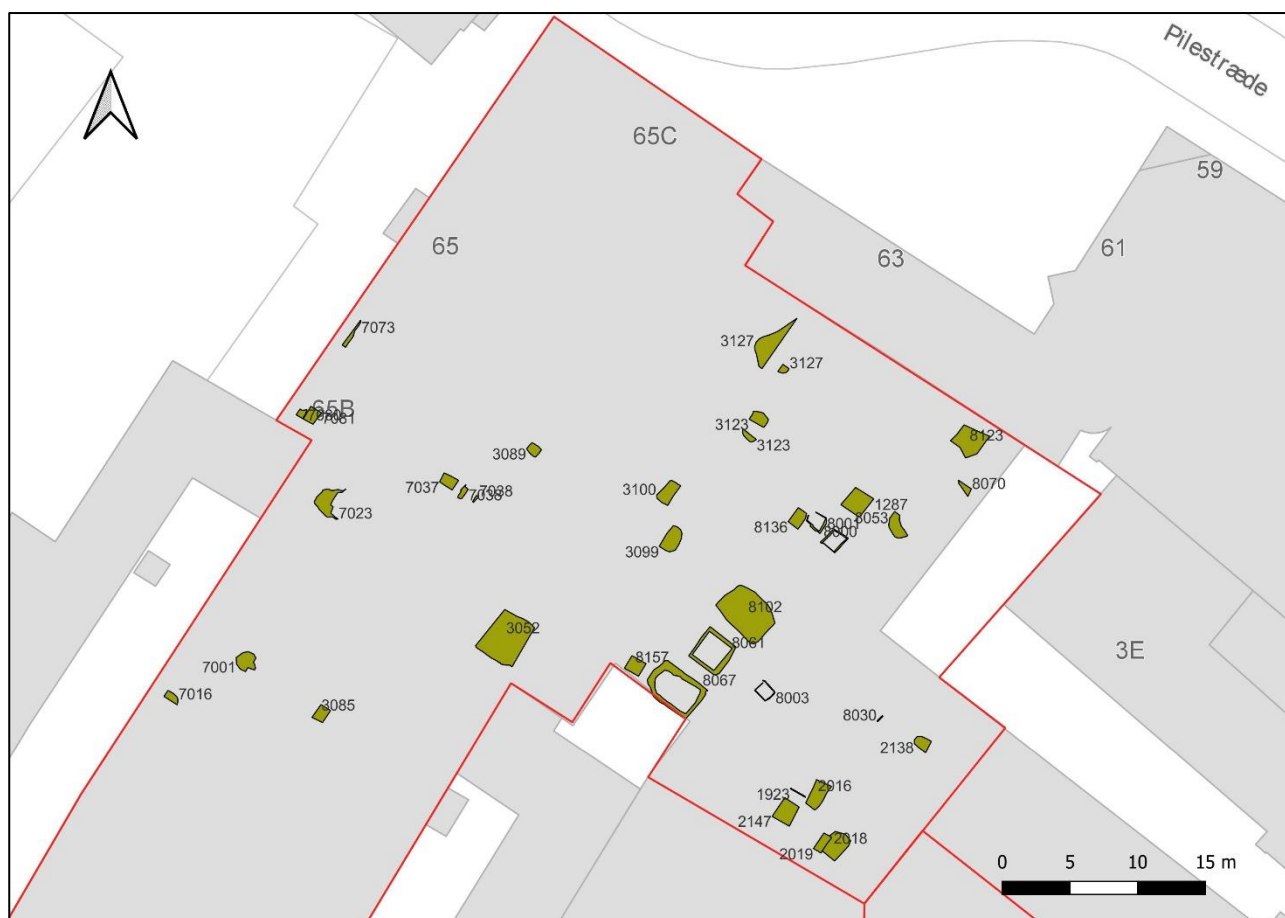
¹⁷⁰ Gotfredsen 2022, 26.

¹⁷¹ Brøndegaard 1985/86, bind 3, 6-11.

¹⁷² Bergqvist 2013, 27-28.

8061, resp. dens bagfyld, blev i kanten skåret af latrin 8102. Men da brønden først på et senere tidspunkt var i sekundær brug som latrin, kan det heller ikke afgøres, om de to latriner var i brug samtidigt eller ikke.

Informationer om latrinernes dimensioner og især deres dybder skal betragtes med forbehold. Der er tale om den dokumenterede dybde. De fleste latriner mangler formentlig deres øverste lag, som blev skåret ved senere aktiviteter på matriklen. Samtidigt kunne ikke alle blive gravet i bunden, flere er endda kun dokumenteret på overfladen. Dette skete i områder, hvor ombygningerne ikke skulle dybere i jorden og hvor de arkæologiske anlæg i dag er bevaret *in situ* under de nuværende bygninger. Samtidigt var nogle latriner skåret af moderne fundamenter mm., så at deres sidelængde eller -bredde blev afkortet. Derfor skal også volumenberegninger anses med forsigtighed. De viser dog generelle tendenser ved latrinernes størrelseskategorier.

Figur 13: Kort over udgravningsarealet (markeret med rødt) og latrinerne (grøn) fundet i matriklernes baggårdsområde. Kort: Z. Topcagic Rosenkvist, QGIS.

Latrin 1287

Type: Trækasse	Dimension (l+b+d): 1,6 x 1,5 x 0,5 m.
Antal fyld: 5 lag	Naturvidenskab: 2 gennemsyn makrofossiler, makrofossilanalyse, insektanalyse, zoologi, parasitanalyse, geokemisk analyse, 2 C14-dateringer, pollenanalyser

Datering: C14 – 1442-1523	Typiske og specielle fund: Dyrekogler, keramik, ovnkeramik, læder, kattekogler, pasglas, bemalet ovnkakkel
----------------------------------	---

Latrin 1287 var placeret i den bagerste baggård til Købmagergade 44, dvs. i den baggård der ligger tættere på Pilestræde og Nina Bangs Plads end på Købmagergade. Den fremstod flot bevaret, om end forstyrret i dens vestlige side af 3 massive funderingsstolper fra da man opførte *Den Kongelige Porcelænsfabrik* i 1700-tallet. Ud fra de stratigrafiske forhold og C14-datering af latrinens nederste lag vurderes den at være fra tiden omkring begyndelsen af 1500-tallet.¹⁷³

Den lå kun få meter fra tre andre lignende træbyggede latriner (latrin 8000, 8001 og 8136). Den havde en rektangulær til firkantet form og målte 1,6 x 1,5 m. Dens bevarede dybde var ca. 50 cm. Den bestod af fire hjørnepæle med otte horisontalliggende planker, 2 på hver side af latrinen. Hjørnepælene målte omkring 8 x 10 cm og 15 x 17 cm og var tydeligt genbrugt træ idet samlingshuller i pælene ingen funktion havde til latrinens konstruktion. Plankerne var ca. 1,5 m lange, 20 cm brede og 3-4 cm tykke. Latrinen synes bevidst gravet ned i østkanten af den østlige staldgrøft, formodentlig for at udnytte denne så latrinens indhold har kunnet sive ud i grøften. På denne måde har latrinen ikke behøvet tømmes lige så ofte. Dog har det kunnet ses i fyldet og de mange lag i latrinen, at man har foretaget gentagende tømninger i løbet af latrinens brugsperiode. Samlet synes der at være 4 brugsfaser af latrinen (Figur 15).

Den 1. fase (rød), synes at indeholde flere sten end der ses i de andre faser. Sten nederst i latrinen kan have haft en drænerende funktion for at latrinen har kunne sive indholdet hurtigere og nemmere ned i jorden. Desuden fandtes en hel kat (X7276). Ud fra makrofossilanalyser af det nederste fækalielag indeholdt det frø fra kultur- og ruderatplanter herunder kål/sennep og hamp (*Cannabis sativa*)¹⁷⁴, men også husholdningsaffald i form af æggeskaller og muslingskaller. Insektanalysen af laget fremviste otte arter, som forventes at findes under usanitære forhold, som latriner, bl.a. kælderløber og kornsnudebillen.¹⁷⁵ Fra samme lag fandtes endvidere parasitæg fra piskeorm og spolorm. Parasitæggene er, ud fra parasitanalyserne, vurderet til at stamme fra menneskelig afføring.¹⁷⁶

Den 2. fase (gul) må være skabt efter en tømnings af 1. fase, og hvor der kan ses et 10-15 cm tykt gulgrønt fækalielag, som til forveksling minder meget om de andre latriners (8000, 8001 og 8136) bundlag.

Den 3. fase (grøn) og 4. fase (blå) minder om hinanden, men er begge gravet ned i det gulgrønne fækalielag. Den 4. fase har også gravet ned i 3. fase. Disse to faser minder meget om de højorganiske brune lag, der også er set dække de allernederste gulgrønne fækalielag i flere af de andre latriner, bl.a. 8000, 8001 og 8136.

De forskellige faser er formodentlig tegn på gentagende tømninger af latrinen, der i sidste ende er fyldt op med et 10-20 cm tykt, brunt organisk lag, der indeholder mange træspåner, lidt læder og andet latrinært materiale. Dette er formodentlig gjort efter endt tømnings, og man har haft et ønske om at forsegle de resterende fækalielag og dermed mindske lugtgenerne fra latrinen. For at mindske lugtgenerne og forøge

¹⁷³ Goslar 2021/2022.

¹⁷⁴ Henriksen et al. 2022, 10.

¹⁷⁵ Petersen 2021, 3-4.

¹⁷⁶ Bergman 2022, 2.

forrådnelsesprocessen viser de zoologiske analyser af dyreknoglerne fundet i latrinen, at der også er deponeret en hel kat.¹⁷⁷

Latrinens brugsperiode kan ikke endeligt vurderes, men kan have været i brug indtil ind i 1600-tallet, da der er fundet mindre stykker pasglas og keramik i fækalielagene, der kan høre til 1600-tallet. Teoretisk kan latrinen være anvendt i mindst 100 år, dette er dog stærkt usikkert.

Figur 14: Latrin 1287 sat i østlig staldgrøft, som var fyldt med mødding, hår, halm træspåner og meget andet. Foto: Nikolai Fenger Pedersen, Københavns Museum.

¹⁷⁷ Gotfredsen 2022, 28.

Figur 15: Latrin 1287 med de 4 faser illustreret. Foto: Franciszek Satalecki, Københavns Museum.

Latrin 1923

Type: Trækasse	Dimension (l+b+d): 1 x ? x 0,4 m
Antal fyld:	Naturvidenskab:
Datering: Renæssance – Nyere tid	Typiske og specielle fund: -

Der er meget lidt information om latrin 1923. Den blev dokumenteret under anlæggelsen af en kanal til nye dræn i den tidligere baggård bag Købmagergade nr. 46 (tilhørende Købmagergade 44). I den nedgravede kanals østlige profil var to planker i nord-syd-retning på højkant placeret oven på hinanden.

Latrin 1923 lå direkte nord for latrin 2016 og befandt sig desuden i nærheden af latriner 2018, 2019, 2138, 2147 og 8002.

Det kunne dreje sig om en trækasse til en latrin, som blev dokumenteret gentagne gange på lokaliteten. Da området dog ikke skulle udgraves, må vi nøjes med de to planker i profilet og det er uklart, om en mulig latrin var placeret øst eller vest for plankevæggen.

Figur 16: De to højkantstillede planker til latrin 1923 oven på hinanden i østsiden af en kanalnedgravning til et nyt dræn. Blik mod øst. Foto nr. 2152, Nikolai Fenger Pedersen, Københavns Museum.

Latrin 2016

Type: Trækasse	Dimension (l+b+d): 1,95 x 1,1 x 0,3? m
Antal fyld: 3	Naturvidenskab: 2 gennemsyn makrofossiler
Datering: Renæssance	Typiske og specielle fund: Keramik, ovnkeramik, metalbeslag

Latrin 2016 lå i den tidligere baggård bag Købmagergade nr. 46 (tilhørende Købmagergade 44), i nærheden af latrinerne 1923, 2018, 2019, 2138, 2147 og 8002. Den mindst 1,95 x 1,1 m store latrin bestod af dårlig bevarede, tørre træplanker mod øst, nord og vest. Mod syd var latrinen forstyrret af en moderne drænkana. Der var kun bunden bevaret og der skulle ikke graves dybere i det areal.

To organiske fyld var adskilt fra hinanden med et 6 cm tykt sandlag. Et gennemsyn af makrofossilerne viste, at den øverste fyld mest indeholdt ruderatplanter, mens den nederste organiske fyld bl.a. indeholdt hør, vindruer og en del mineraliserede frø¹⁷⁸, som indikerer latrinmateriale.

Fundmaterialet fra den nederste organiske fyld bestod af en blanding af forskellige keramikgodstyper, som kan dateres til 1600-tallet.

Latrin 2018

Type: Grubelatrin	Dimension (l+b+d): (rekonstrueret) 2,3 x 1,3 x 0,4 m
Antal fyld: 1	Naturvidenskab: Makrofossilanalyse
Datering: Renæssance – Nyere tid	Typiske og specielle fund: Keramik, glas, dyrekogler

¹⁷⁸ Henriksen/Stevnsvig 2020/2021, Forundersøgelse.

Grubelatrinen 2018 var placeret i den sydøstlige del af den tidligere baggård, og ligger i nærheden af latriner 1923, 2016, 2019, 2138, 2147 og 8002.

Latrinens størrelse blev rekonstrueret ud fra oplysninger fra profiler. Den havde en lidt uregelmæssig bund og rundede sider, dog ingen spor efter en træforing eller afdækning. Den sandsynligvis firkantede grube blev snittet ved anlæggelse af en ny drækanal, hvorved man formentlig bortgravede latrinens nordøstkvarter. Latrin 2018 blev ikke udgravet, men dokumenteret i en profil mod syd og mod vest. Mod nord blev latrinen forstyrret af et moderne dræn af beton og sandsynligvis også skåret af den lidt yngre latrin 2019.

En enkel organisk fyld var bevaret i latrinen, som fremviste en sribet aflejring, som tyder på en gradvis deponering over en længere tidsperiode – typisk for latriner. Resultaterne af makrofossilanalysen peger tydeligt på en latrin med rester af madvarer som bær og sennepskorn, men også mineraliserede frø – en proces, som opstår bl.a. i forbindelse med urin.¹⁷⁹

Da fundene blev optaget under nedgravningen med maskinen, er det ikke helt sikkert, om de tilhører latrin 2018 eller latrin 2019. Ved siden af stjertpottfragmenter, som kunne stamme fra 1600-tallet eller senere, fremkom også fajance, som kan optræde fra omkring 1600, men bliver mere udbredt i 1700-tallet. Dateringen er derfor ikke helt sikker og skal sættes til renæssance eller nyere tid.

Latrin 2019

Type: Trækasse	Dimension (l+b+d): 1,2 x 1,2 x 0,3 m
Antal fyld: 1	Naturvidenskab: Gennemsyn makrofossiler
Datering: Renæssance – Nyere tid	Typiske og specielle fund: Keramik, Fiskeben

Latrin 2019 fremkom i den tidligere baggård bag Købmagergade nr. 46 (tilhørende Købmagergade 44), og lå i nærheden af latriner 1923, 2016, 2138, 2147 og 8002. Pga. moderne forstyrrelser er forholdet til latrin 2018 ikke helt klar. Det er dog sandsynligt at den direkte sydlig for latrin 2019 beliggende latrin 2018 blev skåret af den lidt yngre latrin 2019.

Latrin 2019 blev under anlægsarbejde snittet i nord-syd- og i øst-vest-retning. Derved blev ca. halvdelen af latrinen bortgravet. Den anden halvdel er i dag *in situ* bevaret under de nyopførte kældre. Latrinens størrelse på 1,2 x 1,2 m er rekonstrueret ud fra indikationer fra profilerne. Resterne af en dårlig bevaret træplanke på latrinens vestside tyder på den oprindelige konstruktion med en trækasse.

Latrinen var fyldt med lysebrunt til orange organisk materiale, som var aflejret i tynde striber over en flad bund. Den sribede aflejring som opstår ved deponeringer over længere tidsperioder, tyder på en latrin. Ligesom inklusioner af kalk, som kan virke mod lugtgener. Gennemsynet af makrofossiler fremviste kulturplanter som byg, figner, hindbær og vindruer, samt at kunne observere rester af insekter.¹⁸⁰ Sammensætningen af indholdet bekræfter dermed, at der er tale om en latrin med rester af menneskelig afføring.

Da fundene blev optaget under nedgravningen med maskinen, er det ikke helt sikkert, om de tilhører latrin 2018 eller latrin 2019. Ved siden af fiskeben og stjertpottfragmenter, som kunne stamme fra 1600-tallet eller senere, fremkom også fajance, som kan optræde fra omkring 1600, men bliver mere udbredt i 1700-tallet. Dateringen er derfor ikke helt sikker og skal sættes til renæssance eller nyere tid.

¹⁷⁹ Henriksen et al. 2022, 3.

¹⁸⁰ Henriksen/Stevnsvig 2020/2021, Forundersøgelse.

Figur 17: Snit gennem latrin 2019 med sribet orange-brun organisk fyld samt udstrøet kalk. Til venstre ses der resterne af trækassen, som er sat ned i det underliggende grålige middelalderlag. Foto nr. 2185, blik mod nord, Nikolai Fenger Pedersen, Københavns Museum.

Latrin 2138

Type: Trækasse	Dimension (l+b+d): 1,3 x 1,0 x ? m
Antal fyld: mind. 1	Naturvidenskab: -
Datering: Renæssance?	Typiske og specielle fund: -

Latrin 2138 lå i den tidligere baggård bag Købmagergade nr. 46 (tilhører Købmagergade 44). Da dette areal ikke skulle udgraves yderligere i dybden, er anlægget kun observeret i fladen. Latrin 2138 lå med lidt afstand mod nordvest af latriner 1923, 2016, 2018, 2019, 2147 og 8002. Den 1,3 x 1 m store rektangulær træramme af stærkt udtørret og formuldet træ fremkom direkte under betondækket. Anlægget er i dag *in situ* bevaret under de nyopførte kældre.

Tolkningen som latrin går ud fra trærammen. Den øverste fyld af latrinkassen indeholdt teglsten og dyreknoget på overfladen, som svarer til observationer af lignende øverste lukningslag i andre latriner. Det er uklart, hvor dybt latrinen er bevaret og det faktiske antal fyld er ukendt.

Latrin 2147

Type: Trækasse	Dimension (l+b+d): 1,6 x 1,4 x ? m
Antal fyld: mind. 1	Naturvidenskab: -
Datering: Renæssance?	Typiske og specielle fund: -

Latrin 2147 lå i den tidligere baggård bag Købmagergade nr. 46 (tilhører Købmagergade 44). Den var tæt på latriner 1923 og 2016 og befandt sig desuden i nærheden af latriner 2018, 2019 2138 og 8002.

Den rektangulær træramme af stærkt udtørret og formuldet træ fremkom direkte under betondækket og var forstyrret af moderne dræn. Feltet skulle ikke udgraves dybere og anlægget er dermed *in situ* bevaret under de nyopførte kældre.

Tolkningen som latrin knyttes til den 1,6 x 1,4 m store træramme i forbindelse med lignende fund på hele udgravningsarealet. Den øverste fyld af latrinkassen havde få mindre inklusioner og virkede umiddelbart ikke som et organisk afføringslag, men nærmere som et lukningslag. Det er uklart, om og hvor mange fyld der stadig ligger under overfladen eller hvor dybt latrinen er bevaret.

Figur 18: De formuldede træplanker af den firkantede trækasse af latrin 2147 er godt synligt i de omliggende grålige fyld. Blik mod N. Foto nr. 1385, Nikolai Fenger Pedersen, Københavns Museum.

Latrin 3052

Type: Grubelatin?	Dimension (l+b+d): 3,5 x 2,15 x 0,85 m
Antal fyld: 3 faser med i alt 6 fyld	Naturvidenskab: 2 gennemsyn af makrofossiler
Datering: Renæssance	Typiske og specielle fund: Keramik, dyrekogler

Den ovale grube 3052 lå i den tidligere baggård af Købmagergade 50. Sydøst for latrin 3052 lå latrin 8157, og mod nordøst var latriner 3099 og 3100 placeret, mens latriner 7037 og 7038 fremkom nordvestlig af latrin 3052. De havde dog alle en afstand af mellem 6,5 og 11 meter fra grubelatrinen.

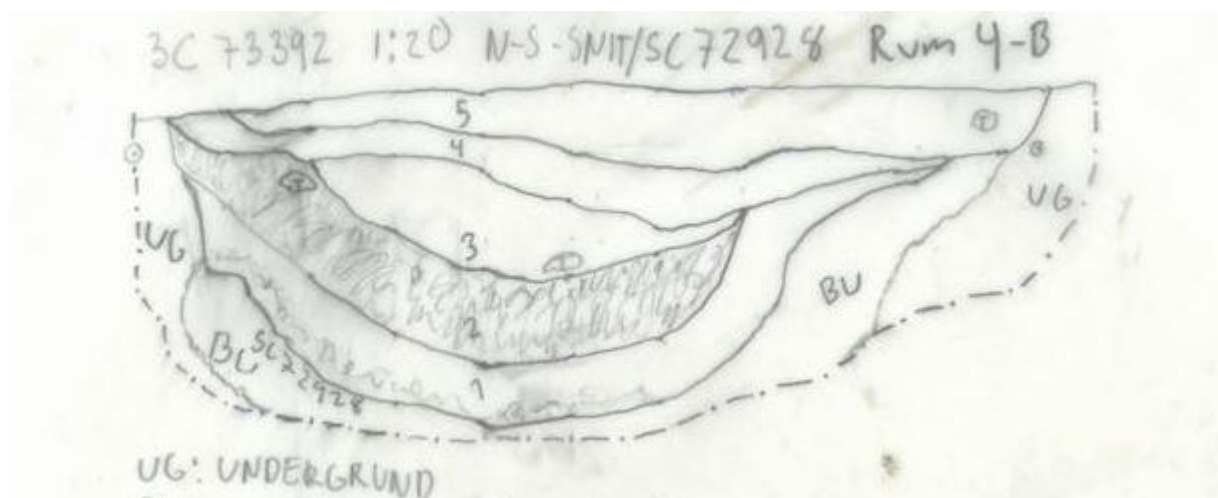
Den oprindelige funktion af den 3,15 x 2,15 m store grube kendes ikke. Den opblandede bundfyld indeholdt ingen fund og kun planter, som voksede i nærheden af gruben, som hyld og gåsefod.¹⁸¹ Den blev formentlig

¹⁸¹ Henriksen/Stevnsvig 2020/2021, Udgravning 4 etape 2.

dannet ved at omliggende overfladejord blev skyllet ned i gruben, mens den stod åbent i et stykke tid, f.eks. efter at man havde udtaget ler af den.

I en anden fase blev en ca. 20 cm tyk organisk fyld aflejret, som indeholdt kun små inklusioner, bl.a. kalknister og lidt knogler, og tegnede sig ud gennem en særlig sur lugt. Denne fyld er derfor tolket som den sidste rest af et afføringslag, som vidner om anvendelsen af gruben som latrin. Tolkningen blev også bekræftet af gennemsynet af makrofossilerne, som påviste diverse kulturplanter, samt mos, som kan være resten af toiletpapir.¹⁸²

Formentlig blev gruben derefter i en tredje fase anvendt som generel affaldsgrube, som blev tømt jævnligt eller hvis organisk indhold blev nedbrudt, så at man kunne fylde mere affald ind. Det er i de her senere fyldlag, at der fandtes mange dyrekogler, men også teglsten og lidt keramik af yngre rødgoods, som blev fremstillet efter 1400/1450 og frem til nyere tid.

Figur 19: Profiltegning gennem grubelatrinen 3052. Fylden med nr. 2 er latrinlaget, som er tydeligt blevet delvis bortgravet, inden man påfyldte de senere affaldslag 3-5. Blik mod øst. Tegning Matias Møller, Københavns Museum.

Latrin 3085

Type: Trækasse	Dimension (l+b+d): mind. 1,15 x 0,85 x 0,3 m
Antal fyld: mind. 2 faser med i alt mind. 3 fyld	Naturvidenskab: Makrofossilanalyse
Datering: Renæssance	Typiske og specielle fund: -

Latrin 3085 lå i den tidligere baggård af Købmagergade 50, ca. 5,5 m sydøst for latrin 7001. Pga. forstyrrelser af moderne fundamenter og dræn, blev kun den sydvestlige del af latrinen bevaret, samt at den ikke blev udgravet i bunden. Latrinens egentlige dybde og antal fyld kendes derfor ikke. Resten af anlægget er dog in situ bevaret under de nyrenoverede kældre.

Latrinen bestod af en trækasse med mindst 1,15 m sidelængde, bygget af firkantede hjørnepæle med højkant stillede planker imellem dem. Plankerne var mindst 10 cm høje og 3 cm tyk. En grube fra 16/1700-tallet forstyrrede den øverste fyld af latrinen.

Den nederste dokumenterede fyld bestod af rødbrunt organisk materiale og blev tolket som afføringslag. Makrofossilanalysen kunne dog ikke påvise et øget antal kulturplanter eller mineraliserede frø, som ville

¹⁸² Henriksen/Stevnsvig 2020/2021, Udgravning 4 etape 2.

være tegn på afføring. Sammensætningen af planter lignede nærmere dyrefoder i form af høl.¹⁸³ Det kan altså dreje sig om staldaffald, som blev deponeret i trækassen.

I en anden fase blev det formentlig nedbrudte staldaffald dækket med to yderligere opfyldninger, som bl.a. indeholdt meget sand – muligvis til at dække over lugtgener.

Selvom makrofossilanalysen taler imod tolkningen som latrin, så blev anlægstypen af trækassen kun observeret i forbindelse med latriner ved udgravningerne på Købmagergade. Da latrin 3085 ikke er udgravet i bunden, er en fyld med menneskelig afføring måske bevaret dybere nede. Derudover er der flere andre tilfælde på lokaliteten, hvor latriner indeholdt en blanding af staldaffald og afføring. Om man genanvendte opgivne latrinkasser eller havde deciderede lignende beholdere til at samle staldaffaldet, er ukendt.

Latrin 3089

Type: Trækasse	Dimension (l+b+d): 0,7 x 0,7 x 0,13 m
Antal fyld: 1	Naturvidenskab: -
Datering: Renæssance?	Typiske og specielle fund: -

Latrin 3089 er meget usikker, da den var meget dårlig bevaret og forstyrret af et massivt moderne metalrør. Latrinen lå langt inde i den tidligere baggård af Købmagergade 50, ca. 5 m nordøstlig for latrin 7038 og 10 m nordvestlig for latrin 3100.

Meget formuldede spor af en kvadratisk, ret lille trækonstruktion gav anledningen til at tolke funden som latrin. Den enkelte bevarede fyld var formentlig sekundær, da den kun bestod af ret løst sand og teglbrokker.

Udover konstruktionstypen og placeringen i baggårdsmiljøet kan man derfor ikke oplyse nærmere om latrin 3089.

Latrin 3099

Type: Grubelatin med trælåg	Dimension (l+b+d): 1,9 x 1,3 x 1 m
Antal fyld: 3 fyld under låget, 1 senere fyld over låget	Naturvidenskab: Gennemsyn af makrofossiler
Datering: Renæssance	Typiske og specielle fund: Keramik, glas, ovnkeramik, metal

Den rektangulære nedgravning af latrin 3099 lå langt inde i den tidligere baggård af Købmagergade 50. Lige nordøst for den lå latrin 3100. Pga. moderne fundamenter, som forstyrrer begge latriner, er det præcise forhold mellem de to anlæg ukendt. Kun 5 m mod sydøst befandt sig den store latrin 8102.

Gruben på 1,9 x 1,3 m størrelse med den flade bund og de jævne sider er en af de få latriner, som har et trælåg påvist. Den velbevarede grubes bundlag, aflejret i den første brugsfase, blev tolket som den egentlige latrinfyld af organisk materiale med kun få inklusioner af trækul, tegl og dyreknoget. Et gennemsyn af makrofossilerne påviste også forskellige kulturplanter, bl.a. figner, boghvede, vindruer,

¹⁸³ Henriksen et al. 2022, 3.

birkes og kål/sennep. Der fremkom også lidt humle, som kunne anvendes lidt forskelligt, bl.a. i ølbrygning og som lægeplante.¹⁸⁴

I en anden fase blev gruben fyldt med organisk materiale, men også med flere uorganiske genstande, som tegl og keramik. Fundene fra denne fyld indikerer en datering til 1500- eller 1600-tal. Det øverste fyld virker endnu mere brokkeagtig, med lerklumper og større teglfragmenter. Formentlig skulle den forsegle de mere organiske fyld.

Det kan ikke siges, om trælåget først blev lagt over den helt opfyldte grube til at aflukke den, eller – og det virker mere sandsynligt – om det var et låg over en åben latringrube, som man enten kunne fjerne, eller hvori der var huller til toiletsæder af en art.

I slutfasen var de organiske fyld endnu mere nedbrudt og trælåget kunne ikke holde de overliggende senere jordlag mere. Låget bøjede sig ned hen mod midten af latringruben og opfylden over gruben blev presset ned i den.

Figur 20: Snit gennem Grubelatrin 3099. Over de mørke fyld lå et trælåg, som i takten med nedbrydningen af grubens indhold bøjede sig ned mod midten af gruben. De overliggende lysere opfyldslag blev derved også sænket ned. Blik mod nordøst. Foto nr. 2641, Franciszek Satalecki, Københavns Museum.

Latrin 3100

Type: Trækasse	Dimension (l+b+d): 1,9 x 1,3 x 1 m
Antal fyld: 2. fase: 2 fyld; 3. fase: 3 fyld; 4. fase: 2 fyld	Naturvidenskab: 4 gennemsyn af makrofossiler, 2 makrofossilanalyser, 2 insektanalyser, 2 parasitanalyser, zoologi, 3 dendrokronologi, mikromorfologi, ZooMS

¹⁸⁴ Henriksen/Stevnsvig 2020/2021, Udgravning 4 etape 2; Olesen 2000, 65.

Datering: fund omkring 1600; dendro 1661-1750	Typiske og specielle fund: Læderhandsker; tekstilrester; keramik, dyrekno­gler
--	---

Latrin 3100 lå i langt inde i den tidligere baggård af Købmagergade 50, direkte nord for latrin 3099. Da begge latriner var lidt forstyrret af de moderne kælderfundamenter, er deres stratigrafiske forbindelser desværre ukendt. Den velbevarede latrin med en trækasse på 1,9 x 1,3 m, bygget af hjørnestolper og vægge af horisontale planker, bestod af to faser, hvor den blev anvendt som latrin, mens der i en tredje fase på et senere tidspunkt blev påført mere fyldmateriale.

I den første fase blev et firkantet hul på ca. 1,2 x 0,9 m gravet ned i undergrundsleret, hvori en trækasse blev bygget. To dendrokronologiske analyser daterer kassen til at være bygget af ege- og fyrretræ fældet i ca. 1661 resp. 1750¹⁸⁵. Insektanalyserne af det nederste fyldlag tyder på at kassen blev bygget og anvendt som brønd, hvor bl.a. knogler af frø og tudser blev aflejret¹⁸⁶. Først efter at anlægget blev opgivet som brønd, blev det anvendt som latrin. Denne første funktion var ikke synlig i jordlagenes stratigrafi, da det egentlig først var i funktionen som latrin, at materiale intentionelt blev fyldt in i trækassen.

Den anden fase af anlægget dannes derfor af bundlaget bestående af latrinfyld. Latrinfylden bestod af mørkt organisk materiale, som efter et gennemsyn af makrofossilerne indeholdt diverse kulturplanter, som brombær, blomster, boghvede, vindruer, æble, især meget klinte etc., men også mos, som kan have været anvendt som toiletpapir. Affald fra køkkenet måtte være hasselnøddeskaller, fiskeskæl og fragmenter af blåmusling – det var måske grisestien, som blev fejlet op og kastet i latrinen. Kombinationen af ruderatplanter fra tør- og fugtigbund stammede måske fra hø og peger på inklusioner af staldaffald.¹⁸⁷ Blandingen med andet affald kunne også forklare, at kun få parasitter var til stede, hvoraf en del var grisens lungeorme.¹⁸⁸ Der var dog sikkert tale om en latrin, udover den typiske krummestruktur i aflejringen, var bunden også foret med ler og kalk. Deponeringsfasen var dog kun kort og efterfølgende stod latrinen åbent i et stykke tid, så at overfladen af fylden blev bevokset og planternes rødder kunne danne sig.¹⁸⁹

Trækassen blev repareret til den tredje fase af latrinen. En enkel dendrokronologisk analyse viser, at den var bygget af fyrretræ fældet efter 1701.¹⁹⁰ Den yngre latrin indeholdt to forskellige fyld med organisk materiale.

Bundfylden med en sribet aflejring, som tyder på lang kontinuerlig opfyldning, blev tolket som det egentlige afføringslag. Den indeholdt kun få genstande som dyrekno­gler og tegl, men hele to intakte læderhandsker fra det senere 1500-tal. ZooMS-analyserne viste at i hver fald den ene handske var af fåreskind.¹⁹¹ Makrofossilanalysen påviste en blanding af kulturplanter, som klart peger på menneskelige ekskrementer.¹⁹² Insektanalysen registrerede en stærk ammoniaklugt, udover mange insekter, som lever i latriner, kornprodukter (formentlig spist med kornet) og staldfluer.¹⁹³ At der også var staldaffald iblandet den menneskelige afføring viste også parasitanalysen, som udover piskeorme og spolorme også kunne

¹⁸⁵ Hylleberg Eriksen 2020, 5 og 9.

¹⁸⁶ Petersen 2023, 8-11.

¹⁸⁷ Henriksen/Stevnsvig 2020/2021, udgravning 4 etape 2; Henriksen et al. 2022, 32; Stevnsvig/Henriksen 2023, 6-7.

¹⁸⁸ Bergman 2023, 3-4.

¹⁸⁹ Macphail 2023, 2-6.

¹⁹⁰ Hylleberg Eriksen 2020, 5 og 9.

¹⁹¹ Hansen 2024.

¹⁹² Henriksen/Stevnsvig 2020/2021, udgravning 4 etape 2; Henriksen et al. 2022, 32.

¹⁹³ Petersen 2021, 41-45.

påvise grisens lungeorme.¹⁹⁴ Resultaterne af mikromorfologien kunne bekræfte disse tolkninger, og bekræfter ved fund af fosfatiske lag, delvis fordøjede knogler og klidrester tolkningen som latrin.¹⁹⁵

Den øverste fyld var mere blandet og indeholdt en del fund som dyrekogler og keramik, men også filtstykker, som var sandsynligvis anvendt som toiletpapir. Gennemsynet af makrofossiler påviste kulturplanter og mos¹⁹⁶, så at man kan gå ud fra en blanding af afføring og andet husholdningsaffald. Interessant var fund af vingekogler fra en kræge og en hareben, ellers bestod dyrekoglerne af de sædvanlige spiserester, med undtagelsen af den særlige deponering af en neonatal kalv.¹⁹⁷

Mikromorfologien påviste tynde tørvedeponeringer, muligvis indbragt til at binde lugten af latrinen og for at øge komposteringen. Øverst i laget vidner jernudfældninger mm. Om geokemiske forandringer efter latrinens opgivelse.¹⁹⁸

Eftersom latrinen kom ud af brug, blev i en fjerde fase et tyndt lukningslag af ler lagt over de organiske fyld. Formentlig opstod der en sænkning, som skulle fyldes op med affald, som indeholdt mest store dyrekogler af kvæg (kæber og kraniedelev mest), lidt får og fra en enkel gris, og ingen kulturplanter¹⁹⁹, som bekræfter en hel anden hændelse og formål til denne senere fyld af latrinkassen.

Figur 21: Nordvæg af latrin 3100 i anden fase 3107 af latrinen. Blik mod nord. Foto nr. 2444, Franciszek Satalecki, Københavns Museum.

¹⁹⁴ Bergman 2022, 5.

¹⁹⁵ Macphail 2023, 2-6.

¹⁹⁶ Henriksen/Stevnsvig 2020/2021, udgravning 4 etape 2; Henriksen et al. 2022, 32.

¹⁹⁷ Gotfredsen 2022.

¹⁹⁸ Macphail 2023, 2-6.

¹⁹⁹ Henriksen/Stevnsvig 2020/2021, udgravning 4 etape 2; Gotfredsen 2022.

Figur 22: Blik i latrin 3100, hvor fyldlagene vises i profil. Blik mod vest. Foto nr. 2349, Franciszek Satalecki, Københavns Museum.

Figur 23: Ruskindhandske af fåreskind (X3005) efter endt konservering. Foto: Zenon Topcagic Rosenkvist, Københavns Museum.

Latrin 3123

Type: Grubelatrin	Dimension (l+b+d): 2,16 x 1,23 x 1,1 m
Antal fyld: 4	Naturvidenskab: Makrofossilanalyse, insektanalyse, parasitanalyse
Datering: Renæssance	Typiske og specielle fund: Keramik, ovnkeramik, dyreknogeter

Latringrube 3123 lå i den bagerste del af den tidligere baggård på Købmagergade 50, muligvis tilhørende en adresse på Springgade. Latrinen lå kun 3 m syd for latrin 3127 og 6 m nordøst for latrin 3100. Den rektangulære grube var på 2,16 gang 1,23 m størrelse og blev forstyrret af moderne fundamenter, som skærede den i to dele. Fyldlagene var dog velbevaret.

Grubens 20 cm tykke bundlag af ler og organisk materiale og kun få små inklusioner, blev tolket som den oprindelige afføringslag. Fylden indeholdt dog ingen kulturplanter, men kun planter som voksede i nærområdet.²⁰⁰ Derimod var der nogen få parasitter fra menneskelig afføring eller ekskrementer fra grise til stede²⁰¹, samt insektarter fra indendørs- og udendørsområder. Disse insekter optræder i latriner, men også i kornprodukter, mudder, kompost eller gødning. Derudover kunne også små knogler fra frøer og tudser observeres, som bekræfter tolkningen af en åben grube, som var eksponeret for vejret.²⁰² Gruben blev måske anvendt som almen affaldsgrube, hvor man også tømte latrinspande og natpotterne i. Der var tydeligvis ingen overdækning eller overbygning, som et lille toilethus. Muligvis spejler det også en social ringere gruppe, som skulle benytte sig af denne latrin.

De tre andre fyld i gruben var mere blandede affaldslag og indeholdt flere forskellige og større fund og bl.a. materiale som mørtel og tegl.

Figur 24: Snit gennem latringrube 3123, med meget jævne sider og lidt opblandet bundlag. Teglsten og dyreknoget stikker ud af profilet. Blik mod nord. Foto nr. 2576, Mads Øvig Bjerregard, Københavns Museum.

Latrin 3127

Type: Grubelatrin, Affaldsgrube	Dimension (l+b+d): 2,25 x 1,5 x 0,7 m
Antal fyld: 3	Naturvidenskab: Makrofossilanalyse

²⁰⁰ Henriksen et al. 2022, 32.

²⁰¹ Bergman 2022, 5.

²⁰² Petersen 2021, 46-47.

Datering: Renæssance?	Typiske og specielle fund: Keramik, dyrekogler
------------------------------	---

Den ovale grubelatrín 3127 lå i den bagerste, mest nordøstlige del af den tidligere baggård af Købmagergade 50. Formentlig hørte denne del af gården til en adresse på den tidligere Springgade. Latrinen på 2,25 x 1,5 m størrelse lå også kun 3 m mod nord for latrin 3123, og omkring 8 m nordvest for latrin 1287, som dog formentlig tilhørte en anden matrikel.

Gruben var skåret af forskellige moderne fundamenter, men ellers velbevaret. Det er det 40 cm tykke bundlag af mørkt organisk materiale, som er tolket som latrinfyld. En makrofossilanalyse påviste dog kun ret få kulturplanter, udover f.eks. hassel og rude (anvendt som krydderurt og lægeplante).²⁰³ Dertil kommer observationen at der var mange dyrekogler aflejret i gruben. Det drejer sig derfor nærmere om en grube med blandet organisk affald fra stalden og husholdningen, end en faktisk latrin. Yderligere analyser af f.eks. insekter kunne måske oplyse nærmere om sammensætningen af fylden og deponeringsforholdene.

Måske stod gruben åbent i noget tid efter en tømning eller pga. at det organiske materiale blev nedbrudt. I hvert fald langt nok til at gult ler fra grubevæggene kunne glide ned i gruben fra siderne.

Til en endelig lukning af gruben blev en opblandet fyld af forskelligt affald påført, som udover teglfragmenter og lidt keramik også indeholdt mange dyrekogler. Stjertpote af yngre rødgoods daterer den sidste fase af gruben mellem renæssancen og nyere tid.

Latrin 7001

Type: Grubelatrín?	Dimension (l+b+d): 1,4 x 1,5 x 0,4 m
Antal fyld: 1	Naturvidenskab: -
Datering: Renæssance	Typiske og specielle fund: Keramik, dyrekogler, jernsøm, ovnkeramik

Latrin 7001 lå i den tidligere baggård af Købmagergade 50. Den var kun ca. 5 m nordvest fra latrin 3085 og 5 m nordøst for latrin 7016. Den rektangulære grube med afrundede sider og en rundet bund var 1,4 x 1,5 m stor, dog var den forstyrret af moderne fundamenter og et drænrør, så at den egentlige størrelse er ukendt.

Tolkningen som latrin er især knyttet til den meget organiske fyld. Der er dog forskellige keramikfragmenter og andre fund optaget fra gruben og som fylden også er beskrevet som ret løst, blev den måske omrodet ved anlæggelse af drænrøret eller fundamenterne.

Latrin 7016

Type: Grubelatrín?	Dimension (l+b+d): 1 x 1,4 x 0,15 m
Antal fyld: 1	Naturvidenskab: -
Datering: Renæssance	Typiske og specielle fund: Keramik, dyrekogler, jernsøm, ovnkeramik

Latrin 7016 lå i den tidligere baggård af Købmagergade 50. Den var kun ca. 5 m sydvest fra latrin 7001. Gruben var mindst 1 x 1,4 m stor, men det er lidt uklart, da den både blev forstyrret af moderne fundamenter og der blev gravet et hul til jordanalyser igennem den. Den observerede fyld er derfor tolket

²⁰³ Henriksen et al. 2022, 32.

som resten af bundfylden. Dens meget organiske konsistens uden større inklusioner tyder på at det kunne dreje sig om en latrin. Tolkningen er dog meget usikker.

Latrin 7023

Type: Grubelatin	Dimension (l+b+d): 2,4 x 2,12 x 0,8 m
Antal fyld: 3	Naturvidenskab: 2 gennemsyn makrofossiler, zoologi
Datering: Tidlig renæssance	Typiske og specielle fund: Keramik, dyreknogler, jernsøm

Latrin 7023 lå i den tidligere baggård af Købmagergade 50, næsten 12 m nordøst for latrin 7001, men kun 5 m sydøst for latriner 7080 og 7081, såvel som 7 m sydvest for latrin 7037. Den store grube på 2,4 x 2,12 m størrelse, var forstyrret af en moderne betontank, såvel som en pælefundering fra slut 1700-tallet. Gruben havde en ujævn bund men vertikale sider og skar en grube fra senmiddelalderen.

Løjnefaldende var især et tyndt organisk brunt bundlag, som kan være resten af en træforing. Der fremkom kun enkelte små fragmenter keramik og et lille jernsøm, samt lidt fiskeben. Af planterester fandtes der kun ruderatplanter, som voksede i de lokale baggårde.²⁰⁴ Der var dog mange forskellige fiskearter, både salt- og ferskvandsfisk, dels med skæremærker.²⁰⁵

Gruben blev efterfølgende opfyldt med sortbrunt organisk materiale og til sidst med lidt mere blandet, dog stadig organisk materiale. Denne øverste fyld var lige så fattig af planterester som bundfylden.²⁰⁶ De i denne fyld påtrufne dyreknogler kan anses som slagteaffald, resp. spiserester med unge får og grise og ældre okse. Interessant er enkelte rester af en kalv, som døde omkring fødslen. Der er kun få fund af disse helt unge kalve på Købmagergade, og ingen af dem har spor efter slagtning eller partering.²⁰⁷ De må altså have anses som affald og blevet deponeret sammen med det resterende husholdningsaffald. At der kun var enkelte knogler i fundmaterialet, tyder på, at genstandene først sekundært blev aflejret i gruben.

Tolkningen som latrin er ikke afklaret og knyttes særlig til grubens form og den mulige forede bund.

Latrin 7037

Type: Grubelatin? Trækasse?	Dimension (l+b+d): 1,25 x 0,8 x 0,6 m
Antal fyld: 1 latrinfyld; 1 senere fase	Naturvidenskab: Makrofossilanalyse, zoologi
Datering: Renæssance	Typiske og specielle fund: Keramik, dyreknogler, jern, ovnkeramik, glas, læder

Latrin 7037 lå langt inde i den tidligere baggård af Købmagergade 50, direkte nordvestlig for latrin 7038. Den var forstyrret af et moderne drænrør, men fylden var velbevaret. Den rektangulære grube var 1,25 x 0,8 m stor og havde med de typiske vertikale sider og en flad bund, som man ville forvente ved en trækasse. Der var fine striber af brunt materiale synligt langs kanterne, som kunne stamme fra en oprindelig træforing.

²⁰⁴ Henriksen/Stevnsvig 2020/2021, Udgravning 4 etape 1.

²⁰⁵ Gotfredsen 2022.

²⁰⁶ Henriksen/Stevnsvig 2020/2021, Udgravning 4 etape 1.

²⁰⁷ Gotfredsen 2022.

Den mørke organiske fyld aflejret i en første brugsfase indeholdt forskellige genstandsfund, som keramik, læder fra sko²⁰⁸ og en sparebøsse af keramik. Sparebøssen er nærmest intakt og kan dateres over parallelfund til 1600-tallet²⁰⁹. Derudover indeholdt fylden rester af afføring med mange kulturplanter, som sort sennep, figen og skovbær²¹⁰. Dyreknogeterne bestod af lidt spiserester af lidt pattedyr, men mest af forskellige fugle og fiske, deraf mest torskefisk.²¹¹

I en anden fase blev latrinen måske tømt og senere genopfyldt med gråt opblandet sand, som indeholdt mange knogler, men også en del keramik, lidt glas og metal. Dyreknogeterne fra denne fyld bestod af mange grågæs, men også forskellige pattedyr med slagmærker. Der var også flere knogler med tegn på at de havde ligget ubeskyttet på overfladen i noget tid, inden de blev deponeret i latringruben. Enkelte knogler af nyfødte kalve må regnes som affald og ikke som spiserester, da de mangler tegn på slagting eller partering, ligesom en enkel ben af en voksen kat. En sjælden fiskeart blandt fundene fra Købmagergade var en gedde.²¹²

Figur 25: Latrin 7037. Svag at genkende er resterne af træ langs siderne. Det mørke fyld af latrinen i bunden blev skåret af grube 7039 (rød markeret). Den øverste del er forstyrret af et moderne dræn. Blik mod øst. Foto nr. 6406, Franciszek Satalecki, Københavns Museum.

²⁰⁸ Læderet var desværre for dårlig bevaret til en identifikation af skindet ved ZooMS analyse (Hansen 2024).

²⁰⁹ [Danmark: Sparebøsse med medaljer fra Charlottenborg, 1672 - Nationalmuseets Samlinger Online \(natmus.dk\)](https://natmus.dk)

Fundet er del af den Kongelige Mønt og Medaljesamling på Nationalmuseet, inv. nr. FP 2407.1-13 (sparebøssen selv er FP 2407.13). Se også Glob 1980, kat. nr. 40.

²¹⁰ Henriksen/Stevnsvig 2020/2021, Udgravning 4 etape 1; Henriksen et al. 2022, 27.

²¹¹ Gotfredsen 2022.

²¹² Gotfredsen 2022.

Figur 26: Spærebøsse X2024 af rød keramik. Møntindkastningen er tydeligt at se på venstre side af det fraknækkede lille stykke. Foto: Simone Mayer, Københavns Museum.

Latrin 7038

Type: Trækasse	Dimension (l+b+d): 1,5 x 1,2 x 0,2 m
Antal fyld: 2	Naturvidenskab: Gennemsyn makrofossiler
Datering: Renæssance	Typiske og specielle fund: Keramik

Latrin 7037 lå langt inde i den tidligere baggård af Købmagergade 50, direkte sydøst for latrin 7037, selvom de stratigrafisk ikke berører hinanden. Kun bunden var bevaret af latrinen med ca. 1,5 x 1,2 m størrelse, hvor den nederste planke af trækassen var at se langs den nordlige kant.

Trækassens konstruktionsnedgravning var genopfyldt med gul-gråt ler. Det eneste bevarede fyld af latrinens fækalielag bestod af brunorange organisk materiale. Den indeholdt ingen genstande, men lidt figen og mineraliserede frø, som tyder på latrinmateriale.²¹³

Latrin 7073

Type: Grubelatrín	Dimension (l+b+d): 2,2 x 0,2 x 0,7 m
Antal fyld: 2	Naturvidenskab: Makrofossilanalyse, zoologi
Datering: Renæssance	Typiske og specielle fund: Keramik, dyreknoget

Latrin 7073 lå i den bagerste del af den tidligere baggård af Købmagergade 50, måske tilhørende en adresse på Springgade. Den lå kun få meter nordøst for latriner 7080 og 7081, dog meget forstyrret af de moderne fundamenter, så at kun en bredde på 20 cm var bevaret i en længde på 2,2 m.

De to fyld består af organisk materiale, dog var der især i den øverste fyld mange store dyreknoget og teglfragmenter, mens bundfylden indeholdt mindre fragmenter og lidt kalknister. Makrofossilanalysen af bundfylden påviste diverse kulturplanter som sennep, blomme, dog også hamp, som samlet kan tyde på

²¹³ Henriksen/Stevnsvig 2020/2021, Udgravning 4 etape 1.

latrinmateriale²¹⁴. Dyreknogeterne fra bundlaget bestod af spiserester (lidt høns og ged, samt lidt fisk, men mest okse), men også af mange knogler fra nyfødte kalve²¹⁵. Disse knogler var uskadte og blev ikke spist men de måske dødfødte kalve blev direkte deponeret som affald.

I den øverste fyld lå der ud fra dyreknogeter flere spiserester af de samme dyrearter, samt også noget gris.²¹⁶ Dog ingen nyfødte kalve: den eller de må have været deponeret i den første brugsfase af latrinen.

De forskellige keramiktyper fra begge fyld daterer gruben til sen 1500-tallet eller begyndelsen af 1600-tallet.

Latrin 7080

Type: Grubelatrín?	Dimension (l+b+d): 1,2 x 0,7 x 0,08 m
Antal fyld: 2	Naturvidenskab: Makrofossilanalyse, zoologi
Datering: Renæssance	Typiske og specielle fund: Keramik, dyreknogeter

Latrin 7080 lå langt inde i den tidligere baggård af Købmagergade 50. Grubelatrinen på 1,2 m sidelængde, blev skåret af fundamenter og der var derfor kun 0,7 m bevaret i bredden. Samtidigt blev den også skåret af den åbenbart lidt senere latrin 7081. Den lå ret højt i terrænet under et moderne dræn, hvorfor der også kun var 8 cm bevaret af fylden.

Der kunne udskilles to organiske fyld og i bundfylden fandtes forskellige dyreknogeter, enkelte keramikskår fra renæssancen og et søm. En makrofossilanalyse påviste mange kulturplanter, bl.a. sennep, figner, hyld og hamp. Det tyder klart på afføring med spiserester.²¹⁷ Dyreknogeterne bestod mest af pattedyr, der kan være spist, deriblandt ret mange stejlere fra okse og får/ged, som ellers ikke fandtes så ofte på Købmagergade. Mest interessant var dog resterne af to forskellige katte: en voksen kat og en ung kat.²¹⁸

Latrin 7081

Type: Grubelatrín	Dimension (l+b+d): 1,4 x 0,9 x 0,8 m
Antal fyld: 2 latrínfyld; 1 senere fyld	Naturvidenskab: 2 Makrofossilanalyser, gennemsyn makrofossiler, insektanalyse, parasitanalyse, zoologi
Datering: Renæssance	Typiske og specielle fund: Keramik, dyreknogeter, glas, ovnkeramik, læder

Latrin 7081 lå langt inde i den tidligere baggård af Købmagergade 50. Grubelatrinen på 1,4 m sidelængde, blev skåret af fundamenter og var derfor kun 0,9 m bredt bevaret. Samtidigt skårede den gennem den lidt ældre latrin 7080.

To organiske fyld blev aflejret under latrinens egentlige brugsfase. I en første fase blev bundfylden deponeret, som indeholdt læder af skosål, lidt keramik fra renæssancen og lidt dyreknogeter. S sammensætningen af knogleterne var ret interessant, da der lå enkelte spiserester af pattedyr, men også en enkel knogle fra en føtal kalv, som man havde deponeret som affald. Derudover fandtes knogleterne af

²¹⁴ Henriksen et al. 2022, 27.

²¹⁵ Gotfredsen 2022.

²¹⁶ Gotfredsen 2022.

²¹⁷ Henriksen/Stevnsvig 2020/2021, Udgravning 4 etape 1; Henriksen et al. 2022, 27.

²¹⁸ Gotfredsen 2022.

mindst to forskellige katte: en voksen kat og en ung kat på ca. 2 måneder.²¹⁹ De påtrufne planterester var mest forskellige kulturplanter, som sennep, kål, hirse, boghvede, figen, æbler, blomster, vindruer og krydderurter som dild, koriander og isop, nogen frø er også mineraliserede, som klart tyder på latrinaffald.²²⁰ Det bekræftes også af den store mængde parasitter, især piskeorme der lå i bundfylden, som kan stamme fra menneskelig afføring eller fra gris.²²¹ Insektanalysen påviste 36 forskellige arter, som både lever indendørs og udendørs, og som optræder i gødning, kompost, mudder, ådsler, hø, kornprodukter, mudder mm. Tolkningen ud fra insekterne går i retning af en blandet affaldsgrube i en eksponeret udendørs placering, fyldt med gødning, træ, halm, køkkenaffald og indholdet af latrinspanden.²²²

I den anden fase af latrinen, enten efter en tømning eller efter at bundfylden var tilpassende nedbrudt, blev en fyld med mange knogler og teglsten, men også keramik fra renæssancen, glas og læderfraskær på en tykkelse af 45 cm af deponeret i gruben. Planteresterne tyder igen på i hvert fald andele af latrinmateriale med mineraliserede frø og kulturplanter som kål, hør og humle.²²³ Dyreknoglerne bestod af spiseaffald, udover de sædvanlige pattedyr som gris, får/ged og okse, diverse salt- og ferskvandsfisk, fandtes her også mange forskellige fugle, især and, høns, rejgås/grågås og af dem mest vinger og ben. Specielle fund udgjordes af enkelte knogler af pindsvin, en bomlærke og katte. Der var mindst to katte, en voksen kat og en nyfødt killing. Til sidst var der igen enkelte dele af en nyfødt eller føtal kalv, som var deponeret som affald uden at bære snit- eller slagtespor.²²⁴ Sammensætningen af knoglematerialet er utrolig diverse, da der er mange forskellige arter til stede. Deriblandt var også mange arter, som ellers ikke kunne observeres på knoglematerialet fra Købmagergade. Der er derfor tale om et særlig interessant ensemble af arter.

I den tredje fase i latrinens brug, blev en rund nedgravning på 45 cm i diameter gravet i den øvre latrinfyld, som bagefter blev fyldt op med lyst sand. Den runde form og størrelsen kunne også tyde på placeringen af en tønne, som måske fungerede som toiletsæde og senere blev fjernet, hvorefter sandet blev deponeret. Sammensætningen af fylden var klart forskelligt fra de to latrinfyld, idet der kun fremkom lidt ruderatplanter.²²⁵

²¹⁹ Gotfredsen 2022.

²²⁰ Henriksen/Stevnsvig 2020/2021, Udgravning 4 etape 1; Henriksen et al. 2022, 27.

²²¹ Bergman 2022, 3.

²²² Petersen 2021, 36-40.

²²³ Henriksen/Stevnsvig 2020/2021, Udgravning 4 etape 1; Henriksen et al. 2022, 27.

²²⁴ Gotfredsen 2022.

²²⁵ Henriksen/Stevnsvig 2020/2021, Udgravning 4 etape 1.

Figur 27: Kun bunden af den ældre latrin 7080 er bevaret (til højre) og den blev skåret at den langt dybere liggende latrin 7081 (til venstre). Den lysegrå sandfyld af den senere nedgravning 7082 er tydeligt at se i profilen af latrin 7081. Blik mod vest. Foto nr. 6509, Franciszek Satalecki, Københavns Museum.

Latrin 8000

Type: Trækasse	Dimension (l+b+d): 1,3 x, 1,2 x 0,7 m
Antal fyld: 6	Naturvidenskab: Dendrokronologi, gennemsyn makrofossiler, 3 makrofossilanalyser, 2 insektanalyser, screening for insekter, zoologi, 3 parasitanalyser, geokemiske analyser, mikromorfologi, C14-datering, pollenanalyse
Datering: C14-dateret til 1425-1506, dendrokronologisk efter 1423, fund dateret 1500-1600	Typiske og specielle fund: Dyreknogeter, bl.a. af katte, sortkrage og hare, pasglas, læderstøvle, sort peber, opiumsvalmue, keramik, læder, kniv

Latrin 8000 var placeret i den bagerste baggård til Købmagergade 44, dvs. i den baggård der ligger tættere på Pilestræde og Nina Bangs Plads end på Købmagergade. Den fremstod flot bevaret, om end forstyrret i dens vestlige side af én massiv funderingsstolpe fra da man opførte *Den Kongelige Porcelænsfabrik* i 1700-tallet. Ud fra de stratigrafiske forhold og C14-datering af latrinens nederste lag til omkring år 1500²²⁶, samt en dendrokronologisk datering til efter år 1423²²⁷, af en bjælke nederst latrinens sydlige side, vurderes den at være fra tiden omkring begyndelsen af 1500-tallet og frem.

Den lå 1,7 meter vest for latrin 1287, og kun ca. 0,7 m syd for latrin 8001. Den havde en rektangulær til firkantet form og målte 1,3 x 1,2 m. Dens bevarede dybde var ca. 70 cm. Trækassen bestod af fire

²²⁶ Goslar 2021/2022.

²²⁷ Hylleberg Eriksen 2020, 10.

hjørnepæle med tolv horisontalliggende planker, tre på hver side af latrinen. Dog var de øverste planker i meget dårlig stand og kun delvist bevaret. Hjørnepælene var ca. 1 meter lange og tilspidsede i enderne og målte omkring 12 x 6 cm og 10 x 7 cm i tværsnit. De var tydeligt af genbrugt træ idet samlingshuller i pælene ingen funktion havde til latrinens konstruktion. Plankerne var ca. 1-1,2 m lange, ca. 20 cm brede og 3-4 cm tykke. Konstruktionen var præcis som de andre nærliggende latriner. Latrinen synes bevidst gravet ned i østkanten af den vestlige staldgrøft, formodentlig for at udnytte denne så latrinens indhold har kunnet sive ud i grøften. På denne måde har latrinen ikke behøvet tømmes lige så ofte. Latrinens forskellige lag indikerer dog alligevel gentagende tømninger i latrinens brugstid. Måske fordi den har været anvendt over en længere årrække. Brugstiden for latrinen kendes ikke med sikkerhed, men kan ud fra C14-datering, stratigrafi og genstandsmaterialet i latrinens organiske lag (brugsfasen) teoretisk være anvendt fra 1500-1600-tallet, dvs. mindst 100 år.

Trods placeringen ved staldgrøftskanten, sivede latrinfylden ned og farvede jordlaget **under latrinkassen** mørkt. Laget bestod af sterilt materiale med småsten og indeholdt mest ruderatplanter og pollen fra den lokale vegetation. Det var en bevokset overflade, som latrinen var gravet ned i, som på et tidspunkt var blevet omgravet og lå udsat for vejret. De fosfatiske affaldsdele (opstår typisk fra urin) tyder på nedsivningen fra latrinen.²²⁸

Bundlaget i latrinen var af mørkt organisk affald, og indeholdt kulturplanter og ukrudtsfrø heriblandt klid, boghvede, kål/sennep, jordbær, figner, samt sort peber, som er en sjældenhed at finde og som kun overklassen havde adgang til.²²⁹ Udover planteresterne tyder også parasitterne på menneskelig afføring: Parasitanalysen viste en blanding af både parasitter fra mennesker (piskeorm) og grise (lungeorm).²³⁰ Pollenprøven fra de tre fyld indeholdt kun få planter men mange af de allerede nævnte parasitæg.²³¹ Geologisk er der klar tale om et afføringslag, som blev dannet ved sporadisk akkumulation i stående vand: tynde striber med meget fosfatisk afføringsaffald, som indeholder spiseplanter og små knogler (især fiskeben) lå på skift med tynde striber af sand.²³² Dyreknogeterne påviser spiseaffald, også med hønseknogeter. Specielle arter er katteknogeter, bagpoten af en hare, sortkrage, skruetudse og nålefisk.²³³ Den usædvanlige sammensætning af harepote, kattedeponering og sort krage sender tankerne mod en mulig folkloristisk tro bag nedlægningen af disse dyr (se kapitel 6.1 Tro og skik). Latrinen blev tydeligvis anvendt både som latrin, men også som latrinært affaldsdeponi, hvor fækalier fra grise kunne indgå. Derudover var latrinen lukket, da der var nærmest ingen insekter til stede²³⁴, samt at afføringslaget også øverst var dækket af et sandlag, måske for at binde lugten og holde indholdet tør.

Det **midterste latrinfyld** med en rødlig farve rummede bl.a. læder og tekstil (toiletpapir?). Der fandtes mange forskellige bær, hirse, kål/sennep og æble, samt lokal voksende ruderatplanter. Mere speciel er hør og dild, samt fugle-kirsebær. Der var altså mest fækalier i laget.²³⁵ Insekterne peger på en blanding af latrin og husholdningsaffald med skadedyr fra kornprodukter, samt en art, som kan findes i lagrede produkter som korn, men også i saltet fisk.²³⁶ Rigtig mange piskeorme og en del spolorme stammer fra mennesker,

²²⁸ Henriksen/Stevnsvig 2020/2021, Udgravning 3 etape 1; Ruter 2022, 19-20; 33-36; Macphail 2023, 6-8.

²²⁹ Henriksen et al. 2022, 10.

²³⁰ Bergman 2022, 2.

²³¹ Ruter 2022, 19-20.

²³² Ruter 2022, 33-36; Macphail 2023, 6-8.

²³³ Gotfredsen 2022.

²³⁴ Petersen 2021, 48.

²³⁵ Stevnsvig/Henriksen 2023, 2-3.

²³⁶ Petersen 2023, 6-7.

men der er også igen lungeorme fra grise fra opblandet affald.²³⁷ Mikromorfologien påviste også her fosfatisk afføring med spiseplanter, som indeholdt endda flere mindre knogler og fiskeben end bundlaget. Øverst i laget var mindre organiske affaldsdele deponeret, som blev klumpet sammen af naturlige processer, mens grænsen til den overliggende fyld er opgravet.²³⁸ Det kan tyde på deponeringer af f.eks. strå og køkkenaffald til bedre kompostering og tørre forhold i latrinen, samt at der måske blev tømt en del af latrinmaterialet. Dyrekoglerne stammer mest fra blandet spise- og slagteaffald med de typiske husdyrarter og forskellige fisk. Igen er der både katte- og sortkrageknogler til stede.²³⁹

Det **øverste latrinfyld** indeholdt organisk materiale og fund af pasglas. Planteresterne indeholdt mange spiseplanter, som vindruer, hør, figer og æbler. Der var dog færre arter end i de to underliggende latrinfyld: det var altså sikkert afføring, men måske mere blandet med andet affald.²⁴⁰ Også insekterne peger på en blanding af afføring og husholdningsaffald med skadedyr fra kornprodukter, som dels kan være spist med kornet.²⁴¹ Blandt parasitterne er de typiske spol- og piskeorme, men der er også piskeorme fra kvæg/får eller hund, lungeorm fra grise og som særlig type en tamfuglparasit. Det passer altså med en blanding af affald fra stalden og fra stierne og menneskeligt afføring.²⁴² Mikromorfologisk kan der ses, at grænsen mod det underliggende lag var opgravet (se foroven), måske foretog man en tømning? Der var også inklusioner af kalkholdigt ler, formentlig fra lerklining. Det henviser til konstruktioner i nærheden i lerklining – måske bindingsværk – og fragmenterne var måske deponeret til at binde lugten.²⁴³

Lukningen af latrinen foregik med to brokkelag, som lå over afføringslagene fra brugsfasen. De indeholdt ret mange keramikfragmenter (bl.a. majolika). Det kompakte materiale var ikke blevet langsomt aflejret, men passer til indskyllet sand og affald fra de omgivende overflader, som blev skovlet ind i latrinen som lukningslag.²⁴⁴

²³⁷ Bergman 2023, 2-3.

²³⁸ Macphail 2023, 6-8.

²³⁹ Gotfredsen 2022.

²⁴⁰ Stevnsvig/Henriksen 2023, 2-3.

²⁴¹ Petersen 2023, 3-5.

²⁴² Bergman 2023, 3.

²⁴³ Macphail 2023, 6-8.

²⁴⁴ Ruter 2022, 33-36; Macphail 2023, 6-8.

Figur 28: Latrin 8000 med 3 horisontalliggende planker synlige. Set mod NV. Foto: Sakarias Lindgren, Københavns Museum.

Figur 29: Latrin 8000 set i nordvendt profil, med brungrønne fækalielag nederst. Foto: Sakarias Lindgren, Københavns Museum.

Latrin 8001

Type: Trækasse	Dimension (l+b+d): 1,2 x 1,0 x 0,5 m
Antal fyld: 6	Naturvidenskab: Dendrokronologi, makrofossilanalyse, insektanalyse, zoologi, parasitanalyse, geokemisk analyse
Datering: dendrokronologisk dateret efter 1568/69 og efter 1591	Typiske og specielle fund: Katteknogler, hundehvalpe, hane, toiletsæde, sort peber, opiumsvalmue, glas

Latrin 8001 var placeret i den bagerste baggård til Købmagergade 44, dvs. i den baggård der ligger tættere på Pilestræde og Nina Bangs Plads end på Købmagergade. Den fremstod mindre godt bevaret, og var forstyrret i dens østlige side af mindst to massive funderingsstolper fra da man opførte *Den Kongelige Porcelænsfabrik* i 1700-tallet. Derudover blev den udgravet af to omgange da latrinen var placeret mellem to udgravningsetaper. Ud fra genstandsmateriale og de stratigrafiske forhold samt to dendrokronologiske dateringer til efter år 1568/69²⁴⁵ af dens sydlige bundplanke af fyrretræ, og efter 1591 af den NV-lige ege hjørnepæl, vurderes den at være fra tiden omkring starten af 1600-tallet.

Latrinen lå 0,7 m fra latrin 8000 og 1,3 meter vest for latrin 1287 og kun ca. 0,25 m syd for latrin 8136. Den havde en rektangulær til firkantet form og målte 1,2 x 1,0 m. Dens bevarede dybde var ca. 50 cm. Trækassen bestod af fire hjørnepæle med mindst otte horisontalliggende planker, to på hver side af latrinen. Hjørnepælene var ca. 0,6-0,8 meter lange og tilspidsede i enderne og målte omkring 15 x 10 cm og 10 x 8 cm i tværsnit. De bar tydeligt præg af at være genbrugstræ idet samlingshuller i pælene ingen funktion havde til latrinens konstruktion. Plankerne var ca. 1 meter lange, 20 cm høje og havde en tykkelse på 3-4 cm. Dens konstruktion var præcis som de andre nærliggende latriner. Latrinen synes bevidst gravet ned i østkanten af den vestlige staldgrøft, formodentlig for at udnytte denne så latrinens indhold har kunnet sive ud i grøften. På denne måde har latrinen ikke behøvet tømmes lige så ofte. I bunden af latrinen lå et ødelagt træbræt med et cirkulært hul på ca. 35 cm, som kan have været anvendt som toiletsæde. Præcis ved toiletsædets hul ses da også en koncentration af gulgrønne fækalielag på ca. 20 cm.

Ud fra makrofossilanalyserne af det nederste fækalielag i latrinen indeholdt det næsten udelukkende ekskrementer, idet der stort set kun optræder kulturplanter og ukrudtsfrø, som følger med afgrøderne ved høst. Analyserne viser en stor diversitet i plantearter, man har spist; domineret af korn, boghvede, kål, sennep, jordbær, men også æbler/pære, figen, blomster og kirsebær samt krydderurter som dild, kommen/fennikel, koriander og sar. Af mere sjældne arter kan nævnes sort peber og opiumsvalmue.²⁴⁶ Indholdet er stort set identisk med latrin 8000. Det nederste fækalielag bestod endvidere af insekter, man typisk ville finde leve under usanitære forhold og møddinger.²⁴⁷ Parasitterne i laget består af piskeorm og spolorm, som tolkes at stamme fra mennesker.²⁴⁸ Derudover viser de zoologiske analyser forskellige arter af primært saltvandsfisk, men også en hane, et par hundehvalpe og en kat²⁴⁹, som ikke kan tolkes at have været spist, men måske var deponeret i latrinen for at forøge forrådnelsesprocessen.

²⁴⁵ Hylleberg Eriksen 2020, 10.

²⁴⁶ Henriksen et al. 2022, 11.

²⁴⁷ Petersen 2021, 8-9.

²⁴⁸ Bergman 2022, 2.

²⁴⁹ Gotfredsen 2022.

Figur 30: Latrin 8001 med en træplanke med hul i liggende i bunden af latrinen. Huldiameter er ca. 35 cm. Foto: Nikolai Fenger Pedersen, Københavns Museum.

Latrin 8003

Type: Trækasse	Dimension (l+b+d): 1,2 x 0,95 x 0,15 m
Antal fyld: 1	Naturvidenskab: Gennemsyn makrofossiler, screening insekter, zoologi
Datering: Renæssance	Typiske og specielle fund: Keramik, fiskeben, ovnkeramik

Latrin 8003 lå i den tidligere baggård direkte bag Købmagergade 46 (tilhørende Købmagergade 44). Den dårlig bevarede trækasse på 1,2 x 0,95 m størrelse, lå ret tæt på latriner 2018 og 2019, samt 8030 i samme baggårdsområde, men også på latriner 8061 og 8102, som måske tilhørte en anden matrikel, da de lå i en baggård bag Købmagergade 48.

Latrinen, gravet ned i et opfyldslag fra renæssancen, lå direkte under det moderne gulv og kun den sidste rest af dens bund var bevaret. Selvom forskellige fragmenter af keramik og ovnkakler blev påtruffet, så indeholdt fylden kun lidt hyld og gåsefod, som formentlig voksede i baggårdene.²⁵⁰ Der kunne heller ikke

²⁵⁰ Henriksen/Stevnsvig 2020/2021, Udgravning 3 etape 2.

observeres insektrester.²⁵¹ Muligvis var den meget tørre undergrund i dette udgravningsareal medansvarlig for de få plante- og insektrester. Dog var der andre latriner med lignende forhold, hvis indhold var meget rig af planterester (se latrin 2019 f.eks.). Blandt knoglerne var kun nogle fiskeben af torsk, kuller og sild, altså de mest almindelige marine spisefisk.²⁵²

Latrin 8030

Type: Grubelatrín	Dimension (l+b+d): ? x ? x 0,6 m
Antal fyld: 1	Naturvidenskab: Makrofossilanalyse
Datering: Renæssance	Typiske og specielle fund: Dyrekogler

Latrin 8030 lå i den tidligere baggård direkte bag Købmagergade 46 (tilhørende Købmagergade 44). Den lå nordøst for latrin 8003 og nordvest for latrin 2138. Latrinen blev kun delvis observeret i et profil mod et delareal, som ikke skulle graves yderligere ud. Størrelsen i fladen af den 60 cm dybe latrin er derfor ukendt og den ligger i dag *in situ* bevaret under de nyopførte kældergulve. Grubeformen med jævne sider og en flad bund er typisk for grubelatriner og latriner med trækasse.

Den enkelte fyld af brunt organisk materiale indeholdt lidt dyrekogler og teglstenfragmenter. Sammensætningen af de meget sammenkittede planterester tyder på en blanding af staldaffald og afføring, idet der både var mineraliserede frø og kulturplanter som kål/sennep og meget humle til stede, men også meget ukrudt og fluepupper.²⁵³

Latrin 8053

Type: Grubelatrín	Dimension (l+b+d): 1,85 x 0,85 x 0,8m
Antal fyld: 3	Naturvidenskab: Gennemsyn af makrofossiler, C14-datering
Datering: 1490-1649 (C14-datering)	Typiske og specielle fund: Mos (toiletpapir), hamp

Grubelatrín 8053 var placeret i den bagerste baggård til Købmagergade 44, dvs. i den baggård der ligger tættere på Pilestræde og Nina Bangs Plads end på Købmagergade. Grundet de logistiske- og udgravningstekniske udfordringer blev grubelatrinen kun delvist undersøgt. Samtidig var den stærkt forstyrret af recente nedgravninger til kloakrør. Latrinens bevarede dimensioner var 1,85 m i længden og 0,85m i bredden og 0,8 m i dybden. Der er foretaget to C14-dateringer af de fækalieholdige lag, som angiver en datering til mellem 1490-1649 og 1539-1636.²⁵⁴ Dens datering er stort set den samme som de andre omkringliggende latriner (1287, 8000, 8001, 8036 og 8123), der alle hører til tiden omkring renæssancen. I det kursoriske gennemsyn af fækalielagets makrofossiler, fremkom bl.a. hamp, sennep/kål, blomme, hør og mos.²⁵⁵ I det fækalieholdige lag er der også fundet lidt dyrekogler (ikke undersøgt), samt kalk, som kan være lagt i latrinen i forbindelse med at man ønskede at mindske eventuelle lugtgener.

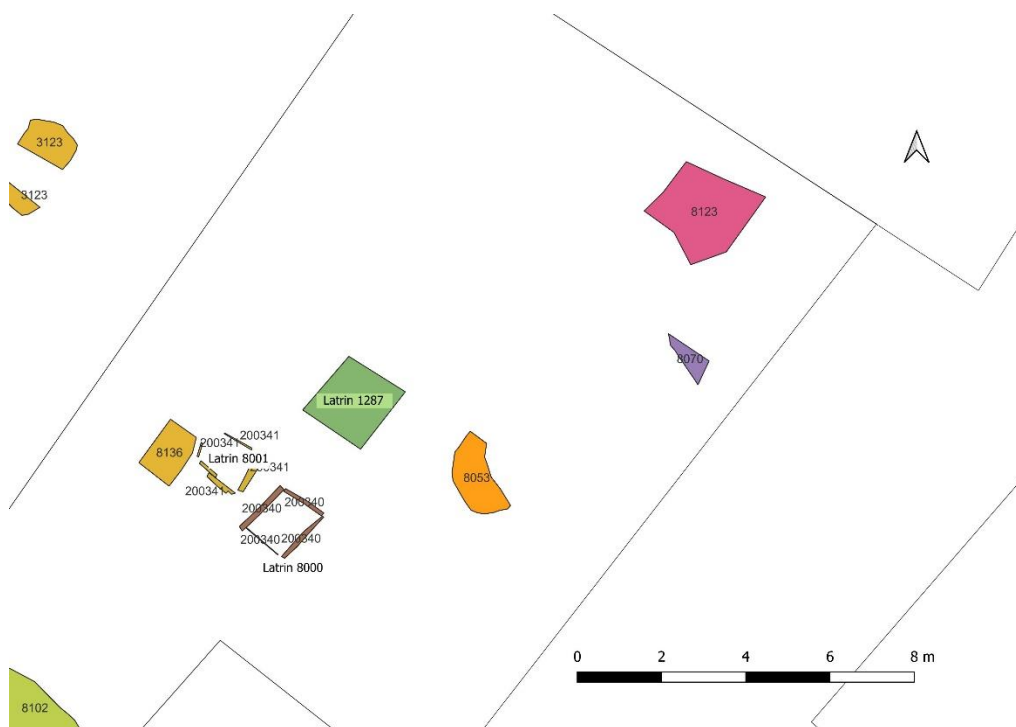
²⁵¹ Petersen 2021, 48.

²⁵² Gotfredsen 2022.

²⁵³ Henriksen/Stevnsvig 2020/2021, Udgravning 3 etape 2.

²⁵⁴ Goslar 2021/2022.

²⁵⁵ Henriksen/Stevnsvig 2020/2021, Udgravning 3 etape 1.

Figur 31: Latrin 8053's placering i baggården, hvor andre latriner også kan ses. Kort: Udarbejdet i GIS programmet QGIS.

Latrin 8061

Type: Trækasse / Brøndkasse	Dimension (l+b+d): 2,5 x 2,5 x 3 m
Antal fyld: 1 bagfyld; 1 fyld (fase 1); 1 fyld (fase 2) 1 fyld (fase 3); 3 fyld (fase 4)	Naturvidenskab: 3 Makrofossilanalyser, 5 gennemsyn makrofossiler, insektscreening, 2 insektanalyser, parasitanalyse, geoarkæologisk analyse, 3 dendrokronologi, 2 pollenanalyser, zoologi, ZooMS
Datering: Renæssance; 1505-1543 (dendro)	Typiske og specielle fund: Keramik, dyrekogler, metal, glas, ovnkeramik, læder, kridtpiber; træskål, økse, sengepande

Latrin 8061 lå i den tidligere baggård direkte bag Købmagergade 48. Den lå kun få meter nordøst for latrin 8067 og direkte sydvest for latrin 8102, som skærede bagfylden af latrin 8061. Derudover lå den også ret tæt på latrin 8157 og 8003, dog lå sidstnævnte latrin formentlig på en anden matrikel.

I en første fase blev trækassen med en sidelængde på 2,5 m bygget ned i middelalderlige opfyldslag. Konstruktionsvisen med lodrette planker mellem de fire hjørnestolper, som blev afstøttet af vertikale bjælker og diagonal krydsende planker på indersiden af trækassen, var enestående. Den 3 m dybt bevarede kasse var sandsynligvis anlagt som brønd. Tre dendrokronologiske analyser sætter datoen for selve brøndkassen til efter 1505/1543 (fælledatoer).²⁵⁶ Bundfylden af trækassen blev formentlig afsat, mens anlægget var i brug som brønd, med en enkel fund af en Bartmannskrug, som kan dateres mellem 1530-1620.

²⁵⁶ Hylleberg Eriksen 2020, 2-3.

I en anden fase blev brønden anvendt som latrin. En fyld af 1,1 m tykt organisk materiale med diverse keramikfragmenter fra renæssancen blev tolket som afføring. Fylden indeholdt mange kulturplanter, som hamp, humle, forkullet byg og havre, figner, hør, æbler, sort sennep, og mos, som kunne anvendes som toiletpapir. De forkullede korn og fund af humle tyder på ølbryggeri. Speciel er sort peber, som begyndte at blive mere almindelig i renæssancen.²⁵⁷ Æggeskal fra hønseæg, knogler af både and, gæs og høner påviser den intensive udnyttelse af tamfuglearter. Samtidigt spiste man også får, gris og kvæg, og en række fisk, bl.a. ål og aborre.²⁵⁸ Knoglerne vidner til inklusionen af køkkenaffald i latrinen. Et stort antal insekter bestod af arter, som typisk findes i latriner. Samtidigt fandtes også flere arter af indendørs levende insekter, som tyder på, at man også deponerede opfejdet materiale fra huset i latrinen.²⁵⁹ Den geokemiske analyse viste at der var mindst to forskellige opfyldningshændelser gemt i den mægtige opfyldning. Fordi den for latriner typiske sribede aflejring mangler, foregik opfyldningsprocessen ikke over en længere tid, men materialet blev redeponeret i latrinskakten eller man "rørte rundt" i fylden for at opblande den. Med denne sekundære omlejring var latrinen måske det centrale samlingssted til deponering af latrinmaterialet fra forskellige steder, måske for at lave det nemmere for afhentningen.²⁶⁰

En speciel fund fra latrinfasen var den intakte underdel af en sengepande. Den runde skål af metal med jævne sider og en flad bund samt horisontal udbøjjet rand, havde en diameter på 23 cm. Tegn på reparationer i form af et lappet hul tyder på en lang brugsfase (rød pil i Figur 33). Skålen blev måske anvendt som natpote eller til at holde skyldevand til latringangen.

I en tredje fase blev latrinen opgivet og en mulig overbygning eller gulv nedbrudt og de knækkede planker kastet ned i trækassen. Den overliggende organiske fyld bestod mest af staldaffald, som indeholdt især ruderatplanter fra de nærmere omgivelser²⁶¹ og få piskeorme fra kvæg, får / ged eller hund.²⁶² Inklusioner af græs, mos og små grene tyder i den samme retning, måske voksede også nogen af planterne i selve trækassen, hvis den stod åbent i et stykke tid.²⁶³ Der fandtes flere forskellige keramiktyper end i latrinfylden, til gengæld kun en mindre mængde dyrekogler. I alt var det mere blandet affald, redeponeret materiale, som blev deponeret i trækassen.

Efter en tømning af trækassen blev i den fjerde og sidste fase tre forskellige fyld deponeret. De to nederste fyld indeholdt af ruderatplanter, samt lidt blomme og hassel.²⁶⁴ De påtrufne insekter levede udendørs i gødning, ådsler, kompost eller på diverse planter og der fandtes ingen arter, som levede i latriner. Fylden bestod af en blanding af køkkenaffald og gødning deponeret i flere omgange.²⁶⁵ Den øverste fyld skulle endeligt fylde trækassen helt op og den bestod derfor af et stort antal store genstande, især næsten hele keramikkar fra 1600-tallet, samt en stor mængde dyrekogler. Knoglerne stammer mest fra husdyr og fisk, og repræsenterer spiseaffald, hvor især kraniefragmenter af en kronhjort skal nævnes, da vild var særlig dyr og ofte forbeholdt adelen. Der fandtes dog også forskellige kattekogler, som må være en særlig deponering enten af et uønsket dyr, et kadaver eller måske var der en symbolsk lukningsritual, hvor katte kunde indgå i²⁶⁶ (se foroven). Flere prøver af læderfragmenter blev analyseret ved ZooMS-metoden, og der

²⁵⁷ Henriksen/Stevnsvig 2020/2021, Udgravning 3 etape 3; Henriksen et al. 2022, 19.

²⁵⁸ Gotfredsen 2022.

²⁵⁹ Petersen 2021, 31-35.

²⁶⁰ Ruter 2022, 64 ff.

²⁶¹ Henriksen/Stevnsvig 2020/2021, Udgravning 3 etape 3; Henriksen et al. 2022, 19.

²⁶² Bergman 2022, 3.

²⁶³ Ruter 2022, 61 ff.

²⁶⁴ Henriksen/Stevnsvig 2020/2021, Udgravning 3 etape 3.

²⁶⁵ Petersen 2021, 24-27; 48; Ruter 2022, 61 ff.; Henriksen/Stevnsvig 2020/2021, Udgravning 3 etape 3.

²⁶⁶ Gotfredsen 2022.

var både skosål fra 1600-tallet og overlæder af sko lavet af koskind. Et stykke fraskær af koskind kunne henvise til foretagne reparationer af sko udført på lokaliteten.²⁶⁷

Brønden og den senere latrin var i alt mellem 50 og 100 år i brug.

Figur 32: Blik i den næsten tømte brøndskakt. Konstruktionen er godt synligt: hjørnestolper og lodrette planker, på indersiden støttet ved horisontale planker og krydsende bjælker. Blik mod syd. Foto nr. 2709, Signe Groot Terkelsen, Københavns Museum.

²⁶⁷ Hansen 2024.

Figur 33: Bunden af en sengepande efter konserveringen, set oppefra. Den røde pil markerer, hvor der blev lappet et hul i pandens side. Foto: Sofie Stærbo, Københavns Museum.

Latrin 8067

Type: Grubelatrin med trælåg	Dimension (l+b+d): 3,85 x 3 x 1 m
Antal fyld: 1 bagfyld; 3 fyld (fase 1); 1 fyld (fase 2)	Naturvidenskab: 2 Makrofossilanalyser, 2 insektanalyser, 2 parasitanalyser, geoarkæologisk analyse, dendrokronologi, zoologi, ZooMS
Datering: Renæssance; ca. 1507 (dendro)	Typiske og specielle fund: Keramik, dyrekogler, metal, glas, ovnkeramik, læder, tekstil; ringbrynje

Latrin 8067 lå i den tidligere baggård direkte bag Købmagergade 48. Den lå kun få meter sydvest for latriner 8061 og 8102, samt lidt sydlig for latrin 8157. Den 3,85 x 3 m store grube blev gravet ned i middelalderlige opfyldslag og senere dækket af andre opfyldslag fra renæssancen. I den stratigrafiske følge er den lidt ældre end latrin 8061.

Den store, 1 m dybe grube, var overdækket med et massivt låg af planker i flere lag, som var fastnet på en træramme, som omgav gruben. En enkel bjælke lå hen over gruben og ved det senere pres af overliggende strukturer, knækkede plankerne fra låget og sank ned i gruben både syd og nord for bjælken.

I den første fase blev gruben anvendt som latrin. Rester af tøndelåge mellem trælågets planker stammer måske fra toiletsæder. En af tøndelågene af egetræ blev dendrokronologisk dateret til ca. 1507

(fælledato).²⁶⁸ Tre fyld med organisk materiale blev deponeret i latrinens brugsfase. Forskellige fragmenter af keramik og ovnkeramik, som en fuldstændig bevaret pottetekakkel, daterer denne fase til 1500-tallet. Et særlig fund er et læderfragment, måske fra et bælte, som var af rådyr skind og må have været en særlig luksus.²⁶⁹ Dyreknogler stammer fra spiseaffald og bestod mest af får og lidt fisk som ulk og kuller.²⁷⁰ De påtrufne tekstilstykker blev formentlig anvendt som toiletpapir. Kulturplanter og markukrudt tyder klar på afføring. Sort sennep og korn var dominerende, men der fremkom også diverse frugt og bær samt krydderurter som dild, koriander og sar.²⁷¹ De mange bændel- og spolorme smittede gris og mennesker²⁷², til gengæld var der kun få insekter, som typisk levede i latrinmaterialet. De fleste arter levede dog i gødning, kompost og på fugtige undergrund.²⁷³ Afføring og urin kunne også blive påvist i de kemiske analyser.²⁷⁴ Latrinen indeholdt en blanding af afføring, gødning og køkkenaffald, som må have været enten sekundært deponeret eller var blevet opblandet i gruben.

I den anden fase af latrinens historie var den organiske fyld formentlig nedbrudt, så at et hulrum kunne opstå. På fyldens overflade kunne under den tid vokse planter²⁷⁵, inden plankelåget til sidst under pres af de overliggende strukturer knækkede og blev presset ned i latrinfylden. En del af fylden blev presset ud og kom til at ligge over plankelåget. Diverse analyser bekræftede, at det handlede sig om den samme fyld, som var undersøgt under plankerne, med kulturplanter og markukrudt²⁷⁶, parasitter som piskeorme af mennesker og gris, samt nogen af får/ged, kvæg eller hund.²⁷⁷ Også insektresterne pegede på en lignende, blandet sammensætning af fylden, med gødning, afføring og køkkenaffald.²⁷⁸ Kun ret få genstande fremkom i denne øvre del af fylden og de enkelte ringe fra en ringbrynje tilhører formentlig et større fragment, som blev fundet i middelalderlige opfyldslag ved siden af latrinen. Sålen af en sko var lavet af koskind, ligesom en tilsvarende sål i brugslagene af den første fase.²⁷⁹

²⁶⁸ Hylleberg Eriksen 2020, 2-3 og 9.

²⁶⁹ Hansen 2024.

²⁷⁰ Gotfredsen 2022.

²⁷¹ Henriksen/Stevnsvig 2020/2021, Udgravning 3 etape 3; Henriksen et al. 2022, 19.

²⁷² Bergman 2022, 3.

²⁷³ Petersen 2021, 28-30.

²⁷⁴ Ruter 2022, 55 ff.

²⁷⁵ Ruter 2022, 55.

²⁷⁶ Henriksen/Stevnsvig 2020/2021, Udgravning 3 etape 3; Henriksen et al. 2022, 19.

²⁷⁷ Bergman 2022, 3.

²⁷⁸ Petersen 2021, 15-19.

²⁷⁹ Hansen 2024.

Figur 34: Den nordlige halvdel af latrin 8067, hvor en del af trærammen er synligt, som løber under de nord-syd-gående planker, som er knækket ved midterbjælken. I et mellemrum mellem plankerne (ca. ved målestokken) kan den øverste rødligbrune fyld af latringruben ses. Blik mod syd. Foto nr. 2276, Emilie Jørgensen, Københavns Museum.

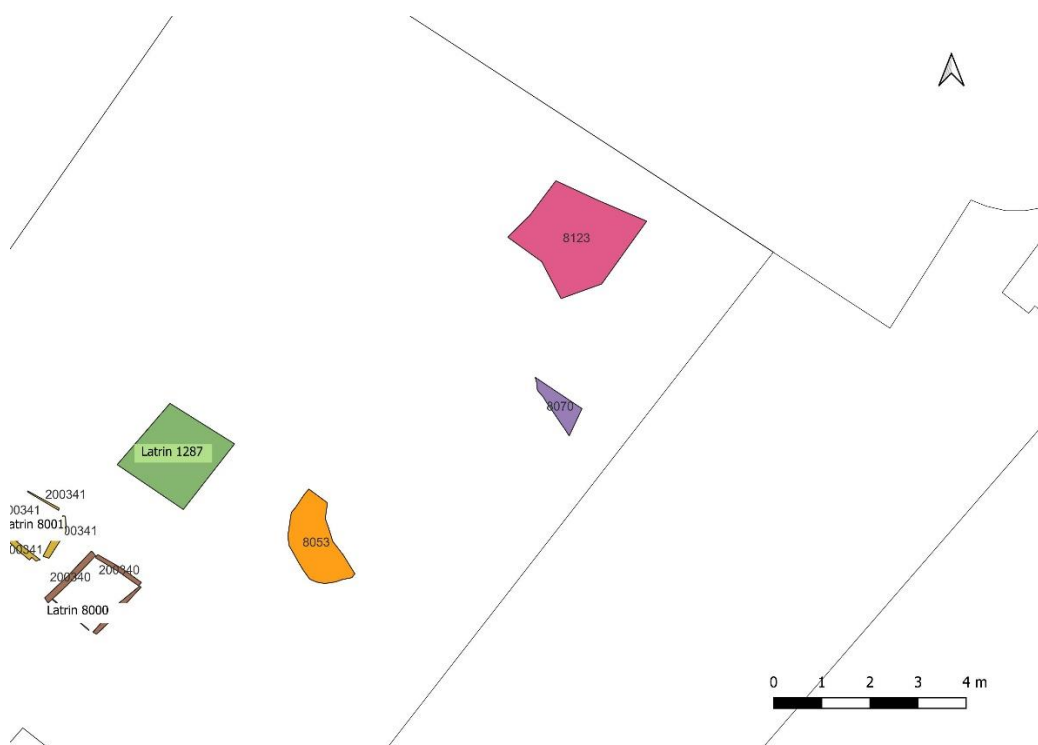
Figur 35: Den fuldstændig bevarede pottekakkel X8136 med blik på den tidligere "show-side", hvor kaklen er overtrukket med en farveløs glasur, som understreger lerets røde farve. Foto: Simone Mayer, Københavns Museum.

Latrin 8070

Type: Grubelatrín	Dimension (l+b+d): 1,14 x 0,6 x 0,5 m.
--------------------------	---

Antal fyld: 7	Naturvidenskab: Makrofossilanalyse, 2 C14-dateringer
Datering: 1495-1602 og 1474-1638 (C14)	Typiske og specielle fund: Blyplombe med stempel

Grubelatrinen 8070 var placeret i den bagerste baggård til Købmagergade 44, dvs. i den baggård der ligger tættere på Pilestræde og Nina Bangs Plads end på Købmagergade. Grundet logistiske- og udgravningstekniske udfordringer blev grubelatrinen kun delvist undersøgt. Samtidig var den stærkt forstyrret af recente nedgravninger til kloakrør og forsvandt ud af udgravningsfeltets N-NØ-lige sider. Latrinen ligger et par meter syd for grubelatrinen 8123 og ca. 5 m NØ for grubelatrinen 8053. Der er foretaget to C14-dateringer af latrinen²⁸⁰, som tidsmæssigt viser at den er fra samme periode (renæssancen), som de andre nærliggende latriner. Makrofossilanalyserne af det nederste fækalielag viser, at laget indeholdt meget nedbrudt plantemateriale og mos, hvilket indikerer latrinaffald.²⁸¹ Derudover indeholdt det spor efter kål/sennep, blomster, hirse, boghvede, hassel og hamp. Af genstande indeholdt lagene over fækalielaget stykker af yngre rødglaseret keramik med grøn glasur, og en blyplombe med stempel.

Figur 36: Den mindre rest af grubelatrinen 8070 (lilla), som den blev opmålt i fladen. Kort: Udarbejdet i GIS programmet QGIS.

Latrine 8102

Type: Grubelatrinen / mulig trækonstruktion?	Dimension (l+b+d): 4,6 x 3,3 x 1,6 m
---	---

²⁸⁰ Goslar 2020/2021.

²⁸¹ Henriksen et al. 2022, 10.

Antal fyld: 2	Naturvidenskab: Makrofossilanalyse, insektanalyse, parasitanalyse, geoarkæologisk analyse, pollenanalyse, zoologi, ZooMS
Datering: Renæssance	Typiske og specielle fund: Keramik, dyreknogeter, metal, ovnkeramik, kridtpibe læder, tekstil; mønt, kniv med Mariafigur, krudthorn, stavbæger

Latrin 8102 lå i den tidligere baggård direkte bag Købmagergade 48. Den lå nordøst for latriner 8067 og 8061, som den skårede i kanten, samt tæt på latrin 8157. På få meters afstand mod nordøst lå grupperingen af latriner 8000, 8001 og 8136. Mod sydøst lå – formentlig på en anden matrikel – latrin 8003, i den modsatte retning var latriner 3099 og 3100 placeret. Latrin 8102 var overdækket af opfyldslag fra nyere tid og forstyrret af en pælefundering fra slutningen af 1700-tallet.

Kun den nordlige halvdel af den 4,6 x 3,3 m store firkantede grube blev udgravet, mens resten i dag er bevaret *in situ* under de nyopførte bygninger. Enkelte planker langs grubekanten på overfladen (måske fra en overdækning?) og en klar sort markering samt enkelte grene langs grubens sider tyder på en form for trækonstruktion, som måske ved et senere tidspunkt blev fjernet.

I en første fase blev gruben anvendt som latrin. Bundfylden var 1,5 m tyk og af lysebrunt organisk materiale med mange planterester, træflis, hår og pels. Rester af kulturplanter, som korn, sort sennep, figen og andre frugter og bær, samt mos, som blev måske anvendt som toiletpapir, samt resultaterne fra pollenanalysen tyder på afføring.²⁸² Et meget højt antal af piskeorme (over 37000 æg), spolorme, bændelorme (som smitter ved spisning af rått eller tørret oksekød), og lungeorme fra grise tyder på en blanding af afføring fra mennesker og grise.²⁸³ Der fremkom mange insekter, som levede i latriner, men også arter fra kornprodukter og indendørs levende arter – en henvisning til en aflukket placering af latrinen.²⁸⁴ Ved siden af keramikfragmenter og læder, som omfattede både en skosål og noget overlæder af koskind²⁸⁵, fremkom specielle fund som et krudthorn af tak og et stavbæger, som formentlig stod ved toiletsædet med vand til skylning.²⁸⁶ Krudthorn af hjortetak optrådte fra omkring år 1500, og var mest udbredt i anden halvdel af 1500-tallet.²⁸⁷ Dyreknogeterne bestod af spiseaffald, mest får, mange hønseknogeter samt æggeskaller, men også andre husdyrarter og fisk. Igen findes knogler af en kat.²⁸⁸ Deponeringen foregik formentlig langsomt med flere portionsvise opfyldninger med affald, da der var tid til at planter kunne vokse på overfladen af den blandede fyld af afføring, gødning og husholdningsaffald.²⁸⁹

Efter at latrinfunktionen blev opgivet blev gruben opfyldt med en mere blandet fyld i en anden fase. Fundene fra denne fyld bestod mest af genstande af keramik og metal og kun meget få knogler, samt at der manglede organiske objekter af tekstil og læder, som var så præsentable i latrinfylden. Denne sekundære fyld bestod af affald, som man fjernede eller opgravede andre steder i området og deponerede i latringruben til en hurtig opfyldning og lukning af gruben. Det viste kombinationen af ældre genstande som en mønt fra 1400-tallet med yngre fund som en kridtpibe med et stempel fra Gouda, NL, fra mellem slut 1600- og

²⁸² Henriksen/Stevnsvig 2020/2021, Udgravning 3 etape 3; Henriksen et al. 2022, 19; Ruter 2022, 68.

²⁸³ Bergman 2022, 3.

²⁸⁴ Petersen 2021, 20-23.

²⁸⁵ Hansen 2024.

²⁸⁶ Se f.eks. fund i Odense: Haase 2017, 162.

²⁸⁷ Baart et al. 1977, 438-441.

²⁸⁸ Gotfredsen 2022.

²⁸⁹ Ruter 2022, 68-70.

starten af 1800-tallet.²⁹⁰ Et sjældent fund var et knivgreb af jern og træ, med et endestykke af messingblik. På hver side af endestykket var en figur indridset, som på lignende knive fra 14- og 1500-tallet blev tolket som Maria-portrætter.²⁹¹ En væltede tønne var måske oprindelig i brug som toiletsæde eller spand, da den indeholdt den samme fyld som deponeret i latrinens brugsfase.²⁹²

Figur 37: Krudthornet af tak X8113 efter konservering, med jernkapper på enderne og jernskruer, som stikker ud af kroppen, til fæstning af hornet til læderrem. Foto: Simone Mayer, Københavns Museum.

Figur 38: De tre fragmenter af et stavbæger. Til venstre i stadig våd tilstand inden konservering, til højre efter konserveringen. Fotos: Simone Mayer, Københavns Museum.

²⁹⁰ Stempel med pilespids. Se: van der Meulen 2003, 51.

²⁹¹ Set på Hoege Woerd Museum, NL; Baart et al. 1977, 330-331.

²⁹² Henriksen/Stevnsvig 2020/2021, Udgravning 3 etape 3; Henriksen et al. 2022, 19.

Figur 39: De to sider af det dekorerede knivgreb X8093 efter konserveringen. Endestykket er ca. 3 cm lang. Foto: Simone Mayer, Københavns Museum.

Latrin 8123

Type: Grubelatrín	Dimension (l+b+d): 2 x 1,6 x 1,2 m
Antal fyld: 3	Naturvidenskab: Makrofossilanalyse, insektscreening, zoologi, C14-datering, parasitanalyse, ZooMS
Datering: 1480-1640 (C14)	Typiske og specielle fund: Importeret keramik fra Beauvais (Frankrig), mos og filt (toiletpapir?)

Grubelatrín 8123 var placeret i den nordøstligste del af den bagerste baggård til Købmagergade 44, dvs. i den baggård der ligger tættere på Pilestræde og Nina Bangs Plads end på Købmagergade. Grundet de logistiske- og udgravningstekniske udfordringer blev grubelatrinen kun delvist undersøgt. Latrinen kunne iagttages i en del af udgravningsfeltet, hvor latrinen forsvandt ud af undersøgelsesområdet mod NØ og SV. Desuden var den stærkt forstyrret af recente nedgravninger til kloakrør. Grubelatrinen målte 2 x 1,6 m., og den bevarede dybde var 1,2 m, men var oprindeligt dybere end det. Dvs. en relativ stor type latrin set i forhold til de omkringliggende andre latriner (1287, 8000, 8001, 8053 og 8136). Konstruktionen af grubelatrinen lader til at være simpel opbygget, som et større hul i jorden med vertikale sider, og uden andre konstruktionsdele. Dog er der fundet enkelte lodretstillede træplanker inde i grubelatrinen og enkelte stykker i kanten, men var af så få dele at det ikke kan siges om plankerne har haft noget med latrinens konstruktion at gøre. Der var ingen synlige stolpehuller eller andre konstruktionsmæssige levn omkring den. Nedgravningen til latrinen har gået helt ned til undergrundsniveauet.

En C14-datering af fækalielaget gav en relativ bred datering til mellem 1480-1640.²⁹³ Ud fra de stratigrafiske forhold, hvor grubelatrinen er gravet ned gennem en grube fra senmiddelalderen, kan latrinen med nogenlunde sikkerhed henføres til tiden omkring 1500-1600-tallet (renæssancen). Genstandsmaterialet der fandtes i fækalielaget indikerer ligeledes at det kan stamme fra denne periode, idet der er fundet importeret keramik af Beauvais typen fra netop renæssancen. Latrinen kan være derfor være fra samme tid som de førnævnte latriner, der også kun er placeret ca. 7-12 m SV for denne.

Makrofossilanalyserne af fækalielaget i latrinen fremviste bl.a. klinte- og kiddikefragmenter og mos som man finder i latrinmateriale, men også nogle interessante kulturplanter som boghvede, valnød og ikke mindst mose-pors, som man har anvendt til ølbrygning.²⁹⁴ I fækalielaget fandtes for få insekter til en egentlig analyse²⁹⁵, ligeså var der ingen parasitter at finde i det.²⁹⁶ De zoologiske analyser foretaget af de fundne dyreknogeter i fækalielaget tæller bl.a. kvæg, svin, lam, høns og af fiskearter primært torsk, men også rødspætte, som er alle er dyrearter vi må formode har været spist.²⁹⁷

Figur 40: Latringrube 8123 set i fladen og NØ-profil. Nederst i gruben ses de grønbrunlige fækalielag. Foto: Paulina Blaesild, Københavns Museum.

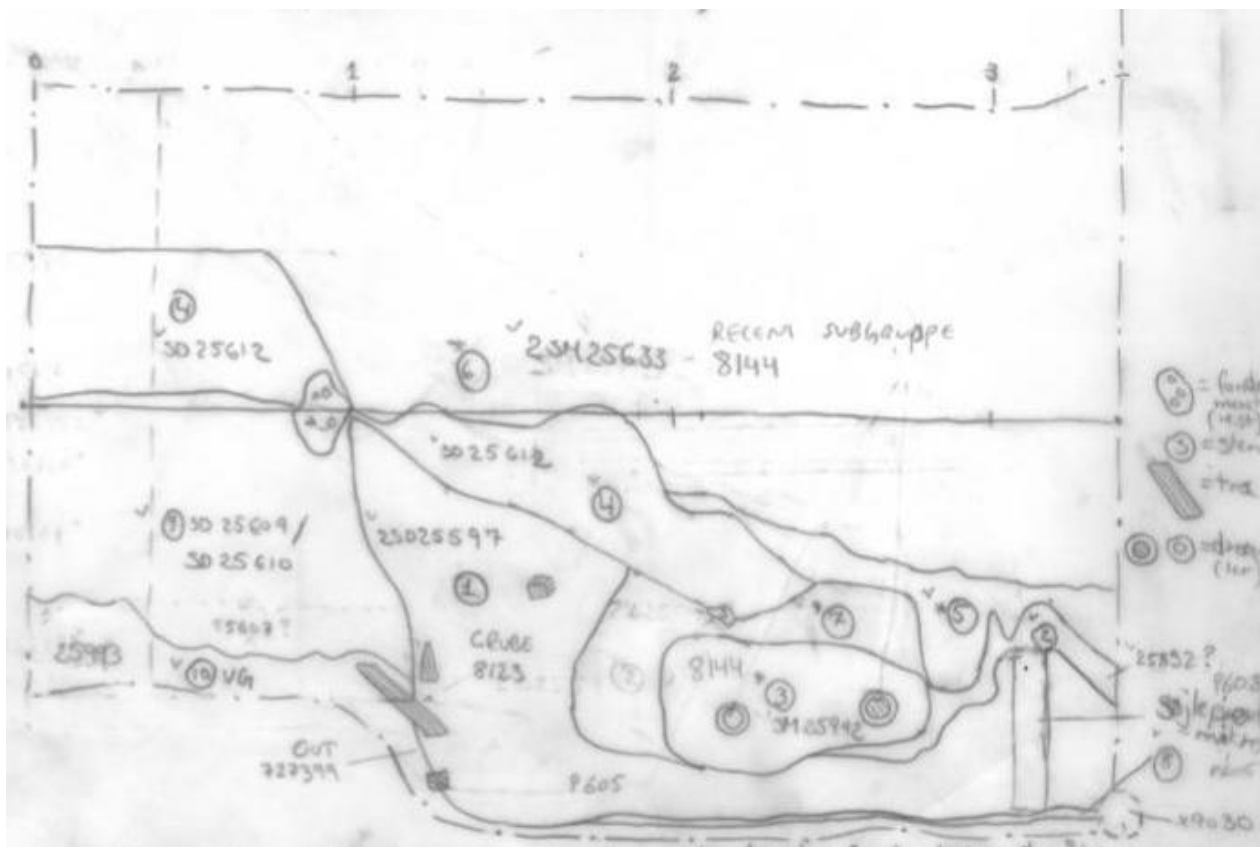
²⁹³ Goslar 2021/2022.

²⁹⁴ Henriksen et al. 2022, 23.

²⁹⁵ Petersen 2021, 48.

²⁹⁶ Bergman 2022, 2.

²⁹⁷ Gotfredsen 2022.

Figur 41: Profiltegning gennem Latrin 8123. Københavns Museum.

Latrin 8136

Type: Trækasse	Dimension (l+b+d): 1,3 x 0,7 x 0,6 m
Antal fyld: 4	Naturvidenskab: Dendrokronologi, 2 makrofossilanalyser, insektscreening, parasitanalyse, geokemisk analyse
Datering: Dendrokronologisk dateret til efter 1508	Typiske og specielle fund: Hel bund af keramikskål, ringbrynjefragment, dekoreret vinduesglas

Latrin 8136 var placeret i den bagerste baggård til Købmagergade 44, dvs. i den baggård der ligger tættere på Pilestræde og Nina Bangs Plads end på Købmagergade. Den fremstod godt bevaret, men var forstyrret i dens østlige side af to massive funderingsstolper fra da man opførte *Den Kongelige Porcelænsfabrik* i 1700-tallet. Derudover manglede hele dens nordlige side, da denne var bortgravet af kloakrørsinstallationer. Latrinens bevarede størrelse var derfor 1,3 x 0,7 meter, men har oprindeligt måske været 30 cm bredere, hvis vi antager at den har set ud som de andre nærliggende latriner 8001, 8001 og 1287. Dens bevarede dybde var ca. 0,6 m.

Trækassen bestod af 2 bevarede hjørnepæle med 6 delvist bevarede horisontalliggende planker, 2 på hver side af latrinen. Hjørnepælene var ca. 0,6 meter lange og tilspidsede i enderne og målte omkring 10 x 6 cm i tværsnit. De bar tydeligt præg af at være genbrugstræ idet samlingshuller i pælene ingen funktion havde til latrinens konstruktion. Der fandtes en enkelt ekstra hjørnepæl tæt på den SV-lige hjørnepæl, som kunne

indikere at latrinen har haft en ældre fase og på et tidspunkt er blevet repareret med nye pæle. Plankerne var ca. 1,3 meter lange, 20 cm bredde og havde en tykkelse på ca. 2-3 cm.

Ud fra genstandsmateriale og de stratigrafiske forhold samt en dendrokronologiske datering til efter år 1508²⁹⁸ af dens nederste vestlige bundplanke af egetræ, vurderes latrinen at være fra engang i midten eller slutningen af 1500-tallet. Træet anvendt til latrinen er genbrugstræ, hvorfor dateringen af træet ikke kan anvendes til en endelig datering af latrinen.

Latrinen synes bevidst gravet ned i østkanten af den vestlige staldgrøft, formodentlig for at udnytte denne så latrinens indhold har kunnet sive ud i grøften. Latrinen bestod af mindst to faser, hvor den var anvendt som latrin, samt en fase til lukningen af anlægget efter det kom ud af brug.

Den første fase af latrinen udgjorde organisk materiale aflejret med krummestruktur. Der fandtes kun mindre genstande, som et dekoreret vinduesglas i dette lag. De mange klintefrø fundet i makrofossilanalysen, er et tegn på afføring: klinte gror i rugmarker og frøene er så små, at de typisk blev spist med kornet. Også boghvede, skov-jordbær og figen er påvist. Tegn på køkkenaffald findes i form af æggeskaller og et aksled af rug. Vådbundsplanter og myggelarver kan stamme fra vand, som blev hældt ned i latrinen, som blev udtaget fra et sted med stående vand, som en tønd, dam eller brønd.²⁹⁹ På et tidspunkt blev latrinmaterialet fra den første fase tømt fra latrinen, hvorfor der kun var en lille rest tilbage i bunden og langs kanterne af trækassen under den tydelige nedgravning i latrinen.

Den anden fase af latrinen bestod af to forskellige fyld, som blev deponeret efter tømningen. Den **nederste fyld** indeholdt organisk materiale med kun lidt fiskeben og knogler. En næsten hel keramiskål stod i laget, samt at et stort fragment af en ringbrynje lå lige over skålen. Plantematerialet var ikke omsat og der fremkom en del klinte og klid fra kornprodukter (grød eller brød). Derudover mange frugter (æble, pære, figen) og bær (hindbær, jordbær, kirsebær), samt boghvede, som alt tyder på afføring. Der var flere arter af frugt og bær til stede, end i den ældre latrinfase. Men stængler mm. tyder på hø fra stald- og husholdningsaffald. Måske var det affaldet fra grisestien, som blev fejlet op og deponeret i den nærliggende latrin.³⁰⁰ Parasitterne viste en overvægt af lungeorme fra grise, men også mange piskeorme og lidt spolorme.³⁰¹ Der var altså sikkert afføring af mennesker og dyr i gruben, men der var nærmest ingen insekter til stede.³⁰² Geologien kunne da også påvise den meget sribede aflejring, som er typisk for latriner, samt at mange af stænglerne var stærkt fragmenteret som efter tygning og fordøjelse.³⁰³ Det **øverste lag** i latrinens yngre fase indeholdt kun lidt knogler og æggeskaller. Den geologiske analyse peger på mere husholdningsaffald end i latrinlaget, med blade og bark fra dyrefoder og strå fra staldene. Muligvis stod latrinen et øjeblik åbent inden lukningen, da der er lidt tegn på bevoksning.³⁰⁴

Latrinen blev **lukket** til sidst med et brokkelag af CBM, keramiskår, teglfragmenter og sten.

²⁹⁸ Hylleberg Eriksen 2020, 10.

²⁹⁹ Stevnsvig/Henriksen 2023, 4-5.

³⁰⁰ Stevnsvig/Henriksen 2023, 4-5.

³⁰¹ Bergman 2022, 4.

³⁰² Petersen 2021, 48.

³⁰³ Ruter 2022, 73-76.

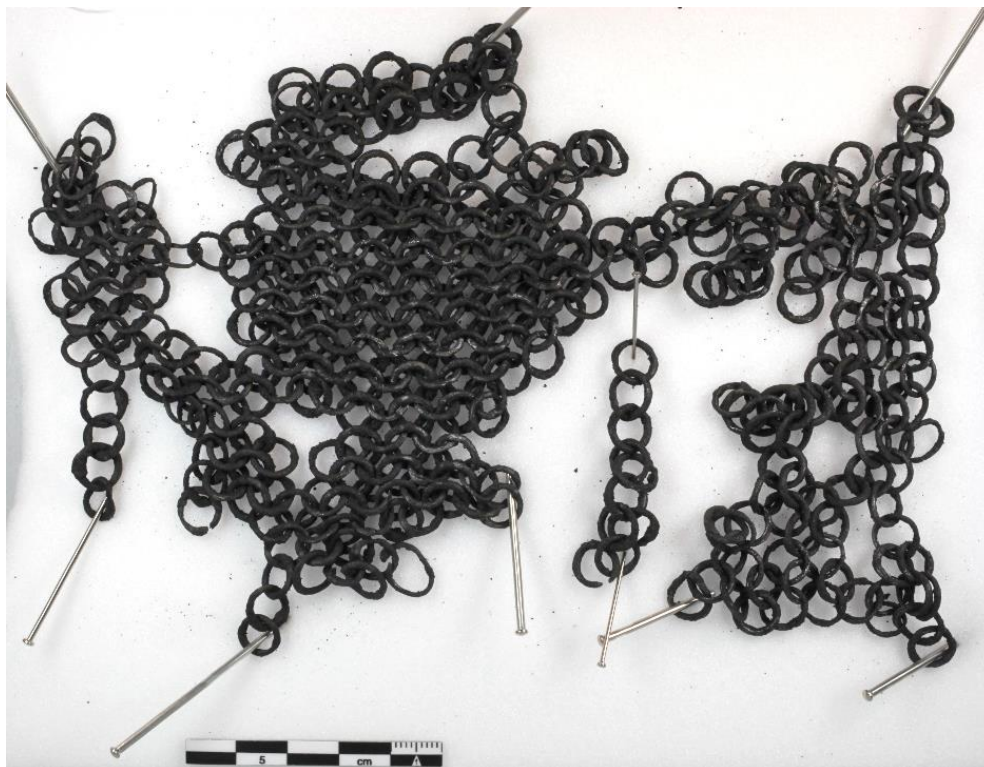
³⁰⁴ Ruter 2022, 73-76.

Figur 42: Sydvendt profil af latrin 8136, med distinkte fækalielag i bunden af latrinen. Foto: Andreas Wadskjær Petersen, Københavns Museum.

Figur 43: Latrin 8136, hvor der kan ses tydelige koncentriske fækalielag i midten af latrinen, det yngste lag. I kanterne ses et ældre fækalielag. Foto: Andreas Wadskjær Petersen, Københavns Museum.

Figur 44: Ringbrynjedel fundet i latrin 8136 i et ødelagt kar. Foto: Simone Mayer, Københavns Museum.

Latrin 8157

Type: Trækasse	Dimension (l+b+d): 1,2 x 1,2 x ? m
Antal fyld: 1	Naturvidenskab: -
Datering: Renæssance	Typiske og specielle fund: -

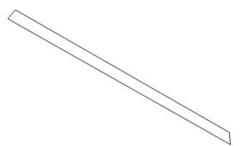
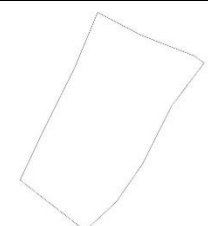
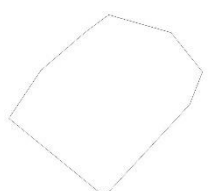
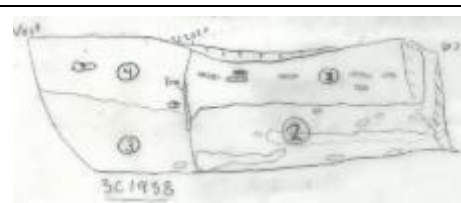
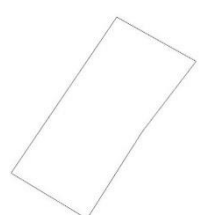
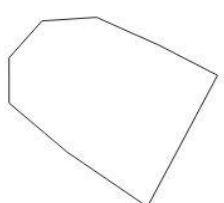
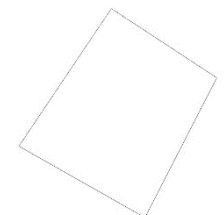
Latrin 8157 lå i baggården direkte bag Købmagergade 48, lidt nordvest for latriner 8061, 8067 og 8102. Trækassen med ca. 1,2 m sidelængde lå under en moderne brønd, som først efter afslutningen af udgravningen blev nedbrudt. Den kunne derfor kun fotografisk dokumenteres.

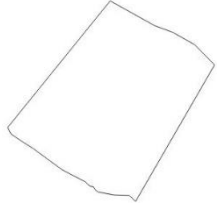
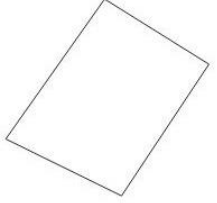
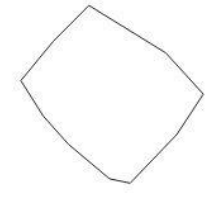
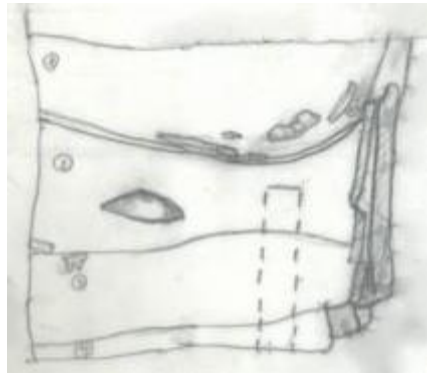
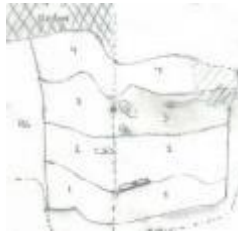
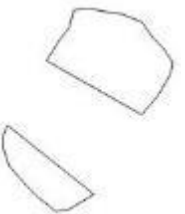
Der var dog ingen tvivl om at det drejede sig om en latrin med trækasse og lyst, gulbrunt organisk fyld. Grundet den manglende dokumentation kan ikke gives flere oplysninger.

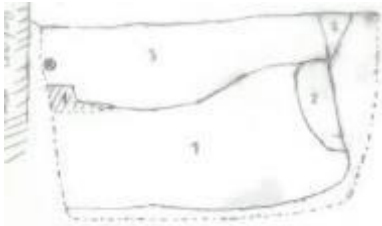
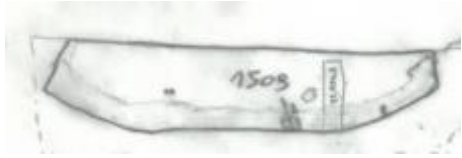
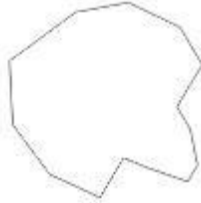
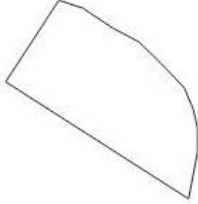
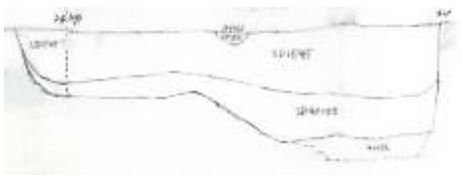
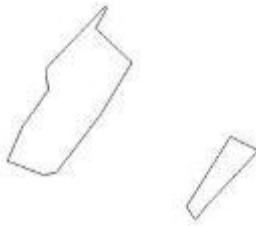

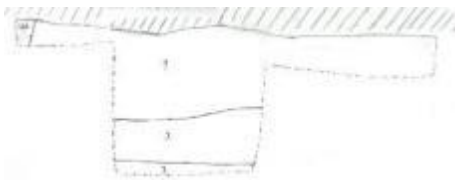
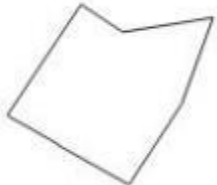
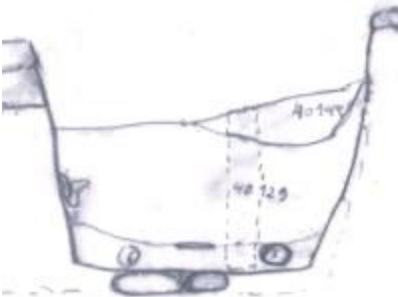
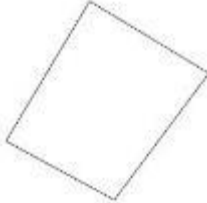
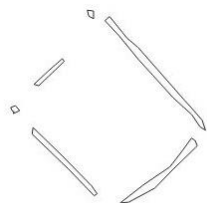
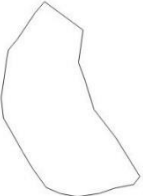
Figur 45: Resterne af latrin 8157 i fladen, frilagt af gravemaskinen. Den lysebrune, stærkt lugtende fyld er omgivet af trærester. Blik mod nordvest. Foto nr. 2848, Simone Mayer, Københavns Museum.

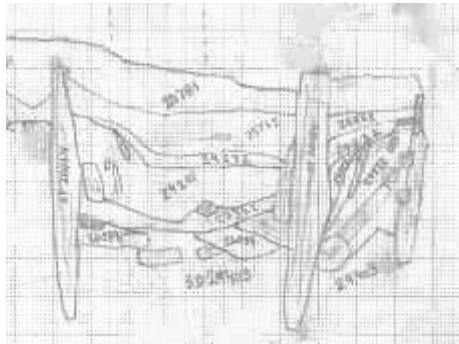
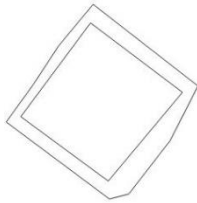
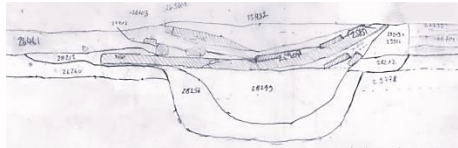
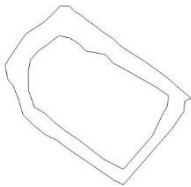
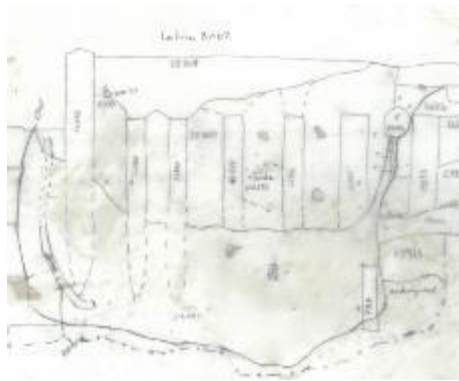
Tabeller over latrinernes informationer

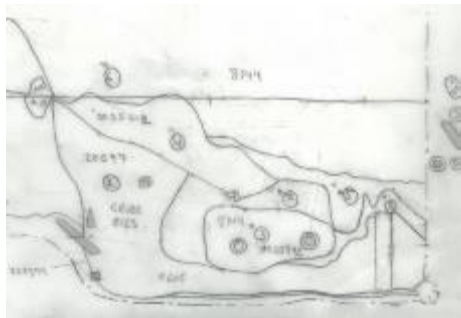
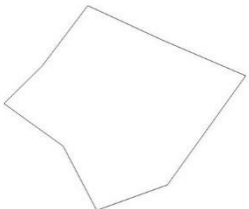
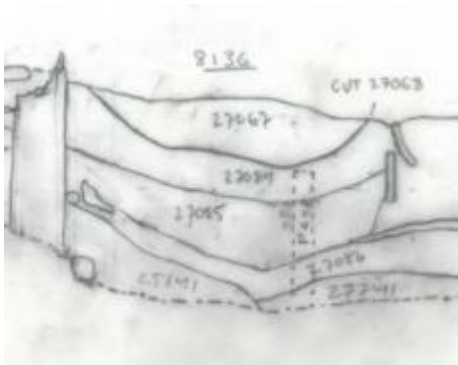
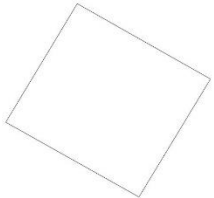
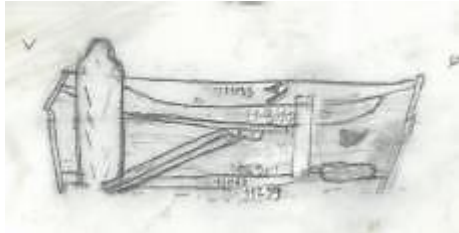
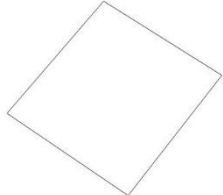
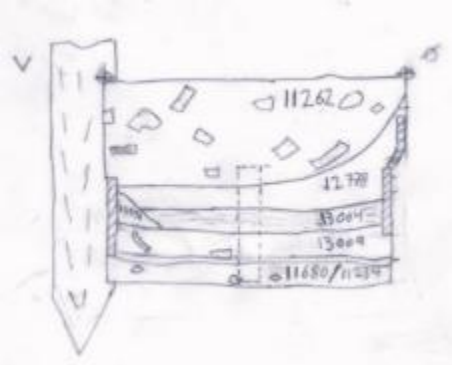
Kontekst nr. Latrin	Opbygning			Genbrug (af anlægget)	Dimensioner (i m/m3)			Udgravnings- og bevaringsforhold			
	Type (Træ / Grube)	Form (rund / firkantet / uvis)	Andet		Længde	Bredde	Dybde	Gravet i bund	Profiltegning	Billeder af planum	udgravet (helt / delvis / ikke)
1923	Træ	firkantet		uvis	1		0,4	nej	nej		ikke
2016	Træ	firkantet		uvis	1,95	1,1	0,3	nej			delvis
2018	Grube	firkantet		uvis	2,3	1,3	0,4	nej			delvis
2019	Træ	firkantet		uvis	1,2	1,2	0,3	ja			delvis
2138	Træ	firkantet		uvis	1,3	1		nej	nej		ikke
2147	Træ	firkantet		uvis	1,6	1,4		nej	nej		ikke

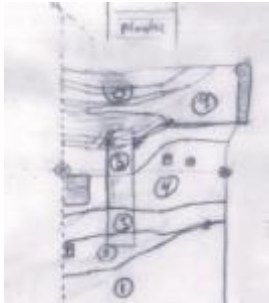
3052	Grube	rund		ja	3,5	2,15	0,85	ja			helt
3085	Træ	firkantet		nej	1,15	0,85	0,3	nej	nej		delvis
3089	Træ	firkantet		nej	0,7	0,7	0,13	ja	nej		helt
3099	Grube	firkantet	med trælag	nej	1,9	1,3	1,2	ja			helt
3100	Træ	firkantet	muligt lukningslag af ler	ja	1,8	1,2	0,87	ja			helt
3123	Grube	firkantet		ja	2,16	1,23	1,1	ja			helt

3127	Grube	rund		nej	2,25	1,5	0,7	ja			helt
7001	Grube	firkantet		ja	1,4	1,5	0,4	ja			helt
7016	Grube	rund		uvis	1	1,4	0,15				delvis
7023	Grube	firkantet		ja	2,4	2,12	0,8	ja			helt
7037	Træ	firkantet	trækassen er helt nedbrudt	nej	1,25	0,8	0,6	ja			helt
7038	Træ	firkantet		nej	1,5	1,2	0,2	ja			helt

7073	Grube	uvis		ja	2,2	0,2	0,7	ja			delvis
7080	Grube	firkantet		nej	1,2	0,7	0,08	ja			helt
7081	Grube	firkantet		nej	1,4	0,9	0,8	ja			helt
8003	Træ	firkantet		nej	1,2	0,95	0,15	ja			helt
8030	Grube	uvis		nej	0,6	0	0,6	ja		nej	ikke
8053	Grube	rund		nej	1,85	0,85	0,8	ja			helt

8061	Træ	firkantet		ja	2,5	2,5	3	ja			helt
8067	Grube	firkantet	trælåg, muligvis ramme, bjælke på tværs over gruben	ja	3,85	3	1	ja			helt
8070	Grube	rund		nej	1,14	0,6	0,5	ja			delvis
8102	Grube	firkantet	muligvis træforet eller mindst trækant	ja	4,6	3,3	1,6	ja			delvis

8123	Grube	firkantet		nej	2	1,6		ja			helt
8136	Træ	firkantet		nej	1,3	0,8	0,7	ja			helt
8157	Træ	firkantet		uvis	1,2	1,2		nej	nej		ikke
1287	Træ	firkantet	Rester af en tønde med kalklag i latrinen	nej	1,6	1,5	0,5	ja			helt
8000	Træ	firkantet		nej	1,2	1,3	0,7	ja			helt

8001	Træ	firkantet		nej	1,2	1	0,5	ja			helt
------	-----	-----------	--	-----	-----	---	-----	----	---	---	------

Tabel 3: Latrinernes konstruktion og størrelse.

Kontekst nr. Latrin	Opfyld		Fund					
	Antal lag	Fyldtyper (brugslag, lukningslag, særlige forhold mm.)	Brugslag	Lukningslag	Personlige genstande	Observationer fragmentering	tegn på luksus	Specielle fund (fritekst)
1923	1							
2016	3	To organiske lag med sandlag imellem.	Fiskeben, keramik, ovnkeramik			Mest fiskeben, høj fragmentering af keramik og ovnkeramik.	Vindruer	
2018	1	Brugslag med stribet aflejring.	Knogler, keramik, fiskeben, glas, CBM			Knogler, ret store, kun få andre fund.	Vindruer, figen	
2019	1	Rest af brugslag.	Keramik, fiskeben			Lav fragmenteret.	Vindruer, figen	
2138	1	Lukningslag.		Knogler, CBM		Få genstande og meget små fragmenter.		
2147	1	Lukningslag.		CBM				
3052	6	Nederst mulig foring, 2 brugslag, øverste 3 fyld måske blandet affald.	Knogler, CBM	Keramik		Høj fragmenteret.		
3085	3	Brugslag i bund; lukningslag af ler; derpå mulig anden fase med ler og organisk materiale i stribet aflejring.						
3089	1	Uvis.		CBM				
3099	4	To forskellige brugslag i bunden, derpå et lukningslag med ler og organisk materiale, Lukket med et trælag. Over låget senere opfyldt, som var fyldt ind eller presset ind i gruben senere.	Glas, CBM, ovnkeramik, metal	Keramik		Høj fragmenteret.	Vindruer, figen	
3100	7	fase A: bagfyld, brugslag; fase B: bagfyld, 2 brugslag; fase C: 2 lukningslag af ler og med affald.	Knogler, fiskeben, keramik, metal, træ, tekstil, læder	Knogler	Læderhandsker, rosenkrans	Lav fragmenteret i lukningslagene med store knogler, som kæber og andre kraniedele	2 læderhandsker, Vindruer, figen	Unge dyr. Filt som muligt toiletpapir. 2 næsten intakte læderhandsker af god kvalitet. Rosenkransperle (fundet i insektprøve). Kragevinge.

3123	4	2 Brugslag i bunden, 1 affaldslag ovenpå (lukningslag?), 1 lag øverst presset ned i latringruben.	Knogler, CBM, træ	Knogler, keramik, CBM		Lav fragmenteret især i lukningslaget med store keramikfragmenter og store knogler, som kranier.		Dels store knogler (hele kranier).
3127	3	1 brugslag, 1 lerstribet til lukning, 1 senere affaldslag.	Knogler, CBM, træ	Knogler, CBM, keramik		Lav fragmentering, især store knogler i lukningslag		
7001	1	Senere affaldslag (ikke relateret til latrin).		Keramik, ovnkeramik, knogler, metal		Høj fragmenteret.		
7016	1	Brugslag	CBM					
7023	3	1 brugslag, 1-2 lag formentlig fra senere affaldsfase (ikke relateret til latrin).	Fiskeben, knogler, keramik, metal	Knogler, CBM		Høj fragmenteret, dog store knogler i lukningslag.	Ferskvandsfisk	Mange unge dyr. Nærmest kun knogler fundet.
7037	2	1 brugslag, 1 lukningslag.	Keramik, fiskeben, knogler, læder, metal, CBM	Knogler, fiskeben, metal, keramik	Lædersko, sparebøsse	Lav fragmenteret.	Figen, vindruer, ferskvandsfisk	Ovnkælle med søjle til højre med figur (afvinklet venstre arm) og skriftbånd forneden - MARCI(I). Næsten fuldstændig sparebøsse.
7038	2	1 bagfyld, 1 brugslag.	CBM, keramik			Høj fragmenteret.	figen	
7073	2	1 brugslag, 1 lukningslag.	CBM, keramik, knogler, fiskeben	Knogler, keramik, CBM		Høj fragmenteret.		Mest dyreknogler. En enkel stor kalksten observeret i bunden af latrinen - havde den en særlig funktion?
7080	2	Brugsfaser.	Knogler, CBM, metal, keramik, træ, fiskeben			Høj fragmenteret.	Vindruer, figen	Mest dyreknogler. fund af katteknogler.
7081	3	2 brugslag, øverst rest af tønde?	Knogler, fiskeben, læder, keramik, ovnkeramik, glas		Lædersko	Lav fragmentering.	Pasglas, ferskvandsfisk, vindruer, figen	Mulig fund af fæces. Pasglas. Katteknogler i bundlaget. Pindsvin.
8003	1	Brugslag.	Fiskeben, knogler, keramik, metal, ovnkeramik			Høj fragmenteret		
8030	1	Brugslag.	Knogler, CBM			Høj fragmenteret		
8053	3	Brugslag.	CBM, knogler			Høj fragmenteret.		
8061	7	1 bagfyld af kassen; fase A: brønd, brugslag; fase B: latrin, brugslag; fase C: lukningslag (planker); fase D: 1 organisk affaldslag (lukning); fase E: 3 affaldslag (lukning).	Fiskeben, knogler, læder, metal, keramik, glas, ovnkeramik	CBM, glas, metal, fiskeben knogler, kridtpibe, læder, ovnkeramik	Lædersko, glasknap, stenkugle (legetøj), kniv	Lav fragmentering.	Sukkerkar; Sengenpande; flere pasglas, ferskvandsfisk, vild, vindruer, figen	Sengenpande. Økse. Store dele af keramik: sukkerkar, skål, jdepotte. Drejet træskål, næsten komplet. Apotekerkar af fajance. Bartmannskrug. Tekstil. Kronhjort.

8067	5	1 bagfyld; 4 brugslag; trælæg.	Knogler, fiskeben, keramik, metal, læder, tekstil	CBM, metal, keramik	Kobberbeslag, kniv, lædersko	Lav fragmentering.	Vindruer, figen	Ringbrynje (øverst). Skosål dateret til 1500-tal. Silkestof og filt, muligt toiletpapir. Fuldstændig pottetekakkel.
8070	7	4 brugslag, 3 lukningslag.	Keramik, metal, CBM, knogler	Knogler, CBM		Høj fragmentering.		Blyplombe med stempel.
8102	3	1 brugslag, 1 lukningslag, 1 udplaneret del af lukningslag.	Knogler, Fiskeben, læder, tekstil, metal, træ, keramik	Keramik, ovnkeramik, knogler, fiskeben, metal, kridtpibe, CBM, glas, tekstil, læder	Krudthorn, kridtpibe, kniv, beslag af messing	Lav fragmentering, især keramik i store fragmenter.	Graveret knivgreb, ferskvandsfisk, sort peber, vindruer, figen	Kridtpibe med stempel. Kniv med graveret greb. Krudthorn. Mønt 1440-1481. Stavnægge. Mange tekstiler.
8123	3	1 nedsivning, 1 brugslag, 1 lukningslag.	Fiskeben, knogler, glas, keramik, metal, tekstil, læder	Træ, CBM	Lædersko	Høj fragmentering.		Keramik fra Beauvais (F). Tekstil (toiletpapir).
8136	5	1 bagfyld; fase A: 1 brugslag; fase B: 2 brugslag; 1 lukningslag.	Metal, keramik, fiskeben, knogler, glas, ovnkeramik	CBM		Lav fragmentering, kun meget få fund i latrinens første brugsfase.	Dekorert glas, figen	Ringbrynje (2. fase latrin). Hel skål. Dekorert vinduesglas.
8157	1							
1287	8	2 bagfyld, 1 tidligere lag påvirket af fylden; 2 brugslag; 1 tønderest; 2 lukningslag.	Fiskeben, knogler, glas, keramik, metal, læder, ovnkeramik	Metal, CBM, keramik, kridtpibe, knogler, læder, glas,	Flere lædersko, kridtpibe	Lav fragmentering.	Bemalet glas, flere pasglas, farvet ovnkakkel, ferskvandsfisk, figen	Pasglas venetiansk stil. Flerfarvede kakler. Vortebæger Katteknogler. Bartmannskrug. Keramik med stempeldekoration. Tekstil.
8000	8	1 bagfyld, 1 lag nedsivning under latrinen; 3 latrinfyld/brugslag, 1 tyndt sandlag imellem. 2 øverste lag lukningsfase.	Læder, glas, knogler, fiskeben, tekstil, keramik	CBM, knogler, keramik	Flere lædersko, kniv	Lav fragmentering.	Flere pasglas, lædersko med dekorationer, sjælden ankelstøve, vindruer, figner, Sort peber, ferskvandsfisk	Lædersko med dekoration. Ankelstøvl. Pasglas. Skål med rullestempel dekor. Tekstil. Harepote. Sortkrage. Katte.
8001	2	Kun registreret som 2 lag: 1 bagfyld, 1 brugslag.	Knogler, fiskeben, metal, glas			Høj fragmentering.	Sort peber, figen, vindruer	Hundehvalp, katte.

Tabel 4: Latrinernes fyld og fundsammensætning.

Kontekst nr. Latrin	Analyser		Miljø		Funktioner		
	Fritekst Information om latriners anvendelse	Gennemførte analyser	Økosystem og aktiviteter	Placering (Resen 1674, Matrikelkort 1689)	Toilet / brønd / Affaldsgrube / lertagningsgrube	Affaldstyper (husholdning, køkken, stald, bygge, gødning)	Tegn på latrinpleje
1923	Formen er antaget firkantet, der var kun 2 planker oven på hinanden bevaret.			Resen D; 1689-6			

2016	Mineraliserede frø peger på urin/afføring, desuden madplanter og fiskeben registreret. Ruderatplanter fra baggården	Gennemsyn planter	Baggård, ruderatplanter.	Resen D; 1689-6	Toilet		Sandlag mod lugtgener
2018	Den sribede aflejring taler for en gradvis deponering, typisk for latriner. Planteresterne omfattede mest spiseplanter, mineraliserede frø, samt meget humle fra mulig ølbrygning. Det taler for en latrin med indblandet husholdningsaffald. Meget siv, som tyder på fugtige omgivelser.	Makrofossiler	Tegn på ølbrygning. Fugtige omgivelser.	Resen D; 1689-7	Toilet	Husholdning	
2019	Latrinen er dårlig bevaret og kun den sidste bundrest af fylden bevaret. Spiret byg (fra ølbrygning?), mange frugter (vindruer, figner, hindbær mm.), altså spiserester. Også insektrester af fiskeben registreret. Tyder på afføring, måske også lidt køkkenaffald. De registrerede rester af træ og kalk kunne stamme fra indstrøet materiale mod lugtgener.	Gennemsyn planter	Tegn på ølbrygning.	Resen D; 1689-7	Toilet	Køkken, husholdning	Kalkrester
2138	Da latrinen ikke blev udgravet og inklusionerne af CBM ligner senere fyldlag i andre latriner, handler det om det øverste lukningslag.			Resen D; 1689-7			
2147	Da latrinen ikke blev udgravet og inklusionerne af CBM ligner senere fyldlag i andre latriner, handler det om det øverste lukningslag.			Resen D; 1689-6			
3052	Gruben blev muligvis oprindeligt anvendt som lertagningsgrube, inden den sekundært blev til en latrin. Bundfylden var meget leret og består formentlig af undergrundsler (som foring?) og nedsivet materiale. Der fandtes også kun lidt ruderatplanter fra et baggårdsmiljø. Det første organiske fyldlag lugtede surt, her fandtes det spiseplanter, men også mos (muligt toiletpapir) og hasselnøddeskaller (kan stamme fra køkkenaffald). Tyder på, at det handler sig om en aflejring af afføring. Derefter blev gruben formentlig tømt og anvendt igen som latrin, det øvre brugslag er organisk, men mere løst og heterogent. Derpå fulgte 3 lag med forskellige andele af organisk materiale, men mere blandet affaldsmateriale, som mange knogler, CBM og småsten. De stammer måske fra en senere periode af gruben, hvor den blev anvendt som almen affaldsgrube.	Gennemsyn planter	Baggård, har stået åbent.	Resen C; 1689-4	Toilet, lertagningsgrube, affaldsgrube	Køkken, husholdning	
3085	Den organiske nederste registrerede fyld indeholdt ingen mineraliserede frø, kun få kulturplanter og mest ruderatplanter. Ligner ikke en latrin, men rester af f.eks. Dyrefoder og hø. Formen og opbygningen af anlægget samt størrelsen passer til en latrin, de øverste to lag er meget leret og formentlig lukningslag. Da bunden af anlægget ikke blev gravet ud, er det uvis, om i dybere opfyld var afføring af mennesker til stede.	Makrofossiler	Ruderatplanter.	Resen C; 1689-4	Toilet? Affaldsgrube	Stald	
3089	Meget dårlig bevaret og fylden er måske sekundær og presset ned i den formodede træramme.			Resen C; 1689-4			
3099	I bunden en mørkt brugslag med kun få små fund af knogler og tegl. Der fandtes mange spiseplanter i bundlaget (boghvede, figner, vindruer, valmuer, også humle mm.). Tyder på afføring. Derpå et andet brugslag af organisk materiale, men med langt flere genstande. Øverst et forseglende lag af ler med lidt organisk materiale. Derpå var et lå af træ. Indfyldningen af latringruben må have forgået fra nord mod syd at tyde efter aflejringen. Efter forrådnelse af de organiske lag i latrinen, blev låget bøjet ned og det overliggende opfyldslag af grus og ler sank ned i det opståede hulrum.	Gennemsyn planter	Tegn på ølbrygning	Resen C; 1689-4	Toilet, affaldsgrube	Husholdning	

3100	Dendrodateringerne tolker den første kasse til at bestå af genbrugstræ fra 1661 og 1750, den kan altså tidligst datere til 1750. Latrinfyld fase 1: Hasselnødder, fragmenter af blåmuslinger og fiskeskæl tyder på køkkenaffald, ruderatplanter stammer fra baggårdens omgivelserne. Mange planter er dog spiseplanter eller brugsplanter, som hamp, blomme, boghvede, vindruer, æbler og div. bær. Der ses en blanding af tørbunds- og fugtigbundsarter. Der kunne være indbragt affald fra grisestien eller fra stalden. Også insekterne er en kombination af arter fra latrinsammenhæng, kultiveret jord og husholdningsaffald. Sammen med fund af knogler fra frø og tudser tolkes anlægget til at have været en brønd i første fase, og først anvendt som latrin som anden fase. Borebiller angriber fugtigt træ og kan have siddet i trækassen, så at man måske var nødt til at erstatte hele konstruktionen? Der var kun ret få parasitter til stede, af de typiske arter piskeorm, spolorm og grisens lungeorm, men det kan betyde en blanding med meget andet materiale i latrinen. Mikromorfologien påviste, at der kan være en foring med leret og kalket materiale, hvorefter fosfatisk affald (altså afføring) blev deponeret i latrinen. Efter en kort brugsfase som latrin, blev latrinen dog opgivet, så at planter kunne begynde at vokse på afføringens overflade. En rosenkransperle tyder mod en datering før reformationen for indholdet. I den anden fase af latrinen identificerer planteresterne bundlaget som nedbrudt organisk materiale med spiseplanter, især kål, boghvede, figner og æble/pære. Fund af kræge er tegn på køkken- og staldaffald, da de er for store for at spise dem. Insektarterne findes i latriner og i indendørs kornprodukter, sidstnævnte blev formentlig spist med kornet. Det tyder på menneskelig afføring. Ved siden af piskeorm og spolorm, er også metastrongylus-æg (lungeorm af gris) til stede, som tyder på en blanding af dynger og menneske latrin. Mikromorfologien kunne fastslå organisk affald i en sribet aflejring med mørkebrune organiske lag og gule fosfatisk affaldslag på skift. Der kunne ses delvis fordøjede knogler og mulige spiseplanter, dog også opløste græsstængler, som kan være deponeret med vilje mod lugtgener. specielt var fund af 2 forskellige velbevarede læderhandsker fra 1500-tal, hvoraf den ene var af ruskind af et får (X3005). I det sidste latrinlag er mange spiseplanter, bl.a. klinte, som blev spist sammen med kornet, samt div. græsarter, hør og mos (toiletpapir?) og mere sjældent opiumsvalmue. Altså også klar fækalier af mennesker. Dertil tyder også mineraliseringen af nogen planter, samt aflejringens krummestruktur. Fund af filt kan også tyde på toiletpapir. Dog igen også fund af kræge, altså andet affald iblandet. Der fremkom mange knogler, keramik, lidt metal og trærester. Mikromorfologisk kan der igen ses en sribet aflejring af fosfatisk affald med organiske planterester fra mad på skift med tynde tørvedeponeringer, som måske også blev brugt for at holde lugten inde og for at øge komposteringen. Øverst kommer det til gips og jernudfældninger, som vidner til en geokemisk forandring af fosfatet. Zoologi: unge dyr, grislinge, neonatal kalv, også unge får, mest spiseaffald, også hareben. Mere specielt er vingeknoglen af en krage. Datering af trækassen via dendrokronologi på efter 1701. Derefter blev latrinen opgivet og lukket med mere sterilt materiale (lerlag) og affald med kun lidt ruderatplanter og groft affald med større dyrekogler. Undersøgt er kun få knogler, som viser de almindelige pattedyr kvæg og får, samt en enkel gris.	Gennemsyn planter; makrofossiler; insekter; parasitter; mikromorfologi; dendrokronologi; ZooMS; zoologi	Baggård, fugtigt, har stået åbent	Resen C; 1689-4	Toilet, brønd, affaldsgrube	Husholdning, køkken, stald	Tømninger
------	--	---	-----------------------------------	-----------------	-----------------------------	----------------------------	-----------

3123	Bundlaget er lidt kontroversiel: Insekt- og parasitanalyse tyder på menneskelig afføring eller latrin, men i en åbentstående kontekst, mens makrofossilanalysen peger væk fra en tolkning som latrin, da der næsten ikke fandtes kulturplanter. Rester af piskeormeæg antyder i hvert fald dyreekskrementer, så måske blev der indbragt gødning. Gruben stod formentlig åbent og ubeskyttet og var derfor udsat for fugt, derfor også små knogler af frøer/tudser. Ovenpå bundlaget fandtes der et andet lag på 37 cm tykkelse med organisk materiale og kun få knoglerester i, som er en anden fase af latrinen. Det øverste affaldslag blev tolket som senere affaldslag, som blev fyldt i latrinhullet - laget indeholder mange store knogler og større fragmenter keramik. Derpå kunne ses leret materiale med CBM og knogler, som blev presset ned i latringruben fra de overliggende opfyldslag.	Makrofossiler; insekter; parasitter	Åbentstående, ubeskyttet, fugtigt i latrinen. Ruderatplanter?	Resen A; 1689-4	Toilet, affaldsgrube	Bygge, køkken, stald	
3127	Der fandtes mange knogler både i og over latrinen. Det organiske bundlag var latrinlaget. Planteresterne derfra stammer både fra omegnen af latrinen, køkken og afføring: Ruderatplanter fra enge og strandenge samt vandplanter må have kommet længere fra og blev indbragt sammen med andet materiale (bl.a. hø fra stalden?). Hassel og rester af rude (krydderurt og lægeplante) påviser dog også køkkenaffald. Kun få rester af spiseplanter. Det midterste lag er en tynd lerstribet, muligvis en intentionel lukning af det nederste mere organiske lag. Det øverste lag er formentlig senere indbragt til lukningen af latrinen.	Makrofossiler		Resen A; 1689-4	Toilet	Husholdning, køkken, stald	lerstribet til lukning
7001	Tolkning som latrin eller brønd, genbrugt som affaldsgrube i sekundær funktion. For en latrin taler et ret tyndt brunt organisk lag langs siderne og i bunden af gruben. Det bevarede fyldlag er dog et senere affaldslag med blandet materiale og mange dyreknoget.			Resen C; 1689-3	Toilet, affaldsgrube	Husholdning	
7016	Dårlig bevaret pga. diverse forstyrrelser, derfor også kun den sidste rest af bundlaget bevaret, som ikke indeholdt fund, men bestod af organisk materiale.			Resen C; 1689-3	Toilet?		
7023	Løjnefaldende tyndt organisk bundlag, måske resten af en latrin i første brugsfase, dog kun dårlig bevarede botaniske rester (kun lidt ruderatplanter), ud fra keramikken lidt ældre end de fleste latriner, indeholder dog mest knogler. De mange forskellige fiskearter fra latrinlaget i bunden tyder på torskefiskeri suppleret med en bred palet af ferskvandsfisk og dermed en potentiel høj social status af latringængerne. I det øverste lag ligger mest slagte-, resp. spiseaffald, interessant er de ret mange okse, hvoraf der fandtes mange hovedparter, dels med hug-/slagmærker, og som kan tolkes som slagteaffald efter voksne arbejdsdyr, kun en enkel gang er rester af et peri-/prænatal kalv til stede. Rester af får/ged og gris som unge slagtedy er lidt mere spredt over kroppene, men omfatter også mest de kødfattige dele om hovedet og fødderne, så at det igen kan anses som slagteaffald. Gæs er kun sjældent påvist, ligesom torskefisk og ferskvandsfisk.	Gennemsyn planter; zoologi	Ruderatplanter, henvisninger til torskefiskeri	Resen C; 1689-3	Toilet, affaldsgrube	Køkken, husholdning	
7037	Øverste fyld enten fra senere nedgravning eller senere lukningslag, indeholder mest dyreknoget, men også mange andre fund. Egentligt latrinlag: indeholder bl.a. næsten hel sparebøsse, mange kirsebær mm. Af planterester i bundlaget fandtes mest kulturplanter, bl.a. sort sennep, figen, skovjordsbær, dog også ruderatplanter fra omgivelserne af latrinen. I lag 1667 eller 40087 (desv. lidt uklar tildeling) mest diverse spiseaffald (ben, vinger og ribben af både gæs, høns, okse, svin og får/ged), kun enkelte fiske, sjovt nok af bl.a. gedde. Diverse spor efter slagting. Uskadt er enkel knogle af føtal kalv og benet af en voksen kat. Lidt flere tegn på torskefisk og en amphibie (havnet i latrinen som uheld?) lå i latrinlag 40087. Fund af tekstil kan også være rester af toiletpapir. Resterne af en sko blev undersøgt, men desværre kunne ingen læderart bestemmes (X2218).	Makrofossiler; ZooMS; zoologi	Ikke overdækket, fugtigt	Resen C; 1689-4	Toilet	Køkken, husholdning	Tømning

7038	Latrinen er dårlig bevaret med formuldet træ fra trækassen, kun bundresten er bevaret. De mineraliserede frø er et tydeligt tegn på latrinfyld, samt at der er fundet lidt rester af figen som spiseplante.	Gennemsyn planter		Resen C; 1689-4	Toilet		
7073	Det nederste fyldlag indeholdt mange kulturplanter, som sennep, blomme og hamp, som tyder på afføring. Ruderatplanterne stammer fra baggårdens omgivelserne. Samtidigt kan resterne af hasselnødder tyde på køkkenaffald - ligesom de mange dyreknogeter: Rester af spiseaffald med ekstremiteter og kropsdele som ribben, ret få fiskeknogeter påvist og kun i det nederste fyld. Mest interessant: store dele af en føtus perinatal kalv! Den havde ikke slagmærker el.lign., så blev formentlig som hel dyr deponeret i latrinen som affald (ligger også i det nederste lag). Man må altså gå ud fra at udover afføring også køkkenaffald og affald fra staldene (føtus) blev bortskaffet i latringruben. Muligvis var gruben først anvendt som latrin, og mod slutningen af denne brugsfase deponerede man bl.a. kalvet. Efter fylden havde sænket sig kom det til en anden omgang af deponeringer af affald, som er synlig som det øverste lag i latrinen og som indeholder slagteaffald og teglfragmenter, men mangler derimod de mindre affaldsdele, som fiskeben. Teglfragmenter fremkom mest øverst i latrinen og kan stamme fra et lukningslag, som ellers ikke er synlig i stratigrafien eller bare repræsenterer den sidste opfyldningen med byggemateriale af affaldsgruben.	Makrofossiler; zoologi	Baggård	Resen C; 1689-4	Toilet, affaldsgrube	Køkken, husholdning eller stald, bygge	
7080	Planteresterne i det nederste lag tyder med mange kulturplanter på afføring med bl.a. fund af sennep/kål, figner, hyld og hamp. Ved siden af det findes der også mange ruderatplanter fra grubens omegn. Der er 2 forskellige katte (1 adult, 1 juvenil uden hoved) påvist. De resterende dyreknogeter tolkes som spiseaffald med snitmærker, lidt interessant er også de forholdsvis mange stejler (1 fra okse, 2 fra får/ged). Det øverste lag er også af organisk materiale, men ingen fund blev indsamlet. Pga. forstyrrelser er latrinen dårlig bevaret. Den må være ældre end latrin 7081, som skærer latrin 7080.	Makrofossiler; zoologi	Ruderatplanter; stejler fra muligt håndværk?	Resen C; 1689-4	Toilet	Husholdning, køkken	
7081	Den øverste del af latrinen blev bortgravet ved anlægning af jordprøvehuller før udgravningen. Fund af mange genstande fra latrinlagene, ingen fund i det øverste sandede fyld , også kun ganske få frø fra ruderatplanter. Det senere fundament er synket lidt ned i latrinen, muligvis er fund af teglsten i det øverste fyldlag fra dette fundament. Måske er det aftryk af en tøndesæde ("nedgravningen" er rund med 45 cm Dm og konkave sider). I latrinlagene fandtes især planter af diverse frugt- og andre madplanter, så som majs. Mineraliseringen og de mange madplanter tyder på menneskelig afføring. Også hasselnødder og frugtsten samt æggeskal, som tyder på køkkenaffald i det øvre latrinlag. Ruderatplanterne er fra baggården men også fra enge og kom måske på pladsen sammen med strå til fodringen - et muligt tegn på staldaffald? Fund af tekstil kan være rester efter toiletpapir. Resterne af fraskær af læder påviser affald fra reparationer af lædergenstande, et af fragmenterne kunne bestemmes som fåreskind (X2216). I bundlaget fremkom ved siden af frugt og kornplanter også krydderurter som dild, isop og koriander. Resultater af insektanalysen af bundlaget viste 36 forskellige insektarter, både med udendørs og indendørs leverum. De fleste trives i fugtige områder, f.eks. mudder og derfor er der en åben og eksponeret kontekst foreslået for latringruben (altså ingen overdækning). Mange piskorm, især latrinmateriale med hør og måske grisedynger. Der kan altså være både gødning, husholdningsaffald og indholdet af tojlenspande. Fundet af en fæces bekræfter tilstedeværelsen af ekskrementer. Rester af en lædersko bestod af koskind (X2052). Dyreknogeterne peger i en lignende retning: Det drejer sig mest om spiseaffald, klar ved mest krop- og ekstremitetsdele. Tegn på dumping af andet affald er mindst en perinatal kalv men kun enkelte knogler i flere X-nr. - måske fra	Gennemsyn planter; makrofossiler; insekter; parasitter; ZooMS; zoologi	Ruderatplanter, fugtige områder, ikke overdækket? Læderhåndværk	Resen C; 1689-4	Toilet	Køkken, gødning stald, husholdning	

	samme individ, da ingen dobbelte knogler. Der fandtes kattekogler i begge latrinfyld: min. 1 adult uden hoved (?), og enkel kogle af neonatal kat i det øvre latrinlag, i bundlaget endnu en adult kat ved enkelte kogler og hoved og nogen ribben, samt en juvenil kat inkl. hoved. Interessant er ret mange større fugle, mere diverse end ellers, særligt en bomlærke - spise? Også ret mange forskellige fisk, selvom torsk er dominerende: næsten alle gællebuer af torsk fra hele udgravningen kommer fra denne her latrin. En enkel pindsvineben - uheld?						
8003	Fund af mange kogler, en del keramik i små fragmenter. Anlægget er ikke særligt velbevaret. Af planter kunne kun lidt hyld og den lokal voksende gåsefod registreres. Ved insektscreeningen fremkom ingen insekter. Kun fiskekoglerne fra finsoldning er undersøgt: der var lidt torsk, kuller og sild.	Gennemsyn planter; insekter; zoologi	Baggård	Resen D; 1689-6	Toilet?	Husholdning	
8030	Anlægget blev først dokumenteret i profilen og er derfor ikke udgravet. Ved en jordprøve udtaget fra profilen kunne planteresterne dog undersøges: der var meget sammenkittet plantemateriale, mange spiseplanter, meget humle (fra ølbrygning?), kål/sennep og ukrudtsplanter som måske er knyttet til korn. Særlig også fund af mineraliserede frø og fluepupper peger på afføring, måske blandet med staldaffald (sammenkittede plantehalm).	Makrofossiler	Tegn på ølbrygning	Resen D; 1689-6	Toilet	Stald, husholdning	
8053	Anlægget er meget forstyrret af en senere grube. Der var kun lidt kogler til stede. Planteresterne i det øverste lag tyder dog på afføring med mange spiseplanter som sennep/kål og blomme, samt mos som muligt toiletpapir. Samtidigt findes der også frø af andre brugsplanter som hamp og hør, men også græs. Det peger på indblandet husholdnings- eller staldaffald. C14 dateringer på det øverste fyld ligger mellem slut 1400- og starten af 1600-tallet.	Gennemsyn planter; C14		Resen B; 1689-6	Toilet	Husholdning, stald	
8061	I en første fase anvendt og bygget som brønd, som en eneste bygget af lodrette planker med forstærkelser på indersiden i form af horisontale tværbjælker inkl. diagonale bjælker over kryds. To dendrodateringer af en planke af fyr, og en hjørnestolpe af eg daterer byggematerialet til hhv. ca. 1505 og ca. 1543. Af brøndens brugsfase stammer formentlig et tyndt lag fra bunden af brønden (SD30384). Et lysebrunt stinkende organisk lag blev fyldt i brønden efter dens primærfunktion blev opgivet (SD29403). Både større planterester i form af kerner af blomster, kirsebær og nøddeskaller, men også forkullet byg, hør, havre, æbler og ruderatplanter fremkom i laget. Det tyder på en blanding af afføring og køkkenaffald. Mere speciel er fund af sort peber, en særlig luksusvare, som ikke kendes meget af i Danmark. Det er sort sennep og korn, som ellers er dominant. Korn lå i koncentrationer i laget. Den større mængde forkullet materiale, samt af at dele af det var spiret (malt!), tyder på affald efter en fejl i brygningsprocessen. Insekterne bestod af arter som typisk findes i latriner, samt andre arter, som lever indendørs og kan stamme fra sammenfejet materiale. Også geologien peger på sammenfejet affald, især ret meget trækul fra ildstederne. Der var kun ret få pollen tilstede, som påviste kulturplanter og korn, som findes typisk i afføring, samt pollen fra ukrudt som vokser på kornmarker og blev spist sammen med kornet. Der kunne også ses nogen parasitæg, igen et tegn på ekskrementer. Samlet set stammer pollen formentlig fra div. kilder bl.a. lokal bevoksning, staldaffald og menneskeligt afføring. Zoologi: ret mange husdyr fugle (and, gås, høne), også 2 fund af æggeskal fra hønseæg, lidt forskellige fiskeben, lidt kvæg og gris, men mest mindre kogler som netop fugl og fisk, en enkel kattekogle virker som tilfældig inklusion med andet affald. Efterfølgende må latrinen have kommet ud af brug og en mulig overbygning blev nedrevet og plankerne , som dels er sunket ned i det underliggende latrinfyld, blev	Gennemsyn planter; makrofossiler; insekter; parasitter; XRF; dendrokronologi; ZooMS; pollen; zoologi	Stod delvis åbent, tegn på ølbrygning, læderhåndværk	Resen D; 1689-4	Toilet, brønd, affaldsgrube	Stald, køkken, bygge, husholdning	

	kastet ned i skaktet, hvor de dannede en koncentration af planker af genbrugstræ (8062). Enten var plankerne sunket ned eller affaldet fra det efterfølgende meget organiske fyld sank ned i de dybere lag (SD27322). Meget keramik i større fragmenter, som kan ofte sættes sammen til større dele af det samme kar. Planteresterne påviser bevoksning fra baggården og vådbundsplanter: der var altså ikke afføring i laget, men måske overfladejord fra baggårdens stier. Vådbundsplanterne kan også pege på at der var meget fugtig i skaktet i denne periode. Parasitter fra dette lag stammer udelukkende fra kvæg/får/ged eller hund og tyder på det samme scenario, samt måske en andel af gødning (staldaffald). Geologisk kan laget også tolkes som staldaffald, samt at nogen planter måske voksede i selve skaktet, da den stod åbent i noget tid (hvor det kunne fyldes med vand) og blev opfyldt over et længere tidsrum. Efter en mulig tømning blev leret materiale fyldt i skaktet, med inklusioner af tegl, glas, knogler og lidt trækul. Materialet bestod sandsynligvis af en blanding af køkkenaffald (hassel, blomme), gødning (udendørs insekter i gødning, ådsler, kompost mm.), kompost; det var måske et raseringslag blandet med husholdningsaffald (SD29201), hvad også geologien peger på ved det mere grove sammensætning med mere småsten og grus samt græsfragmenter. Formuldet træ (SD29232) tyder på andet byggemateriale eller dele af trækonstruktionen, som blev kastet i brønden. Kun få planterester lå imellem det organiske materiale, det handler sig altså om nedbrudt træ. Lukningslag til udjævning eller opfyldning over de organiske fyld af latrinen (SD25562)? med mange fundobjekter (især knogler, keramik og glas), men kun enkelte plantefrø og ingen insekter. Geologisk set blev laget formentlig deponeret i en enkel hændelse, måske som udjævning eller netop opfyld over de mere organiske lag. Der fandtes også forskellige stykker læderfraskær, hvoraf et fragment kunne bestemmes at være koskind (X8283). Det henviser til mulige reparationer eller fremstilling af nye læderobjekter i baggården. Zoologi: mange knogler, mange af de typiske husdyr pattedyr, også forskellige fiskeknogler inklusive lidt mere specielle fisk som laks/ørred, ål og bruskfisk. Enkelte katteknogler fra 3 forskellige katte, så mere tilfældig aflejring end deponering af en kat, ligesom en amphibie nok havnede tilfældigt i ensemblet. Interessant er pandepartiet af en kronhjort, som viser sandsynligvis at man indimellem spiste vild. Igen også de forskellige husdyr fugle til stede. Et sted i latrinen er der også fundet en sko hvis overlæder kunne bestemmes som koskind (X8160); en anden sko er også bestemt som af koskind (X8154).						
--	--	--	--	--	--	--	--

8067	Latringrube med en massiv træramme langs kanten, hvorpå planker af en afdækning med træ er udlagt. En bjælke på tværs hen over midten af gruben støtter plankerne, som lå hen over bjælken. Med størrelsen og en mulig opdeling var det måske en dobbellatrin med mindst 2 sæder? Flere tøndebunde blev registreret som dele af låget, men er måske resterne fra toiletsæderne? Et af disse tøndebunde blev dendrodateret til år 1507. Et brunsort lag langs kanten af latrinen (SD28256) er måske det nedbrudte organiske materiale fra de første indfyldninger. Placeringen af fyld SD25954 er ikke afklaret. Den øverste fyld i latringruben (SD28299) indeholdt mange kulturplanter, især sort sennep og korn var dominant, men også figen, skovjordsbær, æbler, vindruer, blomster, dild og koriander. Det tyder på spiseaffald i form af afføring og køkkenaffald. Insekterne bestod af arter fra gødning, kompost og almen fugtige bunde, men kun få med en tilknytning til latriner. Også her er en blanding af forskellig organisk affald sandsynligt. Derimod var der specielt mange piskeorme og en del spolorme, som formentlig stammer fra mennesker og dermed klar påviser afføring. Geologisk set mangler den klassiske sribede aflejring fra latriner og materialet må derfor være bioturberet eller sekundær deponeret i et par episoder. Staldaffald, køkkenaffald og afføring blev her deponeret sammen. Et fraskær af en skosål af koskind påviser arbejdet med læder, mens et muligt bæltefragment var af mere fint læder fra formentlig rådyr (X8287, X8346). Zoologi: ikke så mange knogler, mest får, lidt gris og kvæg, også gås og enkelte knogler af en ulk-fisk og kuller, rent spiseaffald. Da afdækningen knækkede i midten og langsomt sank ned i den bløde afføringslag, blev en del afføring presset op gennem plankerne og så ud til at danne en grube over afdækningen. Beskrivelse og analyser har dog vist, at det højst sandsynligt drejer sig om det samme lag, som er aflejret under afdækningen i gruben: Laget over trælåget (SD26364) indeholdt meget klinte og kiddike, ukrudtsplanter, som ofte blev indtaget sammen med formalet rug, samt meget humle. Insekterne stammer fra gødning, kompost, kornprodukter, men også træ og hø. Der fandtes indendørs og udendørs arter, og mange såkaldte latrinfluere. Laget bestod derfor af en blanding af gødning, udmuget halm, afføring af mennesker og køkkenaffald. Parasitterne bekræfter denne tolkning med diverse typer piskeorme fra mennesker eller gris. Geologisk ses der ingen forskel mellem dette lag og den øverste fyld i latringruben. Det handler sig igen om bioturberet eller sekundær deponeret organisk affald. En skosål var af koskind (X8061).	Makrofossiler; insekter; parasitter; XRF; dendrokronologi; ZooMS; zoologi	Overdækket	Resen D; 1689-4	Toilet	Køkken, stald	Tøndebunde
8070	Mange mindre lag med højt organisk indhold, dels kunne man se plantehalm under udgravning. Kun prøve udtaget fra et af de nederste lag SD15249). Her viste planterester at det formentlig handler om latrinaffald. Der var meget nedbrudt plantemateriale, bl.a. mos, men også spiseplanter som blomme, kål/sennep, hirse, boghvede, hasselnødder og hamp mfl. C14-dateringer sætter gruben mellem slut 1400- og første halvdel af 1600-tallet. Fund af keramik lå i det øverste brugslag (SD15247), som af farven (gulbrunt og organisk) må indeholde afføring, men ligger over et lag med synlige planterester - derfor måske en anden fase af latrinbrug? I dette lag fandtes også lidt brændt ler og sten. Laget med plantehalm kunne være en bevidst deponering til lukning af de nederste to latrinlag eller mod lugtgener af dem. De øverste 3 lag indeholdt mindre organisk materiale og flere inklusioner, dog stadig kun lidt, af knogler, tegl og trækul, bestod altså af mere opblandet affald fra køkkenet.	Makrofossiler; C14		Resen B; 1689-6	Toilet	Køkken, stald	Lag af strå

8102	Kun halvdelen af latrinen blev udgravet, den anden halvdel er in situ bevaret. Få rester af træ langs grubekanten og plankerester i toppen langs kanten tyder på mulige konstruktioner, som måske blev fjernet intentionelt. En lille tønne, som lå væltet i fylden, kunne være resten af et oprindeligt toiletsæde. I bunden af gruben var organisk materiale deponeret, som bl.a. indeholdt en rest af en stavbæger, som måske blev anvendt som spand til skylning efter toiletgangen (SD29001), samt et velbevaret krudthorn. Fund af kirsebærsten, agern, hassel- og valnøddeskaller tyder på køkkenaffald. Men der er også mange fund af spiseplanter, som frugt, bær og korn, sort sennep. Især mange figner, æbler og skov-jordbær. Derudover forkullet malt fra ølbrygning og lidt mos, som fungerede som toiletpapir. Der kan tales om en blanding af køkkenaffald og afføring af mennesker. Blandt insekterne var rigtig mange latrin-arter og mange fra indendørssammenhænge og fra kornprodukter. De blev deponeret i latrinen sammen med kornaffald fra ølbrygningen eller som opfejet materiale fra huset. De mange piskeorme stammer formentlig fra mennesker, spolormene mfl. kunne også være fra grise. Nogen arter smitter ved fortæring af rådt (også tørret) kød. Afføringen fra mennesker er ud fra parasitterne dominant. Geologisk set består fylden af sekundære deponeringer, da den sribede aflejring mangler og der var tegn på planter, som begyndte at vokse i gruben. Det handler ikke om særlig fugtige forhold. De fleste pollenfund stammer dog igen fra menneskelig afføring. Måske blev gruben mest anvendt til tømning af natpote og latrintønder? Tilstedeværelse af mange forskellige læderrester vidner reparationer eller nyproduktion af læderobjekter: en skosål og et lille tyndt fragment af læder var i hvert fald af koskind (X8288). Zoologi: mest madrester, interessant er en enkel knogle af en småplettet rødhaj. Mest husdyrfugle og mange forskellige fiskeben, dog torsk dominerende, lidt ulk, aborre, fladfisk, ål og gedde. To knogler af katte: fra pote og fra hale. Som lukningslag til at fylde gruben op efter latrinlaget var nedbrudt mere, blev et mere blandet materiale indfyldt (SD25320). Flere spændende genstandsfund stammer fra dette lag, bl.a. et graveret knivgreb. Zoologi: kun meget lidt pattedyr og en høne. Resterne af et udplaneret lag (SD1182), som i sammensætningen mindede meget om det øverste fyld i latringruben, er måske del af denne fyld, som blev udplaneret ved nedlægningen af latrinen.	Makrofossiler; insekter; parasitter; XRF; ZooMS; pollen; zoologi	Tegn på ølbrygning, stod åbent i noget til til at der kunne vokse planter, ret tørt i latrinen. Læderhåndværk.	Resen D; 1689-4	Toilet	Husholdning, køkken, stald	Tønne
8123	Bundlaget i latrinen var sandet sort materiale, som måske kunne samle sig fra brugslaget resp. under brugsfasen. Det er især det midterste lag i latrinen, som tolkes som afføring og hvor prøverne er taget af. Planteresterne peger på latrinmateriale med bl.a. mos som muligt toiletpapir. Af kulturplanter fandtes boghvede, valnød og mose-pors (brugt til ølbrygning inden humlen kom frem i tidlig middelalder) sammen med humle. Diverse planter fra den lokale baggårdsbevoksning, men også fra tørt græsland, vådbund og strandeng, som må have kommet i byen med dyrefoder (hø). Der er altså også en del staldaffald i gruben, som også ses ved det store antal bevarede halmfragmenter. Blandt de få insekter og parasitter fra latrinlaget fandtes også en bille, som bl.a. trives i hø og halm i forbindelse med mug. Dyreknoglerne stammer fra slagteaffald. Kvæg blev tydeligvis anvendt som arbejdsdyr inden slagtning, en nyfødt kalv henviser også til avl. Samtidigt er også større affaldsprodukter blev deponeret i gruben. Også fugleresterne stammer fra spise (især vinger), mens torsk igen var dominerende blandt fisk. Fund af læderfraskær og en skosål påviser reparationer eller læderhåndværk på stedet, begge fragmenter var af koskind. Gruben blev dækket med organisk materiale (måske formuldet træ af et låg?) som lukningslag.	Makrofossiler; insekter; parasitter; zoologi; ZooMS	tegn på ølbrygning; baggård	Resen B; 1689-17	Toilet	Køkken, husholdning, stald	

8136	Trækassen kunne med en dendroprøve dateres til efter 1508. Bundlaget indeholdt mange brokker og bar bagfylden af nedgravningen til kassen. Den første latrinfase udgjorde organisk materiale aflejret med krummestruktur (SD27547). Der fandtes kun mindre genstande, som et dekoreret vinduesglas i dette lag. De mange klintefrø er et tegn på afføring, da de er så små, at de typisk blev spist med kornet (gror i rugmarker). Også boghvede, skov-jordbær og figen er påvist. Tegn på køkkenaffald findes i form af æggeskaller og et aksled af rug. Vådbundsplanter og myggelarver kan stamme fra vand, som blev hældt ned i latrinen, som blev udtaget fra stående vand. I den anden fase af latrinen blev organisk materiale med kun lidt fiskeben og knogler deponeret. En næsten hel keramiskål stod i laget, samt at et stort fragment af en ringbrynje stammer herfra. Plantematerialet var ikke omsat og der fremkom en del klinte og klid fra kornprodukter (grød eller brød). Derudover mange frugter (æble, pære, figen) og bær (hindbær, jordbær, kirsebær), samt boghvede, som alt tyder på afføring. Der var flere arter af frugt og bær til stede, end i den ældre latrinfase. Men stængler mm. tyder på hø fra stald- og husholdningsaffald. Måske var det affaldet fra grisestien, som blev fejlet op og deponeret i det nærliggende latrin. Parasitterne viste en overvægt af lungeorme fra grise, men også mange piskeorme og lidt spolorm, der er altså sikkert afføring af mennesker og dyr i gruben, men der var nærmest ingen insekter til stede. Geologien kunne da også påvise den meget sribede aflejring, som er typisk for latriner, samt at mange af stænglerne var stærkt fragmenteret som efter tygning og fordøjelse. Det øverste lag (SD27084) indeholdt kun lidt knogler og æggeskaller. Den geologiske analyse peger på mere husholdningsaffald end i latrinlaget, med blade og bark fra dyrefoder og strå fra staldene. Muligvis stod latrinen et øjeblik åbent inden lukning, da der er lidt tegn på bevoksning. Latrinen blev lukket med et brokkelag til sidst (SD27067).	Makrofossiler; insekter; parasitter; XRF; dendrokronologi	muligvis periodisk åbent	Resen B; 1689-4	Toilet	Køkken, stald, husholdning	Tømning
8157	Latrinen blev rekonstrueret, da den blev opgravet efter afslutning af udgravningen. Der var en tydelig trækasse og det gulbrune indhold lugtede surt, så at der må være tale om et brugslag.			Resen D; 1689-4	Toilet		

1287	Laget under latrinen blev påvirket af udsivningerne fra latrinkassen. Der var muligvis en løst træbund i latrinkassen. Bundlaget i latrinen (SD13052) var blandet organisk materiale med sand og planteresterne peger ret sterilt jord med iblandet husholdningsaffald og latrin (lidt byg, kål/sennep, hamp mm.). De påtrufne insekter lever bedst under usanitære forhold i forbindelse med mennesker. Piskeorme og Spolorme bekræfter tilstedeværelsen af afføring. Også geologisk virkede bundlaget lidt sterilt med kun få indslag af organisk materiale. Relativ få knogler fra laget stammede fra køkkenaffald (forskellige husdyr som kvæg, får/ged, svin, høns). En C14-datering sætter denne første fase med mest sandsynlighed i den første halvdel af 1500-tallet. Det midterste latrinlag (SD12961) bestod af brunt organisk materiale med mange spiseplanter, bl.a. forkullet spiret byg fra ølbrygning, noget mos (toiletpapir?) og fjer fra en fugl. Geologisk kunne et kompakt stribet organisk materiale med fæces beskrives, som blev dannet ved sporadisk akkumulation i stående vand. Det tolkes som en mulig blanding af fæces og lidt husholdningsaffald. Pollenanalyse kunne ikke give mere oplysninger. Der var et katteskelet deponeret i laget, men ellers kun lidt fugleknogler til stede. Laget indeholdt også nogen fund i form af pasglas, bemalede ovnkakler og en Bartmannskrug. Det øverste af latrinlagene (SD11912) lignede i sin sammensætning det underliggende latrinlag med kompakt organisk materiale, men var mindre stratificeret. Måske fordi man havde skovlet de øverste fyld væk under en eller flere tømninger, inden latrinen blev lukket. Der var kun få pollen tilstede. Blandt dyreknoglerne fandtes specielt mange fugle og fiskeknogler, og specielt mange forskellige fiskearter, bl.a. mange ferskvandsfisk. Det peger klar på afføring og køkkenaffald. Mere specielt var kraniet af en kat. Af fund var der igen pasglas og en vortebager, som tyder på bedre samfundsdele. Resterne af en tønde var synligt ved et rundt kalklag. De to øverste lag blev efter brugsfasen af latrinen indbragt (SD1288 og 11195). Der fandtes kun få planterester i disse lag. Geologisk passer sammensætningen til indskyllet materiale fra de omgivende overflader med græsstængler, ruderatplanter og ret store stykker trækul (sidstnævnte peger på husholdningsaffald). Dyreknoglerne bestod af blandet spiseaffald med husdyr og fiskearter, samt katteknogler. Også her var fundene dels tegn på luksus: flerfarvede kakler og venetiansk glas f.eks.	Gennemsyn planter; makrofossiler; insekter; parasitter; XRF; C14; pollen; zoologi	Tegn på ølbrygning	Resen B; 1689-4	Toilet	Køkken, husholdning	Kalk, mulig tønde
------	--	---	--------------------	-----------------	--------	---------------------	-------------------

8000	Latrinens trækonstruktion kunne dateres med en dendroprøve til efter 1423. Latrinens fyld sivede ned og farvede et lag under latrinkassen mørkt. I hvert fald er der mest ruderatplanter i laget og ikke spiseplanter. Geologisk set er det et mere sterilt lag med småsten og passer til at være en tidligere horisont, hvor pollenprofilerne viste flest pollen af lokal vegetation. Det drejede sig altså om en bevokset overflade, som latrinen blev gravet ned i. mikromorfologien kunne fastslå den fosfatiske affald, som dog senere lå udsat for vejret, som førte til lidt jernudfældning i laget, samt at materialet er omgravet og bioturberet. Bundlaget af latrin af mørkt organisk affald (SD13009) bliver aflukket af et tyndt sandlag, måske for at binde lugten. Latrinen indeholdt mest kulturplanter og ukrudtsfrø fra kornmarker. Mest tilstede var korn, også som klid (brød, grød), boghvede, kål, sennep, forskellige bær og krydderurter. Speciel er sort peber og opiumsvalmue. Det er helt klar afføring af mennesker. Latrinen må have været lukket, da insekter nærmest mangler helt. Piskeorme er fra menneskelig afføring, men nogen æg fra grisens lungeorm tyder på indblanding af andet affald. De tre latrinindfyld blev ikke adskilt ved den geologiske undersøgelse, men det er klar tale om afføringslag, som blev dannet ved sporadisk akkumulation i stående vand. Der kunne også ses flere uorganiske, minerogene lag imellem de organiske lag i den sribede aflejring. Det er meget fosfatisk afføringsaffald med især spiseplanter og mindre knogler (mest fiskeben), på skift med tynde striber sand. C14-dateringer af dette lag sætter latrinens første fase mellem 1425 og 1634. Pollenprøven fra de tre fyld indeholdt kun få planter men mange parasitæg. Dyrekoglerne påviser spiseaffald, også med hønsekogler. Specielle arter er kattekogler, bagpoten af en hare, sortkrage, skrubtudse og nålefisk. Det midterste latrinfyld med en rødlig farve (SD13004) rummede bl.a. læder og tekstil (toiletpapir?). Der fandtes mange forskellige bær, hirse, kål/sennep og æble, samt lokal voksende ruderatplanter. Mere speciel er hør og dild, samt fuglekirsebær. Der var altså mest fækaler i laget. Insekterne peger på en blanding af latrin og husholdningsaffald med skadedyr fra kornprodukter, samt en art, som kan findes i lagrede produkter, som korn, men også som saltet fisk. Rigtig mange piskeorme og en del spolorme stammer fra mennesker, men der er også nogen lungeorme fra grise fra opblandet affald. Mikromorfologien kunne også her se fosfatisk afføring med spiseplanter, som indeholdt flere mindre knogler og fiskeben end bundlaget. Øverst i laget var mindre organiske affaldsdele deponeret, som blev klumpet sammen af naturlige processer, grænsen til den overliggende fyld er opgravet. Dyrekoglerne stammer mest fra blandet spise- og slagteaffald med de typiske husdyrarter og forskellige fisk. Speciel er fund af kattekogler, af en sortkrage, tudse. Det øverste latrinfyld indeholdt organisk materiale og fund af pasglas (SD12778). Planteresterne indeholdt mange spiseplanter, som vindruer, hør, figner og æbler. Der var dog færre arter end i de to underliggende latrinfyld: sikkert afføring, men måske mere blandet med andet affald. Insekterne peger på en blanding af afføring og husholdningsaffald med skadedyr fra kornprodukter, som dels kan være spist med kornet. parasitterne er de typiske spol- og piskeorme, men der er også piskeorme fra kvæg/får eller hund, lungeorm fra grise og som særlig type en tamfuglparasit. Det passer altså med en blanding af affald fra stalden og fra stierne og menneskeligt afføring. Mikromorfologisk kan der ses, at grænsen mod det underliggende lag var opgravet, måske foretog man en tømning? Der ligger kalkholdigt ler, formentlig fra lerklining, måske til at binde lugten. Øverst i latrinen er to brokkelag med ret mange keramikfragmenter (bl.a. majolika). Det kompakte materiale var ikke blevet langsomt aflejret, men passer til indskyllet sand og affald fra de omgivende overflader, som blev anvendt som lukningslag, som det også ses i den mikromorfologiske analyse.	Gennemsyn planter; makrofossiler; insekter; parasitter; XRF; mikromorfologi; dendrokronologi; C14; pollen; zoologi	fugtigt, muligvis åbent (tudser); lokal beplantning	Resen B; 1689-4	Toilet	Husholdning, køkken	Sandlag mellem latrinfyld
------	---	--	---	-----------------	--------	---------------------	---------------------------

8001	Trækassen blev dendrodateret ved en fyrreplanke og en hjørnestolpe af eg, og træet (formentlig i genbrug) dateres til hhv. 1568/69 og efter ca. 1591. Latrinens fyld blev registreret som en enkel hændelse, men der er en klar sribet aflejring, som tværtimod taler for et utal af mindre hændelser. Planteresterne fra "lag 6" indeholdt næsten kun kulturplanter og ukrudt fra kornmarkerne og taler derfor for en stor andel af afføring i laget. Der er stor diversitet i spiseplanterne, dominant er korn, boghvede, kål/sennep og jordbær. Der forekom dog også andre frugt og bær, samt krydderurter som dild, kommen/fennikel, koriander og sar. Derudover også de sjældne arter sort peber og opiumsvalmue. De påtrufne insekter er typisk levende i gødning, kompost og under meget usanitære forhold, f.eks. latriner. Det tyder på en blanding af afføring med andet affald. De mange piske- og spolorme taler igen for afføring, måske med iblandet dyregødning. De geologiske analyser viser, at aflejringen foregik ved sporadisk deponering i stående vand, passende til latrin. Øverst var små lag modsat til de tykkere lag i afsnittet mellem 13-26 cm fra prøvens top. Planteresterne fra denne del var typisk for ukrudt i kornprodukter, der var meget mere sand og silt inkluderet, samt lidt knogler og trækul og strå - måske blev overfladejorden fejlet ind i toppen af latrinen. Den første fase af sribede aflejringer, hvor de er lidt tykkere, var mere organisk og indeholdt spiseplanter og langt mindre rester fra køkkenaffald, som trækul osv. De forskellige tykkelser af de enkelte små lag kunne skyldes skiftende vandstande ved deponeringen (det bliver mindre vand, jo mere fyldt latrinen er). Dyreknogler bestod mest af lidt spiseaffald i fra får/ged, gris og torsk. Speciel er en hane, katteknogler og knogler fra to hundehvalpe af en mindre hundetype.	Makrofossiler; insekter; parasitter; XRF; dendrokronologi; zoologi		Resen B; 1689-4	Toilet	Køkken, husholdning	
------	--	---	--	-----------------	--------	---------------------	--

Tabel 5: Liste over latrinernes analysestatus, henvisninger til miljø, affaldstyper og almen biografi af de enkelte anlæg.

8. Latriner i København

Der er selvfølgelig blevet fundet latriner andre steder i København. En hurtig sammenstilling, som ikke skal anses som fuldstændig, viser de overordnede træk af andre latrinfund (Tabel 6): De daterer mellem middelalder og moderne tid og oftest er det kun et til to latriner fra den samme lokalitet. Informationerne om de forskellige anlæg er for det meste at finde i udgravningsrapporterne i arkivet af Københavns Museum, såvel som i korte noter fra de ældste fund. Det er kun få latriner, som blev underlagt videreførende analyser og det er især dem fra de nyeste udgravninger. Samtidigt er dog kun meget få resultater blevet publiceret i anden form end museale rapporter og det var især i de store naturvidenskabelige analyser af de seneste år.³⁰⁵

Det betoner igen den usædvanlige fund af hele 34 latriner fra Købmagergade, som i store dele blev underlagt udførlige arkæologiske og naturvidenskabelige analyser og nu bliver publiceret i forskellig form.³⁰⁶

Ud fra en første sammenligning af de forskellige latriner, kan man ikke se en kronologisk udvikling ift. Latrintypen, udover at murede latriner først blev almindelig i nyere tid og ser ud til at have erstattet de nedgravede træbyggede varianter. På Købmagergade mangler vi latriner fra tiden efter 1700, og det kan hænge sammen med de omfattende oprydninger og ombygninger efter bybranden i 1728. Det blev på det tidspunkt mere almindeligt at brolægge gader og torve og det lader til, at også toiletterne var overjordisk. Tønder og kasser blev sat direkte under toiletsædet, og det var langt nemmere at skifte disse flytbare beholdere ud, når de engang var fyldt op.³⁰⁷

Lokation	Type latrin	Datering	Litteratur
Højbro Plads A	Tønde	1400-tallet	Johansen 1995; Hald et al. 2020
Læderstræde 26	Trækasse	Middelalder	Andreasen 2019
Kompagnistræde 24	Trækasse	Middelalder	Siebken /Pedersen 2019
Slutterigade	Tønde	Middelalder?	Pågående beretning KBM4022 Nørregade
Kronprinsensgade 8	6 trækasser	Renæssance	Wadskjær/Rasmussen 2020
Amagertorv 25	Muret latrin	Efterreformatorsk tid (1550-1650)	Fund fra 1915, ingen yderligere oplysninger.
Adelgade 12	Trækasse	1600-tallet	Hald et al. 2020
Kultorvet	2 Tønder	1600-tallet	Hald et al. 2018; Hald et al. 2020
Læderstræde 11B	Trækasse	1658-1680	Pedersen 2022
Krystalgade	"latrinbygning"	1600-tal til 1728	Pågående beretning KBM4022 Nørregade
Vindebrogade 5	Tønde	Mellem 1536-1740	Fund fra 1983, ingen yderligere information
Højbro Plads B	Muret latrin	1700-tallet	Johansen 1995; Hald et al. 2020
Pilestræde 8	Trækasse	1700-tallet	Andersen 2006; Andersen/Moltsen 2007
Knabrostræde 3	Muret latrin	1700-tallet	Siebken /Pedersen 2019
Frue Plads	Konisk grube	17-1800-tallet	Siebken 2020
Suensonsgade 31-51	13 murede latriner	17-1800-tal	Clausen 2020; Keenan 2022

³⁰⁵ Hald et al. 2018; Hald et al. 2020; Sjøe et al. 2018.

³⁰⁶ Dahlström/Mayer/Topcagic Rosenkvist i forb.

³⁰⁷ Andersen 2008, 21-22; Wiene 2013.

Store Kongensgade 46	Usikker, muret kælder	1800-tal frem	Borgius 2021
Churchillparken	Muret kloakrør	1850-1859	Jensen 2006
Hestemøllestræde 6	Tønde	Nyere tid	Hauge 2020
Frederik d. VIII's palæ	Muret latrin til 6 lokummer	Nyere tid (1800-1900)	Andersen 2008
Frederiksgade 8-12	3 murede baggårdstoiletter	Nyere tid (slut 1700-1900)	Pedersen 2009
Nytorv	2 tønder	Historisk tid	Fund fra 1944, ingen yderligere information
Gadekærvej	Trækasse, tønde?	?	Fund fra 1958, ingen yderligere information

Tabel 6: Lokationer med latriner i København. Grøn markeret er dem med dateringer til middelalder, rødlig dem fra renæssancen og blå dem fra nyere tid. Uden farve er meget uvisse fund.

De få dateringer til middelalderen tyder på at latrinerne er fra senmiddelalderen. Det er uklart, hvordan toiletgangen blev afholdt inden da, men at benytte gødningsgruber, affaldsbunker eller simple affaldsgruber samtidig som toilet, er en mulighed. Under udgravningerne på Rådhuspladsen kunne man observere en skift i den grundlæggende affaldshåndtering fra tidlig til højmiddelalderen: Mens affaldet var udnivelleret i affaldslag i den tidlige middelalder, begyndte folk at grave huller og fylde affaldet i disse affaldsgruber i højmiddelalderen. Adfærdsskiftet hænger formentlig sammen med befolkningstilvæksten, som medførte mere begrænsede pladsforhold i urbaniseringsprocessen og derfor nødvendiggjorde en nytænkning af strategierne.³⁰⁸ Et lignende scenario er tænkbart for latrinerne: først den mere urbaniserede by i senmiddelalderen og renæssancen krævede en beholder, som kunne tømmes og anvendes igen, til at spare på pladsen. Det er også i denne sammenhæng, at en affaldssortering begyndte at påtrænge sig for at facilitere byens renovationsforanstaltninger.

Hvor der blev foretaget analyser af makrofossiler fra latriner, viser sig altid spiserester af høj standard, endda luksuriøse varer som citrusfrugter og sort peber. En kartering i byen af de mere veldokumenterede og analyserede latriner viser også, at de lå i baggårdene af de store bygninger ud mod vigtige gader og i boligområderne af det bedre borgerskab (Figur 46).

At kunne bygge en latrin i sin baggård krævede i første omgang adgang eller ejerskab til en baggård, og det var måske beholdt de folk, som boede på de gode adresser ud mod de store gader. Samtidigt skal man huske, at vedligeholdelsen af latriner i stil af Købmagergades trækasser var omkostningsfuld. Latrinernes tømning gennemført af natmændene kostede dyrt hver gang.³⁰⁹ Private latriner i baggården var derfor nok et luksusobjekt i senmiddelalder og renæssancen.

³⁰⁸ Dahlström/Haase i forb.

³⁰⁹ Bill-Jessen 2012; van Oosten 2017.

Figur 46: Kort markerende latriner fundet omkring Købmagergade. 1) Højbro Plads A, 2) Højbro Plads B, 3) Læderstræde 26, 4) Kompagnistræde 24, 5) Knabrostræde 3, 6) Adelgade 12, 7) Kultorvet, 8) Kronprinsensgade 8, 9) Pilestræde 8, 10) Købmagergade 44-46 og 50. Kort: Simone Mayer, QGIS.

Der er forskellige henvisninger til håndteringen af toiletgangen i de mindre rige samfundslag til at finde i de skriftlige kilder. Der er klager over "kælderfolkene", altså dem, som boede i kældrene, som tømte deres nattepotter ud på gaden.³¹⁰ Samtidig henviser to gadenavne tæt på den gamle vandkant til offentlige toiletbygninger. Den middelalderlige Hyskenstræde ("hysken" kan betyde latrin, se kapitel 5.1 Definition af latrin) beskrives at have haft en bro eller sti af træ for enden, som førte ud i vandet. Der var sandsynligvis små latrinskure langs broen, så afføringen direkte blev deponeret i havet. I renæssancen byggede man Magstræde, hvis navn stammer fra en stor offentlig toiletbygning ("mag").³¹¹ Man må gå ud fra lignende offentlige faciliteter langs vandkanten i andre dele af byen. I Italien var det derudover normalt at købe måltider på gaden fra boder eller tage på en kro – at have sit eget køkken var en luksus.³¹² Lignende forhold kunne tænkes for København og ved et krobesøg kunne man også benytte sig af deres toilet. Latrinen fundet på Pilestræde 8 tilhørte i hvert fald en restaurant, dog af fundmaterialet at dømme nok fra en høj kulinarisk klasse.³¹³

³¹⁰ Wiene 2013, 136.

³¹¹ Fabricius 2006, 62-63; 72-74; Andersen 2022, 92.

³¹² McIver 2015, 65.

³¹³ Andersen/Moltsen 2007.

Vi opstiller derfor tesen, at latriner var et fænomen af urbaniseringen i senmiddelalderen og renæssancen og knyttet til det velhavende borgerskab.

I fremtiden ville det være interessant at samle flere oplysninger om de forskellige påtrufne latriner i hele København for at kunne afprøve denne tese. Samtidigt er der åbnet op for muligheden til en overordnet diskussion om håndteringen, adfærd overfor og skik i forbindelse med latriner og afføring både kronologisk og over alle samfundslag i København. En dyberegående analyse af anlægget latrin er lover at belyse det lidt oversete emne af især kropsligt og dermed nødvendigt affald og dets betydning i udvikling af adfærdsmønstre, lovgivning og håndteringsstrategier af en by i forskellige urbaniseringsstadier.

9. Sammenfatning

De her omtalte 34 latriner har samlet bidraget med ny viden om latriners anvendelse, valg af placering i forhold til omgivelserne og konstruktionspraksisser af latrinerne i forhold til jorden de er nedgravet i. Der var tale om forskellige størrelser af træbyggede latriner og grubelatriner uden anden form for konstruktion. Typen med trækonstruktion kendes også fra andre steder i København med lignende dateringer. Trækonstruktionen bestod af stolper i hjørnerne og horisontalliggende planker der tilsammen danner en ramme. Der forekommer dog også tøndere i middelalder og renæssancen, og fra nyere tid ses også teglbyggede latriner.

De fleste latriner på Købmagergade ligger størrelsesmæssigt indenfor ca. 1 x 1 meter, hvilket også er den mest udbredte størrelse når man sammenligner med andre lokaliteter. Det har muligvis ikke været nødvendigt at træfore grubelatrinerne, da de hovedsageligt er sat i den kompakte lerede undergrund, der ad 'naturens vej' selv har kunnet holde latrinerne mod at kollapse. Der skal dog ses på størrelsesberegninger med en vis forbehold for bevaringsgraden: mange latriner var forstyrret af moderne fundamenter, og vi mangler derfor deres oprindelige dimensioner. Derudover var der tegn på, at hele grunden var blevet ryddet op efter Københavns bybrand i 1728: der mangler anlæg fra tidsrummet mellem sen 1600- og 1700-tallet, også en ellers forventeligt brand- og brokkelag.

Flere af latrinerne har været nedgravet i kanten af to lange grebninger (staldgrøfter) fra 1500-tallet – hvilket må være gjort bevidst for at urin mm. har kunnet nedsive i dem og holde latrinerne tørre, som mindskede lugtgenerne, men også sørgede for at latrinerne ikke behøvede at skulle tømmes lige så ofte.

Et problem med at sammenligne latrinerne fra Købmagergade 44-46 og 50 med andre lokaliteters latriner, har været, at der er for sparsomme eller helt mangel på oplysninger om lagdelingerne i latrinerne. Bl.a. vides det ikke om særligt fundne genstande mm. er fundet i brugslagene af latrinerne eller om de tilhører nedlukningsfasen af latrinerne, eller måske en oprensningsfase hvor man har forsøgt at holde lugtgenerne nede. Dette kan give grobund for fejltolkninger af latrinerne og deres brug og anvendelse. Derudover fandtes ingen latriner fra middelalder eller nyere tid, som ellers kunne have tydeliggjort forskelle i deres anvendelse her i baggården.

Mange af de her fundne latrineres øverste lag bestod af brokkelag/udsmidslag, og de kunne derfor ikke som sådan tolkes som latriner førend de nedre fækalielag blev blotlagt. Der kan nemlig være stor forskel på tolkningen af latrinerne, deres brug og anvendelse når man ser ud fra de forskellige lag en latrin indeholder. Der kan være mange faser af oprensninger, eller forsøg på at tillukke de ildelugtende fækalielag med et nyt højorganisk lag (indeholdende hø/halm, hår, mindre stykker tekstiler, mindre dyreknoget, mindre træstykker, fækali fra dyr og mennesker mv.), som blev deponeret ovenpå fækalielagene, som det er set ved flere af de her førnævnte latriner. Kalk kan også være blevet anvendt til at mindske lugtgenerne, men dette er kun set ved få tilfælde (bl.a. latrin 2019). Det er derfor vigtigt at vi i fremtiden formår at registrere

og dokumentere mere nøjagtigt, hvilke lag der ses og hvad der findes i dem. Fund af en læderhandske i de afføringslag eller højorganiske lag (brugslag) vil eksempelvis have en anden tolkning end hvis den findes i de øvre brokkelag (nedlukningslag), hvor den blot vil være en del af det samlede affald til at hurtig fylde den åbne latringrube op. Lige så, hvis der findes madvarer etc. i et nedlukningslag, må disse ikke tolkes som tilhørende brugsfasen af latrinen, men skal i virkeligheden ses i et andet lys end at de er havnet i latrinen ved et toiletbesøg – f.eks. som køkkenaffald, som var ophobet et særskilt sted og anvendt til netop opfyldning og lukning af latrinen.

Et andet aspekt der har vist sig ud fra et samspil mellem insektanalyser, dyrekogler og mikromorfologi er, at en latrintrækasse kan indeholde informationer om at selve trækassen kan have haft en primær funktion som brønd og først sekundært blev anvendt som latrin (jf. latrin 3100). En sådan iagttagelse kan ikke altid ses med det blotte øje, hvorfor bl.a. insektanalyser kan være gavnlige. Genbrug af huller, i dette tilfælde en brønd som latrin, fortæller os desuden noget om beboernes forbrugsmønstre, hvor det måske har været nødvendigt at genbruge – grundet pladsmangel – frem for konstant at bygge nyt.

Beboerne i renæssancen på Købmagergade 44-46 og 50 har - set ud fra latrinernes lag og anvendelse - helt bevidst affaldssorteret, og det fortæller noget om den affaldshåndtering der fandt sted her på adressen. Latrinernes brugsfaser indeholder således stort set ingen eller kun mindre stykker af genstande. Til gengæld har beboerne i hvert fald i det tidlige afsnit af renæssancen deponeret affald lige ved siden af i de to lange staldgrøfter. På denne måde beviser latrinernes brug i samspil med de omkringliggende samtidige anlæg, at folk bevidst sorterede affaldet. Man sorterede tydeligt storfragmenterede og uorganiske affaldstyper fra, så de ikke havnede i latrinerne, da fækalielagene meget specifikt skulle genanvendes som gødning i den nærliggende havejord til dyrkning af afgrøder. Denne genanvendelse af afføringslagene som gødning fortæller om et forbrugsmønster, som også kendes fra mange andre byer i Europa.

Men det henviser også på hygiejneforanstaltninger, eller mangel på samme. Beboerne har tydeligvis haft maveproblemer i ny og næ, da der fandtes bænelorm, piskeorm og spoleorm i fækalielagene, hvortil beboerne har spist forskellige madvarer, der kunne afhjælpe disse maveproblemer. Samtidig beviser det, at man har forsøgt at være så uafhængig som mulig, og samlet set giver det os et billede af det nærmiljø og de aktiviteter der var i baggården:

Man har selv haft mulighed for at kunne gro sine grøntsager, frugter og bær, samt at dyrke forskellige urter i en køkkenhave til madlavning og som medicin. Hyldeblomstræer ser ud til at have været anvendt til at dæmpe for latrinernes og anden affalds stank i baggården, især i de varme sommermåneder. Der fandtes samtidig svin, høns og kvæg, som kunne brødføde beboerne med kød, æg og mælk. Muligvis foregik der også dele af tekstilforarbejdning i et mindre omfang, mens man også bryggede øl og udførte reparationer af lædergenstande. Tilsammen antyder det, at folk søgte at være så uafhængig som mulig, især i krisetider med krige, som der var flere af op gennem renæssancen.

På en overordnet plan i renæssancebyen København, ser det ud til at latriner kan knyttes til det bedre borgerskab, mens de lavere sociale samfundslag fandt andre strategier til at komme af med afføring, f.eks. ved offentlige toiletter eller nattepotter, som blev tømt ud på gaden. Derudover er manglen på store mængder husholdnings-, stald- og køkkenaffald på adressen et tydeligt tegn på organiseret affaldshåndtering. At grove affaldsstoffer blev anvendt til lukning af latriner, påviser deres tilstedeværelse, men den i latrinerne deponerede mængde kan kun have været en brøkdel af de egentlige affaldsmasser.

Det er derfor vigtigt at vi formår at registrere latrinerne grundigt samt at vi formår at udtage jordprøver til makrofossiler, parasitter, insekter, pollen mm. fra de forskellige lag for at kunne tolke bedre på latrinernes brug. Latrineres informationspotentiale er derfor meget højt og indeholder ikke kun viden om brugernes

madvaner og sygdomme (parasitter) etc., men de kan indeholde flere forskellige brugsfaser end først antaget, som tilsammen kan belyse brugernes liv, deres forbrugsmønstre og meget andet. Ydermere bør vi i arkæologien være opmærksomme på at få indregnet økonomien i en udgravning der skal foretages i baggårdene i byerne, hvor sandsynligheden for at påtræffe latriner er særlig høj. Der bør derfor være plads i udgravningsbudgetterne til at der kan udføres flere forskellige naturvidenskabelige analyser, end man normalt ville tilføre budgetterne.

10. Litteraturliste

Andersen, V., Moltsen, A. 2007. "The dyer and the cook: finds from 8 Pilestræde, Copenhagen, Denmark." *Post-Medieval Archaeology* 41 (2): 242–263. DOI: <https://doi.org/10.1179/174581307X236247>.

Andersen, V. L. 2006. *KBM2897 Pilestræde nr. 8, matr. Nr. 105*. Intern beretning. København: Københavns Bymuseum.

Andersen, V. L. 2008. *KBM3433 & KBM3608 Amalienborg III, Frederik VIII's palæ*. Intern beretning. København: Københavns Bymuseum.

Andersen, V. L. 2012. "Stadens Urenlighed. Lossepladskultur i 1700-tallets København." *Kulturstudier* 3 (2): 73-105. DOI: <https://doi.org/10.7146/ks.v3i2.7640>

Andersen, V. L. 2022. *Kampen om byen. 1200-1550*. København og historien 3. København.

Andreasen, N. H. 2019. *Læderstræde 26, KBM4145*. Intern beretning. København: Københavns Museum.

Baart, J. et al. 1977. *Opgravingen in Amsterdam. 20 jaar stadskernonderzoek*. Amsterdam.

Beckett, Meyer. 1894. "Er Omdannelse af de store Byers Latrinmasse til tør, pulveriseret Latrin-Guano (Pudrette) i Landbrugets velforstaaede Interesse?" Det Hoffenbergske Etabl. Kjøbenhavn.

Bergman, J. 2022. *Arkeoparasitologisk analys. Köbmagergade, Köpenhamn KBM4365*. Rapport.

Bergman, J. 2023. *Arkeoparasitologisk analysrapport: Latrin 3100 och 8000, Köbmagergade, Köpenhamn*. Rapport.

Bergqvist, J. 2013. *Läkekostens professionalisering i Sverige under medeltid och renässans*. Lund Studies in Historical Archaeology 16. Lund. DOI: <https://doi.org/10.37852/oblu.114>

Bill-Jessen, T. 2012. "Helsingørs hemmeligheder gav velstand hos mestermanden (uærligt arbejde men godt betalt)." *Folk og minder fra Nordsjælland* 67: 43-47.

Bill-Jessen, T., Hvass, L. 2023. "Trolkvindens sidste ord". *SKALK* 2023 (5): 30-35.

Borgius, A. 2021. *Store Kongensgade 46, KBM4958*. Intern beretning. København: Københavns Museum.

Brandt, L. Ørsted, Lillemark, M. Rathcke, Toftdal, M., Andersen V. L., Tøttrup, A. P. 2022. "Are We Betting on the Wrong Horse? Insignificant Archaeological Leather Fragments Provide the First Evidence for the Exploitation of Horsehide in Renaissance Denmark." *Heritage* 5 (2): 972-992. DOI: <https://doi.org/10.3390/heritage5020053>

- Bregnsbo, M. 2008: "Copenhagen – The capital of an empire." I: Christensen, S.B., Mikkelsen, J. (red.), Danish Towns during Absolutism. Urbanisation and Urban Life, 1660-1848. *Danish Urban Studies* 4. Aarhus, 133-152.
- Broberg, B., Hasselmo, M. 2001. "Urbana nödvändigheter – kommunala angelägenheter? Avlopssystem och sopantering i den medeltida staden." I: Andrén, A., Ersgård, L., Wienberg, J. (red.), *Från stad till land*. En medetidsarkeologisk resa tillägnad Hans Andersson. Lund Studies in Medieval Archaeology 29. Stockholm. 267-276.
- Brøndegaard, V. J. 1985/1986. *Folk og fauna: Dansk etnozoologi*. 3 bind. København.
- Camenisch, Chr., Rohr, Chr. 2018. "When the Weather Turned bad. The Research of Climate Impacts on Society and Economy During the Little Ice Age in Europe. An Overview." *Cuadernos de Investigación Geográfica / Geographical Research Letters* 44 (1): 99-114. DOI: <http://doi.org/10.18172/cig.3395>
- Christophersen, A. 2015. "Performing towns. Steps towards an understanding of medieval urban communities as social practice". *Archaeological dialogues* 22 (2): 109-132. DOI: <https://10.1017/S1380203815000161>
- Christophersen, A. 2019. "Do we need an archaeology of medieval urban ecology?" Foredrag på konferencen *Nature and Culture in Medieval Towns*, Oslo, 6.-7. March 2019.
- Christophersen, A. 2021. "Medieval Urban Environment: Between Mental and Material Practices." *Environmental Archaeology. The Journal of Human Paleoecology* 28(1), 2023: 12-21. DOI: <https://doi.org/10.1080/14614103.2021.1916374>
- Clausen, J. 2020. *Suensonsgade 31-51, m.fl. KBM4369*. Intern beretning. København: Københavns Museum.
- Dahlström, H. 2022: *Byen bliver til*. København og historien 2. København.
- Dahlström, H., Haase, K. I forb. 2024. "Urbanity as social practice - a new perspective on the emergence of urban life in medieval Odense and Copenhagen". *Journal of Urban Archaeology* 10 (2024).
- Dahlström, H., Mayer, S., Topcagic Rosenkvist, Z. i forb. "Tales of Urban Life from a Renaissance Backyard. A study of latrines as hubs in the social-ecological system of Renaissance Copenhagen." *Journal of Post-Medieval Archaeology*.
- Damsbo Winther, S. 2018. *KBM4338 Købmagergade 25-27*. Intern beretning. København: Københavns Museum.
- Drangert, J.O., Hallström J. 2002. "Den urbana renhållningen i Stockholm och Nörrköping – från svin till avfallskvarn?" *Bebyggelseshistorisk tidskrift. Nordic Journal of Settlement History and Built Heritage* 44: 7-24.
- Fabricius, H. 1999. *Københavns Topografiske Udvikling indtil 1300*. Aarbøger for Nordisk Oldkyndighed og Historie 1998. København.
- Fabricius, H. 2006. *Gader og mennesker i middelalderens og renæssancens København*. København.
- Garrow, D. 2012. "Odd deposits and average practice. A critical history of the concept of structured deposition." *Archaeological Dialogues* 19(2): 85-119. DOI: [10.1017/S1380203812000141](https://doi.org/10.1017/S1380203812000141)
- Gamrath, H. 1980. *Residens- og hovedstad. 1600-1728*. Københavns historie 2. København.

- Gläser, M. (Hrsg.). 2004. *Die Infrastruktur*. Lübecker Kolloquium zur Stadtarchäologie im Hanseraum 4. Herausgegeben für den Bereich Archäologie der Hansestadt Lübeck. Lübeck.
- Glob, P.V. (red.). 1980. *Danefæ*. København.
- Goslar, T. 2021/2022. *Report on C-14 dating in the Poznań Radiocarbon Laboratory*. Rapport.
- Gotfredsen, A. B. 2022. *Købmagergade 44-46 & 50, KBM4365. En bestemmelse af dyreknogeterne fra Købmagergade 44-46 & 50. ArchaeoScience VIII, 2022*. København: Globe Institute, Københavns Universitet.
- Gustavsson, F. 2021. *KBM4389 Vognmagergade 9-11 m.fl.* Intern beretning. København: Københavns Museum.
- Haase, K. 2017. "Hvad baggårderne gemte". I: Hansen, J., Runge, M. (red.), *Knuds Odense. Vikingernes By*. Odense, 156-163.
- Haggrén, G. 2010. "Bordkultur och glashandel i renässansens Nordeuropa." *Hikuin* 37: 123-142.
- Haggrén, G., Whatley, S., Dahlström, H. 2020. "Medieval and Early Modern Utility Glass in Denmark". *Journal of glass studies* 62 (1): 185-212, 313. <https://www.jstor.org/stable/26951081>
- Hald, M. M., Mosekilde, J., Magnussen, B., Sjøe, M., Jensen, Hansen, C. Haarby, Mortensen, M. Fischer. 2018. "Tales from the barrels: Results from a multi-proxy analysis of a latrine from Renaissance Copenhagen, Denmark." *Journal of Archaeological Science: Reports* 20: 602-610. DOI: <https://doi.org/10.1016/j.jasrep.2018.06.006>.
- Hald, M. M., Magnussen, B., Appel, L., Christensen, J. Tue, Hansen, C. Haarby, Henriksen, P. Steen, Langkilde, J., Pedersen, K. Buck, Knudsen, A. Dørup, Mortensen, M. Fischer. 2020. "Fragments of meals in eastern Denmark from the Viking Age to the Renaissance: New evidence from organic remains in latrines." *Journal of Archaeological Science: Reports* 31: 1-21. DOI: <https://doi.org/10.1016/j.jasrep.2020.102361>.
- Hansen, J. 2024. *Artsbestemmelse med ZooMS*. Globe institute, Københavns Universitet. København. Rapport.
- Hauge, M. 2020. *Hestemøllestræde 6, KBM4398*. Intern beretning. København: Københavns Museum.
- Heimdahl, J. 2020. "Traces of a foreign kitchen. Plant material from Nya Lödöse and early Gothenburg in a diaspora perspective." I: Linaa, J. (red.), *Urban Diaspora. The Rise and Fall of Diaspora communities in Early Modern Denmark and Sweden. Archaeology – History- Science*. Jutland Archaeological Society Publications 112. Aarhus, 420-445.
- Hellssen, H. 1950. *Kapitler af Købmagergades Historie*. København.
- Henriksen, P.S., Stevnsvig, A.M., Grabowski, R., Jessen, C., Baittinger, C. 2022. *Naturvidenskabelige analyser af prøver fra KBM4365 – Købmagergade 44-46 & 50*. Miljøarkæologi og Materialeforskning, Nationalmuseet. NNU rapport 33/2022.
- Henriksen, P.S., Stevnsvig, A.M. 2020/2021. *KBM4365 Gennemsyn af makrofossilprøver med henblik på vurdering af potentialet ved analyse*. Rapport.
- Högberg, A. 2017. "Waste, very much a social practice". I: Sosna, D., Brunclíková, L. (red.), *Archaeologies of waste. Encounters with the unwanted*. Oxford/Philadelphia, 59-64.

- Hybel, N., Poulsen, B. 2007. *The Danish Resources c. 1000-1550: Growth and Recession*. The Northern World 34. North Europe and the Baltic c. 400-1700 AD: Peoples, Economies and Cultures. Leiden/ Boston.
- Hylleberg Eriksen, O. 2020. *Dendrokronologisk undersøgelse af tømmer fra udgravning i Købmagergade, København*. NNU rapport nr. 72.
- Jennbert, K. 2021. "Post-Humanistic Approaches in archaeology." *Current Swedish Archaeology*, 05 Dec 2021, online. DOI: 10.37718/CSA.2021.04
- Jensen, Jane Jark. 2006. *KBM3298 Churchillparken*. Intern beretning. København: Københavns Bymuseum.
- Jensen, P. Mose. 2020. "Using plant remains to identify diaspora communities in Late Medieval and Early Modern Aalborg." I: Linaa, J. (red.) *Urban Diaspora. The Rise and Fall of Diaspora communities in Early Modern Denmark and Sweden*. *Archaeology – History- Science*. Jutland Archaeological Society Publications 112. Aarhus, 74-93.
- Jervis, B. 2014. "Middens, memory and the effect of waste. Beyond symbolic meaning in archaeological deposits. An early medieval case study." *Archaeological Dialogues* 21 (2): 175- 196.
<https://doi.org/10.1017/S1380203814000208>
- Johansen, U. 1995. *KBM1213 Højbro Plads*. Intern beretning. København: Københavns Bymuseum.
- Jörpeland, L. Beronius. 2001. "Den grå vardagen - städning och renhållning i den medeltida staden." *Bebyggelsehistorisk tidskrift. Medeltidsstadens arkeologi* 42, 2001, 59-74.
- Jörpeland, L. B., Bäck, M. 2001. "Kroppskultur. Föreställningar om synen på renlighet utifrån medeltida latrinmaterial". I: Andrén, A., Ersgård, L., Wienberg, J. (red.), *Från stad till land*. En medeltidsarkeologisk resa tillägnad Hans Andersson. *Lund Studies in Medieval Archaeology* 29. Stockholm, 323-336.
- Jørgensen, D. 2006. "Medieval latrines and the law." *Medium aevum quotidium* 53. Krems, 5-16.
- Karg, S., Flensburg, Chr. 2020. "Plant resources in Elsinore in Early Modern times as revealed by archaeobotanical analyses." I: Linaa, J. (red.), *Urban Diaspora. The Rise and Fall of Diaspora communities in Early Modern Denmark and Sweden*. *Archaeology – History- Science*. Jutland Archaeological Society Publications 112. Aarhus, 238-251.
- Keenan, Sam. 2020. *Suensonsgade. KBM4340*. København: Københavns Museum.
- Keyes, J. Fruergaard. 2008. *Hemmelige huse. Latrinforhold i vikingetid og middelalder med særligt henblik på jyske urbane latriner*. Udgivet af Afdelingen for Middelalder- og Renæssancearkæologi og Middelalderarkæologisk Nyhedsbrev. Aarhus.
- Keyes, J. Fruergaard. 2016. "Byens hemmelige Huse: latiner fra vikingetid og middelalder." *Kulturstudier* 7 (2): 5-22. DOI: <https://doi.org/10.7146/ks.v7i2.25017>.
- Leen Jensen, M. 2007. *KBM3477 Købmagergade 48*. Intern beretning. København: Københavns Bymuseum.
- Leen Jensen, M. 2008. *KBM3575 Købmagergade 48*. Intern beretning. København: Københavns Bymuseum.
- Linaa, J. 2016. "Den monstrøse materialitet. Om placeringen af 16 middelalderlige latriner fra Aarhus." *Kulturstudier* 7 (2): 23-40. DOI: <https://doi.org/10.7146/ks.v7i2.25020>.

- Macphail, R. I. 2022. "Privies and Latrines." I: Gilbert, A. S., Goldberg, P., Mandel, R. D., Aldeias, V. (red.), *Encyclopedia of Geoarchaeology*. Encyclopedia of Earth Sciences Series. Cham, 1-7. DOI: https://doi.org/10.1007/978-3-030-44600-0_138-1
- Macphail, R. I. 2023. *Købmagergade, Copenhagen, Denmark: Soil Micromorphology*. London: Institute of Archaeology, University College London. Rapport.
- Magnusson, R. 2013. "Medieval Urban Environmental History." *History Compass* 11/3 (2013): 189-200.
- Mayer, S., Topcagic Rosenkvist, Z. 2023. *KBM4365 Købmagergade 44-46 og 50*. Intern beretning. København: Københavns Museum.
- McIver, K. A. 2015. *Cooking and Eating in Renaissance Italy. From Kitchen to Table*. Lanham / Boulder / New York / London.
- Mosekilde, J. 2016. *KBM4074 Pilestræde, Købmagergade, Landemærket*. Intern beretning. København: Københavns Museum.
- Møller, M. 2020. *KBM4587 Klareboderne 3*. Intern beretning. København: Københavns Museum.
- Nielsen, O. 1885. *Københavns historie og beskrivelse, anden del, Kjøbenhavn i Aarene 1536-1660*. København.
- Nielsen, O. 1889. *Københavns historie og beskrivelse, bog I, kap. IV. Kjøbenhavn i Aarene 1660-1699*. København.
- Nielsen, O. C. 1923. *Kjøbmagergade. Historisk-topographisk beskrevet*. København.
- N.N. 1988. *KBM237 Arkæologisk Prøveundersøgelse i Pilestræde, Matr. Nr. 273, Rosenborg Kv., København*. Intern beretning Københavns Bymuseum.
- Olesen, A. 2000. *Lægeplanter fra danske urte haver*. København.
- Pedersen, M. 2009. *KBM3806 Frederiksgade m.fl.* Intern beretning. København: Københavns Bymuseum.
- Pedersen, N. Fenger. 2022. *Læderstræde 11B, KBM4466*. Intern beretning. København: Københavns Museum.
- Petersen, J. 2021. *Købmagergade 44-46 og 50, KBM4365. En analyse af insekter fra Købmagergade 44-46 og 50*. Rapport. ArchaeoScience 16, 2021.
- Petersen, J. 2023. *KBM 4365, Købmagergade 44-46 og 50 (FHM 4296/4327): Insektanalyse af tre latrinprøver*. Rapport 57/2023. Moesgaard: Afdeling for Konservering og Naturvidenskab Moesgaard Museum.
- Ramsing, H. U. 1996: *Københavns Ejendomme 1377-1728. Rosenborg kvarter*. Oversigt over skøder og adkomster 9, ved Egil Skall. København.
- Rebora, G. 2001. *Culture of the Fork. A Brief History of Food in Europe*. Translated by Albert Sonnenfeld. Org. Rome 1998 / New York 2001.
- Reisnert, A. 2004: *Infrastructure in Malmö during the medieval period and early renaissance*. I: M. Gläser (red.), *Lübecker Kolloquium zur Stadtarchäologie im Hanseraum IV: Die Infrastruktur*. Bereich Archäologie der Hansestadt Lübeck. Lübeck, 465-476.

Reno, J. 2017. "Wastes and values." I: Sosna, D., Brunclíková, L. (red.), *Archaeologies of waste. Encounters with the unwanted*. Oxford/Philadelphia, 17-22.

[Resens kort over København - kbhbilleder.dk](https://kbhbilleder.dk)

Ruter, A. 2022. *KBM 4365 – Købmagergade: Excavations 1, 2, 3.1, 3.2, 3.3, 3.4, 4.1 and 4.2: Sediments, Itrax-XRF, macrobotanical and microfossil analyses of historic fill sequences from pits, latrines and leveling layers in central Copenhagen*. With contributions by Marie-Louise Siggaard Andersen. ArchaeoScience 4/2022. Copenhagen: Globe Institute, Copenhagen University. Rapport.

Schneider, M. (Hrsg.). 2019. *Die Ausgrabungen im Lübecker Gründungsviertel. Die Siedlungsgeschichte*. Lübeck.

Shove, E., Pantzar, M., Watson, M. 2012. "The Dynamics of Social Practice: Everyday Life and How it Changes." *SAGE Publications Ltd* (online 2012). DOI: <https://dx.doi.org/10.4135/9781446250655>

Siebken, Mikkel B. 2020. *Frue Plads, KBM4244 & KBM4269*. Intern beretning. København: Københavns Museum.

Siebken, Mikkel B., Pedersen, M. 2020. *Knabrostræde m.fl., KBM4122*. Intern beretning. København: Københavns Museum.

Simonsen, R. 1998a. *KBM2030 Beretning vedrørende arkæologiske undersøgelser på Nina Bangs Plads/Pilestræde, Rosenborg Kvarter, København*. Intern beretning. København: Københavns Bymuseum.

Simonsen, R. 1998b. *KBM2048 Beretning vedrørende arkæologisk undersøgelse i Pilestræde, Rosenborg Kvarter, København*. Intern beretning. København: Københavns Bymuseum.

Simonsen, R. 2012. *Slotsholmen, KBM3925*. Intern beretning. København: Københavns Museum.

Simonsen, R. 2022. *Kongens by*. København og historien 4. København.

Smith, D. N. 2013. "Defining an indicator package to allow identification of 'cesspits' in the archaeological record." *Journal of Archaeological Science* 40 (1): 526-543. DOI: <https://doi.org/10.1016/j.jas.2012.06.014>

Smith, D. 2021. "Pondering Privies: Construction, Use, Reuse, and Other Speculations About Cesspits in the Archaeological Record." *Journal of Archaeological Method and Theory* 28: 446-469. DOI: <https://doi.org/10.1007/s10816-020-09459-6>

Söderström, U. 2018. *Contract Archaeology and sustainable development: Between policy and practice*. Licentiate Thesis, Department of Cultural Sciences, Linnaeus University, Kalmar.

Sosna, D., Brunclíková, L. (red.). 2017. *Archaeologies of Waste. Encounters with the unwanted*. Oxford/Philadelphia.

Steineke, M. 2022. *KBM4909 Klareboderne nr. 1-4*. Intern beretning. København: Københavns Museum.

Stevnsvig, A. M. Junker, Henriksen, P. Steen. 2023. *En baggårds hemmeligheder: Arkæobotaniske analyser af prøver fra tre latriner*. Rapport 64/2023. København: Miljøarkæologi og Materialeforskning, Nationalmuseet.

Søe, M. Jensen, Nejsun, P., Valeur Seersholm, F. et al. 2018: "Ancient DNA from latrines in Northern Europe and the Middle East (500 BC – 1700 AD) reveals past parasites and diet." *PLoS ONE* 13 (4): 1-17. DOI: <https://doi.org/10.1371/journal.pone.0195481>

Tønnesen, A. 1988: Nord for Strøget. I: Bramsen, B. (red.): *København før og nu – og aldrig* 4. København.

van der Meulen, J. 2003. *Goudse Pypenmakers en hun Merken*. Den Haag.

van Oosten, R. 2017. "Nightman's muck, gong farmer's treasure: local differences in the clearing-out of cesspits in the Low Countries, 1600-1900." I: Sosna, D., Brunclíková, L. (red.), *Archaeologies of Waste: Encounters with the unwanted*. Oxford/Philadelphia, 41-56

Wadskjær, A. V., Rasmussen, T. 2020. *Kronprinsensgade 8: KBM 4450*. Intern beretning. København: Københavns Museum.

Wiene, I. 2018. *Arkivundersøgelse af Købmagergade 44, 46 og 50*. Intern rapport. København: Københavns Museum.

Ørnbjerg, J., Jensen, P. Mose, Jensen, Chr. Vrængmose, Linaa, J. 2016. "Biskoppernes Latrin: En tværvideenskabelig undersøgelse af et 1700-tals latrin fra Aalborg." *Kulturstudier* 7 (2): 35-76. DOI: <https://doi.org/10.7146/ks.v7i2.25021>

11. Bilag

11.1 Stevnsvig, A. M. Junker, Henriksen, P. Steen. 2023. *En baggårds hemmeligheder: Arkæobotaniske analyser af prøver fra tre latriner*. Rapport 64/2023. København: Miljøarkæologi og Materialeforskning, Nationalmuseet.

11.2 Petersen, J. 2023. *KBM 4365, Købmagergade 44-46 og 50 (FHM 4296/4327): Insektanalyse af tre latrinprøver*. Rapport 57/2023. Moesgaard: Afdeling for Konservering og Naturvidenskab Moesgaard Museum.

11.3 Bergman, J. 2023. *Arkeoparasitologisk analysrapport: Latrin 3100 och 8000, Köbmagergade, Köpenhamn*. Rapport.

11.4 Macphail, R. I. 2023. *Købmagergade, Copenhagen, Denmark: Soil Micromorphology*. London: Institute of Archaeology, University College London. Rapport.

11.5 Hansen, J. 2024. *Artsbestemmelse med ZooMS*. Globe institute, Københavns Universitet. København. Rapport.